

**T.C
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

MELİH YÜCEL KAPLAN

**OSMANLI'DA TANZİMAT SONRASINDA İKTİSADİ DÜŞÜNCE VE
NAMIK KEMAL**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
YARD. DOÇ. DR. SEYFULLAH YALIN**

KIRIKKALE- 2011

ÖZET

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığımız bu çalışmanın amacı; Namık Kemal'in İktisadi düşünce tarihimizdeki yerini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda iktisadi düşüncenin ortaya çıkışı, iktisadi doktrinlerin tarihsel gelişimi, iktisadi düşüncenin Osmanlı fikir hayatında bulunduğu yer ve Tanzimat sonrasında Osmanlı aydınlarının konuyla ilgili meydana getirdikleri fikirler alemine genel olarak değinildikten sonra Namık Kemal'in görüşleri aktarılmaya çalışılmıştır.

Tezin birinci bölümünde İktisadi Düşüncenin Tarihsel Gelişimi Ve Osmanlı Devleti'ndeki durumu ana hatlarıyla verilmeye çalışıldı.

İkinci bölümde Namık Kemal'in iktisadi görüşleri anlatılmaya çalışıldı.

Sonuç olarak bu çalışmada Namık Kemal'in iktisadi düşünce alanında dile getirdiği, diğer aydınlarla tartıştığı fikirlerini ortaya koyarak onun iktisadi düşünce hayatımızdaki yerini anlatmaya çalıştık.

ABSTRACT

This post graduation study aims to define Namık Kemal's position in our economics history. To be able to achieve this, emergence of economic thought, historical development of economic doctrine, the place of economic thought in Ottoman State and ideas of Ottoman intellectuals which were declared after Tanzimat has been mentioned, and Namık Kemal's thoughts were tried to be transmitted.

In the first chapter, Historical Development of Economics and the situation in the Ottoman State has been investigated

In the second chapter, Namık Kemal's Economic thoughts were described.

To sum up, in this work, we tried to explain thoughts of Namık Kemal, which were discussed with other intellectuals; and describe his place in our economic life.

KİŞİSEL KABUL / AÇIKLAMA

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “Osmanlı’da Tanzimat Sonrasında İktisadi Düşünce ve Namık Kemal” adlı çalışmamı; ilmî ve ahlâkî geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazdığımı ve faydalandığım eserlerin bibliyografyada gösterdiklerimden ibaret olduğunu, bunlara atıf yaparak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu şeref ve haysiyetimle doğrularım.

...../...../ 2011

Melih Yücel KAPLAN

ÖNSÖZ

Namık Kemal'in hayatı ve özellikle edebi açıdan değerlendirilmesi ile ilgili olarak birçok çalışma yapılmıştır. Ancak Namık Kemal'in iktisadi alandaki görüşleri ve Osmanlı iktisadi düşünce tarihindeki yeri üzerine yapılan çalışmalar yeterli seviyede olmamıştır. Onun iktisadi görüşlerini ortaya koyduğu yazıları toplu halde bir araya getirilmemiş ve değerlendirilmesi yapılmamıştır. Namık Kemal'in iktisadi görüşlerini belirttiği bir kitabı bulunmamaktadır. Onun bu fikirlerini gazetelerde yazdığı makalelerinde ve mektuplarında arayıp bulmaya çalıştık.

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda ekonomik durumunu nasıl düzeltereği ve batılı devletlerle bu alanda nasıl mücadele edebileceği üzerine yapılan tartışmalar bu dönemde iktisadi düşünce hayatımızda daha önce rastlanmamış gelişmelere neden olmuştur.

Çalışmamızda bu gelişmeye katkısı büyük olan Namık Kemal'in fikirlerini bir araya getirerek iktisat tarihimizdeki araştırmalara bir yenisini kazandırmaya çalıştık.

Bu çalışmanın hazırlanmasında bütün iyi niyetiyle desteklerini ve yardımlarını gördüğüm çok değerli hocam Yard. Doç. Dr. Seyfullah Yalın'a; ayrıca bu çalışmaya başlamamı sağlayan ve değerli fikirleriyle beni yönlendiren, kütüphanesinden yararlanmamı sağlayan Yard. Doç. Dr. M. Esat Sarıcaoğlu'na, yine kıymetli önerilerini ve desteğini gördüğüm Yard. Doç. Dr. Sıddık Çalık'a ve çalışmam sırasında benden yardımlarını esirgemeyen tüm hocalarıma ve arkadaşlarıma sonsuz teşekkür ederim.

Ayrıca bugünlere gelmemizde en büyük emeğe sahip olan maddi-manevî desteklerini asla esirgemeyen , sevgili aileme şükranlarımı sunarım..

Melih Yücel KAPLAN

Kırıkkale- 2011

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.m	: Adı geçen makale
a.g.t	: Adı geçen tez
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
H.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s.	: Sayfa
S.B.E	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınlayan, Yayınları

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	II
ABSTRACT.....	III
ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII

GİRİŞ

İKTİSADİ DÜŞÜNCENİN TARİHSEL GELİŞİMİ HAKKINDA.....	1
---	---

I. BÖLÜM

A- OSMANLI DEVLETİ'NDE İKTİSADİ YAPININ GENEL ÖZELLİKLERİ.....	28
B- OSMANLI'DA İKTİSADİ DÜŞÜNCE.....	47
1- TANZİMAT ÖNCESİNDE İKTİSADİ DÜŞÜNCE.....	47
2- TANZİMAT SONRASINDA İKTİSADİ DÜŞÜNCE.....	51
I- İktisadi Konulara Değinen Başlıca Gazeteler.....	56
a- Takvim-i Vekâyi.....	56
b- Ceride-i Havadis.....	57
c- Tercüman-ı Ahvâl.....	57
d- Tasvir-i Efkâr.....	57
e- Hürriyet.....	58
f- İbret.....	58
g- Terakki.....	58
h- Şark.....	58
ı- Mecmua-i Fünun.....	59
II- LİBERAL TARAF OHANNES EFENDİ.....	60
III- KORUMACI TARAF AHMET MİTHAT EFENDİ.....	62

II. BÖLÜM

NAMIK KEMAL VE İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ.....	65
a) Namık Kemal'de Ekonomi-Politik Kavramı.....	68
b) Namık Kemal ve Klasik İktisadi Düşünce.....	71
c) Namık Kemal ve Osmanlı Maliyesi.....	97
SONUÇ.....	125
BİBLİYOGRAFYA.....	127
EKLER.....	131
EK-1: TASVİR-İ EFKÂR GAZETESİ.....	132
EK-2: HÜRRİYET GAZETESİ.....	133
EK-3: İBRET GAZETESİ.....	134
EK-4: HADİKA GAZETESİ.....	135
ADAYIN ÖZGEÇMİŞİ.....	136

GİRİŞ

İKTİSADİ DÜŞÜNCENİN TARİHSEL GELİŞİMİ HAKKINDA

İktisadi olaylar, insanın ortaya koyduğu tüm olaylarla yakından ilişkilidir. Bu nedenle; iktisadi düşünce tarihinin araştırılması demek, felsefi ve siyasi düşünce tarihi gibi disiplinleri de içine alan genel düşünce tarihini de incelemek anlamına gelmektedir. Tarih biliminin temel ilkelerinden olan neden sonuç ilişkisi, araştırmacılarda; yapacakları çalışmanın amacına uygun bir başlangıç noktası bulma konusunda zaman zaman bir sorun haline gelmektedir. İktisadi düşünce tarihi incelenirken de bu sorunla karşı karşıya kalınmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak şimdiye kadar yapılmış çalışmalarda genel olarak üç ayrı başlangıç noktasının tercih edildiği görülüyor.

Birinci yolu izleyen araştırmacılar; coğrafi keşiflerden sonra Avrupa'nın iktisadi yapısının tamamen değişmesi ve bu yapı üzerinde şekillenen genel bir iktisadi düşüncenin ortaya çıkması ile başlangıç tarihi olarak 16. yüzyılın başını esas almışlardır.

İkinci yolu izleyen araştırmacılar; iktisadi düşünceyi, Adam Smith'in "Milletlerin Zenginliği" isimli kitabının yayınladığı yıl olan 1776'dan başlayarak anlatmışlardır. Bunun nedenini de, ilk defa bu tarihten itibaren tutarlılığıyla geniş etkiler doğuran ve kabul gören iktisadi teorilerin günümüze kadar benzer çizgide ilerlediği yani "klasik" bir hal aldığı şeklinde ifade ederler.

Üçüncü yolu izleyen araştırmacılar ise; bugün tüm dünyada önümüze sürülen iktisat anlayışının, Batı Uygarlığının bir ürünü olduğu ve bu uygarlığın en eski kaynağının da Eski Yunan Uygarlığı olduğu gerekçesiyle başlangıç olarak Eski Yunanı almışlardır¹.

¹ Vural Savaş, İktisatın Tarihi, Ankara 2000, s. 1-4

Kuşkusuz her üç öneri de “neden-sonuç ilişkisi” hatırlandığında, -günümüze kadar gelen belgelerin elverdiği kadarıyla- başlangıcı ilk insan topluluklarına kadar götürmeyi gerektirir. Dolayısıyla İktisadi Düşünceler Tarihi başlı başına bir tez konusudur. Bu çalışmanın amacı ne iktisadi düşünce tarihini ne de bir uygarlık tarihini araştırmaktır. Bu çalışmanın amacı; Namık Kemal (1840-1888)’in iktisadi görüşlerini ortaya koymaktır. Namık Kemal ve dönemin Osmanlı İktisadi düşüncesi, yerli Türk – İslam kaynakları ile birlikte batılı kaynaklardan da beslenmektedir. Bu dönemde siyasi ve iktisadi alanlarda Avrupa-Osmanlı ilişkileri yoğun olduğundan Osmanlı Devleti’nin ekonomi politikaları ve Osmanlı düşünürlerinin iktisadi görüşleri de bu eksen etrafında şekillenmiştir. Bu sebeple iktisadi düşünceyi anlatırken 19. yüzyıl iktisadi düşüncesinin genel özelliklerinin oluşmaya başladığı 16. Yüzyılı başlangıç olarak esas aldık. Bunu yaparken de bütünlüğü korumak için en önemli düşünürleri ve onların en önemli eserlerine yer vermeyi gerekli gördük. Her yeni iktisadi teori; o teorinin öne sürüldüğü dönemin sosyo-ekonomik, dini, ahlaki ve ideolojik yapısına göre şekillendiğinden 16. yüzyılda ve sonrasında gelişen iktisadi düşüncenin oluşmasında etkili olan sosyal, siyasi, ve ekonomik gelişmeleri de tarih ilmi açısından tetkik etmeye çalışacağız.

Batı Roma İmparatorluğunun yıkılışından 15. yüzyıla kadar geçen dönemde Avrupa’da güçlü devletler yerine; merkezi otoritesi zayıf krallıklar bünyesinde yaşayan derebeylerin oluşturduğu parçalanmış bir siyasal yapı (Feodalite) vardır. Bu bölünmüşlük sosyal hayatta da kendini gösteriyordu. Halk; soylular(derebeyleri), rahipler, özgür köylüler, ve özgür olmayan köleler gibi bir takım sınıflara ayrılmıştı. Bu sınıflar arasında geçiş pek mümkün olmadığı gibi bir takım iktisadi ve hukuksal eşitsizlikler de vardı. Tarıma dayalı üretim biçimi hakim yapıydı. Geniş toprak sahibi olan soylular ve kilise ayrıcalıklı bir sınıftı. Köylüler bu topraklarda çalışıp ekonomiye doğrudan katkıda buldukları halde birçok haktan yoksundu. Özellikle toprak bağışlarıyla zenginleşen Katolik Kilisesi; Orta çağa damgasını vurmuştur. Yıkılan Roma İmparatorluğu’ndan sonra geriye kalmış tek büyük güç olan “kilise”, kendi saptadığı öğretiler dışında herhangi bir fikrî gelişmeye müsaade etmemiştir.

Bu durum derebeylerinin de işine geldiğinden güçlü devletlerin ortaya çıkması gecikmiştir².

Orta çağda, idari ve iktisadi alanlarda itibar gören görüşlerin bir kaynağı da M.Ö. IV. yüzyılda yaşamış olan Yunan filozofları; Platon (Eflatun) ve onun öğrencisi Aristo'nun fikirleridir. Platon; "Cumhuriyet ve Kanunlar" isimli eserinde insanların "yönetenler" ve "yönetilenler" olarak iki sınıfa ayrıldığını, bu ayrılığın da doğal nedenlerle insanların eşit olmamasından kaynaklandığını söyler. Ona göre yöneticiler "seçkin sınıf"tır ve devlet adamları, düşünürler, sanatçılar ve askerlerden oluşur. Yönetilenler ise çiftçiler ve zanaatkârlardır. Bunlar da "üretici sınıftır." Aristo da "politika" isimli eserinde; Platon gibi toplumu yönetenler ve yönetilenler şeklinde ikiye ayırmıştır. Yöneticiler; askerler, devlet adamları, hakimler ve din adamlarıdır. Yönetilenler de çiftçiler ve zanaatkârlardır. Aristo'nun ideal devletinde esaret doğaldır ve esir olan insanlar bu sınıftan ayrılamazlar. Ayrıca özel mülkiyet kötü kullanılmadığı takdirde iyi bir şeydir. Buradan hareketle denilebilir ki, Ortaçağın iktisadi düşüncesi Hz. İsa'nın ve ilk Hıristiyan din adamlarının dünya malını önemsemeyen ve servet için ticarete kendini adamayı yasaklayan düşünceleri ile Aristo'nun fikirleri arasında kalan bir düşünce yumağı şeklindedir. Ancak yine de ilk çağ ve orta çağ için genel bir iktisadi sistem ismi konulamaz³.

Başarısızlıklarla sonuçlanan Haçlı seferlerinden sonra kiliseye olan güven azaldı. Orta Doğudan Avrupa'ya geri dönen şövalyeler; bilimde ileri olan Müslümanların tekniğini ve Bizans'ta etkisini halen sürdüren Yunan kültür mirasını da yanlarında götürdüler. Savaşlardan sonra Doğu ile ticaret gelişti. Bu durum Avrupa'nın sosyal ve iktisadi yapısını tamamen değiştirecek olan coğrafi keşiflerin, ardından da Rönesans ve Reformların gerçekleşmesi için gerekli ortamı hazırladı. 13. ve 14. yüzyıllarda barutun ve topun keşfi savaş tekniklerinin gelişmesine ve derebeylerin sağlam şatolarının kolayca yıkılmasına da olanak sağladı. Feodal düzen böylece sona yaklaşıyordu. 11. yüzyıl ile 15. yüzyıl arasında Türkler, Akdeniz ticaretine hakim olmuşlardı. Doğu Asya – Akdeniz arasındaki ticaret yollarını kontrolü altında tutan Osmanlı Devleti getirdiği malları Venediklilere satıyordu. İşte

² Server Tanilli, Uygarlık Tarihi, İstanbul 2005, s. 53-54

³ Cahit Talas, Ekonomik Sistemler, Ankara, 1977 ,s. 19-21,

Uzak doğudaki bu ülkelere Türklerin aracılığı olmaksızın ulaşılması Avrupalıların önemli kazançlar elde etmesini sağlayacaktı. Haçlı savaşlarından sonra pusulanın kullanılması denizcilerin açık denizde seyahat etmesi imkânını doğurdu. Eskiden buna cesaret edemeyen ve kıyı boyunca seyahat eden Avrupalı denizcilerin artık tek yapması gereken okyanusa dayanıklı gemiler yapmaktı⁴.

İlk Coğrafi keşif hareketini 1487’de Portekiz başlattı. Kralın desteğiyle yola çıkan Bartelmi Diyaz güneye inerek Hint Okyanusunda Bengal kıyılarına kadar ulaştı. 1492’de Vasco de Gama Hindistan’da Kalküta’ya ulaştı. Kristof Kolomb Amerika kıtasını keşfetti. Portekiz’in ardından İspanya, Fransa, İngiltere ve Hollanda coğrafi keşiflere yöneldi ve 16. Yüzyılın sonuna gelindiğine Batıda Amerika kıtasını içine alan ve doğuda da Çin’e kadar uzanan bir sömürge ağı oluşturulmuştu. Böylece Akdeniz ticareti önemini kaybetti. Türklerin yükselişi durup Avrupalıların yükselişi başladı. İşgal ettikleri ülkelerdeki yerlileri katlettikten sonra buralardaki toprağı işleyecek madenlerde çalışacak işçiye ihtiyaç duyulduğundan Afrika’dan zenci köle getirtilmeye başlandı. Böylece zenci ticareti de başlamış oluyordu. Sömürgeciliğin başlaması ile Avrupa’nın tarıma dayalı ekonomisi artık yerini ticarete bırakıyordu. Bu da ilerde sosyal ve siyasi açıdan büyük haklar elde edecek olan ticaretle uğraşan yeni bir sınıftı; “Burjuva” sınıfını doğurdu⁵.

Haçlı Savaşlarının ardından, güney doğu Avrupa’da Osmanlıların, Kuzey Afrika Müslümanlarının ve İspanya’da Endülüslerin, Avrupa’nın düşünsel hayatına çok olumlu etkileri oldu. Bunun yanında coğrafi keşiflerle Amerika ve Doğu Asya ile tanışan Avrupa kıtasında 16. yüzyılda; sanat, edebiyat ve bilim alanlarında önemli gelişmeler yaşanmaya başladı. İtalya’da başlayan ve sonra bütün Avrupa kıtasına yayılacak olan gelişmelere; “Yeniden Doğuş” anlamına gelen Rönesans denir. Ardından Sosyal ve dini alanlarda serbestlik isteyen “bireycilik” ve “hümanizma” gibi fikir akımları meydan geldi⁶. Bütün bunların sonucunda da 1520’de bir Alman İlahiyatçısı olan Luther’in başlattığı dinsel ıslahat hareketiyle

⁴ Tanilli, a.g.e., s.69-73

⁵ A.g.e., s. 71-76

⁶ Tanilli, a.g.e., s.79-81

Protestan mezhebi doğdu. Katolik kilisesinin otoritesine bir başkaldırı hareketiydi bu. Günahların satın alınabileceği kanısını doğuran “af belgesi” (Endüljans), ibadette Latincenin kullanılma zorunluluğu ve papanın yanılmazlığı gibi inançlara karşı çıkılıyordu. İşte bu harekete de “Reform” denir Rönesans ve Reform, Orta çağın kilise otoritesine bağlı olan anlayışına birer darbe vuran “hür düşünce”nin doğup gelişmesini sağlayan çok önemli hareketlerdir⁷.

“Skolastik Düşünce”⁸ nin hâkim olduğu Ortaçağın sonlanmasıyla iktisadi düşünce tarihinde de önemli bir gelişme yaşandı. Artık; “fikirlerini daha özgürce dile getirebilme imkânına sahip olunması” ile birçok alanda kendini göstermeye başlamış olan; “yeni fikirler üretme davranışı” kendini “iktisat” üzerinde de gösterdi.

Eski Yunanca’dan gelen “oikonomikos” (ev idaresi) kelimesi; günümüzde kullanılan ve artık daha geniş bir mana içeren “economy” kelimesinin kökenidir⁹. Bugün artık bir bilim olan “ekonomi”nin tanımı şu şekildedir. “Ekonomi, insanların yaşamlarını nasıl sürdüreceklerini, yiyecek, barınak, giyecek ve bu dünyanın diğer nimetlerini ve konforlarını nasıl elde edeceklerini inceler.”¹⁰

16. yüzyıldan itibaren yukarıdaki tanıma uygun olarak istihdam yaratmak, fakirlere yardım etmek gibi amaçlar, bireylerin işi olmaktan çıkıp devletin görevlerinden sayılmaya başlanmıştır. 18. yüzyıla gelinceye kadar geçen sürede Ulusal devletlerin kurulmasıyla, siyasi iktidar merkezi otoritede toplanmış ve ulusal ekonomiyi güçlendirmek, için değişik ekonomi politikaları uygulamak ihtiyacı

⁷ Tanilli, a.g.e., s. 86; Ayrıca, Ortaçağ, Coğrafi Keşifler, Rönesans ve Reformlarla ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz.: Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789 – 1914), Ankara 1999; Server Tanilli, Uygarlık Tarihi, İstanbul 2005; Charles Tilly, Avrupa’da Devrimler 1492 – 1992, Çev. Özden Arıkan, İstanbul 1995

⁸ “Skolastik: Ortaçağ Hristiyan Felsefesi.... Skolastiğin ayırteci niteliği, dogmatik oluşudur. Belli bir konuyu incelemek demek, o konuda Aristoteles’in ne yazdığını okumak demektir. Daha derin bir inceleme, Aquino’lu Thomas’ın, Aristoteles’in bu yazısı üstüne ne yazdığını okumak demektir. Bilimsel bir incelemeysen Aristoteles’in ve Aquino’lu Thomas’ın bu yazılarını tekrarlayan üçüncü bir kitabı okumak demektir. Hiçbir kişisel görüş, tartışma, kuşku ve kurcalamaya izin yoktur. En küçük kişisel bir çıkışa cesaret eden, ölüm ya da bir çeşit diri diri ölüm demek olan aforoz cesasıyla cezalandırılır...” (Orhan Hançerlioğlu, Felsefe Sözlüğü, İstanbul 2004, s. 374

⁹ Mustafa İnce, “16. Yüzyılın Sonunda Osmanlı İktisadi Tasavvuru’nun Sınırları”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 1, Sayı: 1, İstanbul 2003 s. 451

¹⁰ İlker Parasız, İktisada Giriş- Prensipler ve Politika, Bursa 2000, s. 5

doğmuştur¹¹. Merkezi otoritesi güçlü bir devlete ihtiyaç vardı çünkü; Tüccarları koruyacak, ulusal sınırları belirleyecek mal ve can güvenliğini sağlayacak bütün bunları sağlamak için kanun koyacak bir üst kuruluşa “ulusal devlete” ihtiyaç vardı. Ticari üstünlük, siyasi üstünlüğü getireceğinden, devletin iktisadi alana müdahale etmesi şarttı¹². Kuşkusuz Avrupa’nın yüzyıllara dayanan bir devlet bilgisi ve geleneği vardı. Fakat 15. ve 16. yüzyıllarda yaşanan sosyo-ekonomik siyasal ve dinsel gelişmelere uygun bir devlet modelinin kaynağı; Devletin, görevlerini gerçekleştirirken karşılaştığı sorunlara cevap arama gayretlerinde öne çıkan bir yazara; Floransa’lı bir diplomat olan Niccolo Machiavelli’nin (1469 – 1567) “Prince” (Prens) adlı eserine dayanmaktadır. Yazar bu eserinde Fransa, İngiltere ve İspanya gibi İtalya’nın da bir an önce birliğini kurması gerektiği mesajını veren ve devletin bir an önce kurulması için “her yolu meşru sayan” bir anlatım sergilerken, devlet düşüncesini, devlet yönetiminin gereklerini de ortaya koyuyor ve böylece politika ilminin de kuruculuğunu yapıyordu¹³.

Bu noktada, Batı Avrupa Toplumlarının iktisadi temellerini değiştiren denizaşırı ticari faaliyetleri¹⁴ düşünsel hayatta olduğu kadar siyasi alanda da bir takım değişikliklere neden olmuştur.

1487’de Coğrafi keşifleri başlatan Portekiz ile İspanya, çok sayıda deniz aşırı sömürge elde etmelerine karşın 19. yy. başında Napolyon’un işgaline uğradılar. Hollanda ise 1648 Vestfalya Antlaşması ile İspanya egemenliğinden kurtulduktan sonra Avrupa’nın önde gelen sömürgeci devletlerinden biri oldu. 18. yy. sonlarında zengin burjuvazi ülke yönetimini elde etti¹⁵.

İngiltere: 1215’te Magna Karta’nın (Büyük Berat) imzalanmasıyla İngiltere Kralı’nın merkezi otoritesi sarsıldıktan sonra İngiliz Parlamento sistemi de kendinden oluşmaya başlamıştı. Zamanla kralla soyluların yaptığı toplantıların katılımcıları arasına din adamları, şövalyeler ve halktan temsilciler de eklendi.

¹¹ Savaş, a.g.e., s. 140

¹² Server Tanilli, Uygarlık Tarihi, İstanbul 2005, s. 94

¹³ a.g.e. s. 96

¹⁴ Gülten Kazgan, İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, İstanbul Kasım 2000, s. 43

¹⁵ Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789 – 1914), Ankara 1999, s. 8-11

İngiltere'deki parlamento geleneği de böyle başladı¹⁶. 14. Yüzyılda Parlamento; soyluların ve din adamlarının oluşturduğu “Lordlar Meclisi” ile Şövalyelerin ve halkın temsilcilerinden oluşan “Avam Meclisi” olarak ikiye ayrıldı. 16. Yüzyılda yaşanan bir diğer gelişme de Kral 8. Henry'nin İngiltere'yi papanın egemenliğinden kurtarıp kendisine bağlı olan Anglikan Kilisesi'ni kurması ve Roma Kilisesi'nin topraklarına (daha sonra burjuva sınıfı tarafından satın alınacak olan topraklara) el koymasındır. 17. Yüzyılın başlarında İngiltere'de başlayan ve daha sonra Amerika ve Fransa'ya da yayılan bir dinsel hareketlenme meydana geldi. 1642'de ayaklanan puritanlar; (protestan mezhebinin bir kolu ve İngiliz burjuvazisinin inancına verilen ad) Hristiyanlığı da kullanarak kendi ticari hayatlarına uygun bir düzen oluşturmak amacındaydılar. Kral I. Charles'ı idam ettirmeyi başardıktan sonra 1688'de mecliste bir süredir var olan liberal partinin önderliğinde tekrar ayaklandılar¹⁷. Stuart hanedanından II. James bu ayaklanmada hayatını zor kurtardı. Böylece İngiltere tüccarların ülkesi oldu¹⁸. 17. yüzyılın ikinci yarısında ise artık Avam Meclisi daha güçlüdür ve kralın yetkisini bu kez halkın lehine sınırlayan ve bireylerin hak ve özgürlüklerini güvence altına alan “Bill of Rights” ya da “Declaration of Rights” diye bilinen (Haklar Yasası)nın kabul edilmesini sağlayacaktır. Buna da; yıkılanı onarıp düzeltme anlamına gelen “Restorasyon” dönemi denir¹⁹. 18. Yüzyıla gelindiğinde; Rönesans ve Reform hareketlerinin son aşaması olarak Katolik mezhebinin getirdiği siyasi geleneğin terk edilmesini amaçlayan bir fikir akımı doğar. Özellikle bilim alanında çok önemli ilerlemeler kaydedilmeye başlanır. “İcatlar Çağı” diye de bilinen bu döneme “Aydınlanma Çağı” denir²⁰. Yeni doküma makinelerinin icadı, James Watt'ın buharla çalışan makineyi icadı gibi bir takım teknik buluşların gerçekleşmesiyle iktisadi hayattaki bütün üretim araçlarının geliştirilmesi ve yaygın olarak kullanılmaya başlanması ile de “Sanayi İnkılabı” gerçekleşir. Bu devrimin İngiltere'de başlamasının nedeni ise yukarıda da anlatıldığı gibi; Avrupa ülkeleri arasında en büyük sömürge ağına sahip olması ile Asya, Afrika, ve Amerika pazarlarına, İspanya, Hollanda ve Fransa'ya nazaran daha fazla

¹⁶ Tanilli, a.g.e., s. 97

¹⁷ Armaoğlu, a.g.e., s. 7

¹⁸ Tanilli, a.g.e., s. 100

¹⁹ a.g.e., s. 98

²⁰ a.g.e., s. 106

hakim olmasıdır. Böylece üretim için gerekli olan enerji kaynaklarını elde etme imkânı diğerlerine göre daha fazladır. Sanayi Devriminden sonra makineleşme ile nüfus oranı doğru orantılı olarak artmıştır. Kentlerde yaşayan insan sayısı artmaya başlamıştır. Ayrıca bu devrim; “işçi sınıfı” adında yeni bir sınıf ile sosyalizm adında yeni bir fikir akımı da doğurmuştur²¹. Sömürgelerden gelen kaynaklar İngiltere’ye artık yetmez olmuştur. Sanayileşme, pazar arayışına ve sömürgeciliğin hız kazanmasına neden olacaktır. Verasetve Yedi yıl savaşlarını kazandıktan sonra İngiltere, Fransa’yı da Hindistan’dan çıkarmıştır(1763). Fakat bütün bu savaşlar İngiliz ekonomisini kötü etkilemiştir. İngiltere; 1783’te imzalanan Versay Antlaşması ile ABD’nin bağımsızlığını kabul edip Kuzey Amerika’daki sömürgelerini kaybetmek zorunda kalmıştır²².

Fransa: 1789’da ihtilal çıktığı zaman Fransa’nın sosyal yapısı üç sınıftan oluşuyordu. Merkezi krallıkların yıkılmasıyla Avrupa’da feodal beylikler yıkılsa da yerine geçen krallıklarda feodalite devam ediyordu. zira geniş toprak sahibi olan, bir çok vergiden muaf olan ve topraklarında köylüleri çalıştırıp gelirlerin büyük kısmını alan “asiller” ile Fransız topraklarının dörtte birine sahip olan toprak vergisi dahil başka hiçbir vergi ödemeyen “ruhban sınıfı” bunu göstergesiydi. Her türlü haktan yoksun olan halk ise - tüccar ve sanayicilerin oluşturduğu büyük burjuvalar, memur doktor ve avukat gibi meslek gruplarından oluşan küçük burjuvalar ve köylüler – bütün vergileri yüklenmişti²³.

Montesquieu (1689-1755), Jean-Jacques Rousseau (1712- 1778), Diderot (1713-1784) ve Voltaire (1694-1778) gibi Fransız düşünürleri ise eserlerinde; devletlerin kuruluşlarının tarihi olgular olduğunu söyleyerek siyasal eşitliğin ve demokrasinin savunmasını yaparak, hükümdarların iktidarlarını Tanrıdan aldığı tezini sarsarak siyasal liberalizmin öncülüğünü yapmışlardır. 18. Yüzyıl içinde özellikle sanayi ve ticaret alanında yaşanan gelişmeler sonucunda Fransa’da da bir kapitalist sınıf meydana gelmişti. Fakat ekonomik açıdan güçlü olan bu topluluk, sosyal açıdan aynı gücü bulamıyordu ya da bu gücünü kullanacak bir ortama sahip

²¹ Tanilli, a.g.e., s.117-126

²² Armaoğlu, a.g.e., s. 7

²³ Armaoğlu, a.g.e., s. 33-34

değildi. Çünkü yukarıda bahsettiğimiz Fransa'nın mevcut sınıf sistemi buna müsaade etmiyordu. Sonuç olarak; (1756-1763) Yediyıl savaşları sonunda; ABD'nin bağımsızlığı için Fransa, İngiltere'ye karşı buraya maddi yardımda bulunmuştu. Ayrıca bazı Fransızlar bizzat ABD'nin bağımsızlık mücadelesinde yer almıştı. Dolayısıyla Amerikan Bağımsızlık Beyannamesinin hak ve hürriyetle ilgili fikirlerinin Fransa'da da yankı bulması zor olmadı. Nihayetinde 1789 Ağustosunda Fransız ihtilali gerçekleşti. Bu ihtilali gerçekleştiren halk hareketi, sadece köylünün eline oraklarını alarak kralı devirdiği bir halk hareketi değildir. Burjuva veya kapitalist diye adlandırılan maddi açıdan güçlenmiş bir sınıfın önderliğinde ya da desteğinde ortaya çıkmış bir ayaklanmadır²⁴. Bunun doğal sonucu olarak devrimden sonra paranın ayrıcalığı devam etmiştir. Bir kişinin seçmen olabilmesi için belirli bir servete sahip olması şart koşulmuştur. İhtilalin temel ilkeleri olan herkes için "eşitlik" ve "özgürlük" ilkeleri din, vicdan ve basın özgürlüğünü getirirse de zengin ile fakir arasındaki farklılığı giderecek herhangi bir önlem alınmamıştır²⁵. 1789 'da "İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi kabul edildikten sonra Eylül 1791'de ilk anayasa kabul edilerek sınırlı bir monarşi kurulur. 10 Ağustos 1792'de Cumhuriyet ilan edilir. Bunun üzerine bütün Avrupa monarşileri Fransa'ya karşı tepkilerde bulunur. Fransa; 1794'te iktisadi bunalıma girer. 1799 yılında Napoléon Bonaparte'nin yaptığı hükümet darbesi ile Fransa'da devrimler dönemi sona erer²⁶.

Sosyal ve siyasi çalkantılar içinde çırpınan Avrupa kıtasında 17. ve 18. yüzyıllarda bilimsel gelişmeler hız kazandı. Bunun sonucunda insanlarda; fiziksel ve toplumsal bilimlerde tam ve yanılmaz bilgilerin elde edilebileceği kanısı uyandı²⁷. Bu bilimsel gelişmelerin iktisatla ilgili tohumları ise 16. Yüzyılda atılmıştı. Bir takım düşünürler tarafından, konu üzerinde sistematik teoriler ortaya atılmaya başlandı. Daha sonra da bu teoriler etrafında birleşen fikir adamlarının oluşturdukları bir takım doktrinler meydana geldi. Çalışmamızın bu bölümünde; İktisat düşünürlerinin ortaya koymuş oldukları fikirleri ile meydana getirdikleri doktrinleri ve bunların Osmanlı Düşünürleri üzerindeki etkileri üzerinde durulacak

²⁴ Armaoğlu, a.g.e., s. 34-40

²⁵ Tanilli, a.g.e., s. 112

²⁶ a.g.e., s.110-112

²⁷ Kazgan, a.g.e., s. 55

ve tarihsel değerlendirme sırasında da bu doktrinlerin uygulama alanları ile Avrupa'ya ve Osmanlı Devleti'ne etkilerine de çalışmanın asıl amacından sapmamak kaydıyla değinilecektir.

MERKANTİLİZM²⁸; Ortaçağın son bulmasıyla, Avrupa'da feodalitenin yıkılıp güçlü merkezi devletlerin kurulduğu dönem, “*iktisadi açıdan da, kapital birikimini ve piyasa ekonomisi şartlarını hazırlayan ticari kapitalizmin geliştiği*” dönemdir... *Merkantilizm, yeni ticari kapitalist sınıfın ideolojisini yansıtan bir 'politik iktisat sistemi' olarak, aşağı yukarı  yüzyıl ulusal devletlerin iktisat politikası ilkelerini belirlemiştir.*”²⁹

Bu dönemde ticaretle uğraşanlar zenginleşirken, taşınmaz mülk sahibi olan ve geçimlerini bu yolla sağlayan soylular ise fakirleşmekte ve siyasi güçlerini de kaybetmekteydiler. Merkantilist politikalar sömürgeci bir Avrupa yaratıyordu. Merkantilizm; kıymetli madenleri, ülke ekonomisi için en önemli gelişim ve refaha ulaşma aracı olarak görüyordu.

Eğer ülkede altın ve gümüş madeni yeterli değilse; zengin olmanın yolu ithalattan çok ihracat yaparak eksiki kıymetli maden şeklinde tahsil etme³⁰.

Uluslar arası ticarete ise çıkarları çatışan farklı ülkelere mensup tüccarların yardımına Merkantilist öğretinin; “tüccarın kârı, ulusal çıkarlarla uyuşur, zenginlik bireysel de olsa ülkenin gücünü gösterir.” ilkesi yardımcı olacaktı. Böylece yeni gelişen merkezi devletlerin iktisadi politikası 18. yüzyılın sonlarına kadar merkantilizm olacaktı. Bu düşünce sisteminin temel ilkelerine bakıldığında kıymetli madene verilen önemin ve dış ticaretin devlet tarafından korunması dışında, kamusal harcamanın teşvik edilmesi, (istihdam yaratacağı düşünülüyordu) ve nüfus politikasında ise orta ağ düşüncesine uygun olarak nüfus artışının gerekliliğini benimsemişlerdir. Zira sömürge topraklarında ucuz işçilikten yararlanırken retim

²⁸ “Merkantilizm: Ekonomik ulusçuluk ve devletçilik... Fransızca *merkantile* sözcüğü tecimsel (Os. Ticârî) demektir, *paragz* anlamını da dile getirir, *namuslu olmayan tüccara*'da Fransızca *mercanti* denir.” (Orhan Hançerlioğlu, Ekonomi Sözlüğü, İstanbul 2004, s.284)

²⁹ Kazgan, a.g.e., s. 43

³⁰ John W. Mc Connell, Büyük İktisatçıların Temel Doktrinleri, ev.: Hurşid alıka, İstanbul 1949, s. 23

sırasında ana ülkeden bir takım mallar talep edilecek, bu talep de İngiltere'deki işsizlere istihdam sağlayacaktı. Bu nüfus politikası ile de dış ticaret politikasında, ülkeye değerli maden akışını sağlamaya dayalı düşüncenin önemini azalırken yeni istihdam yaratılması ve sanayiinin gelişmesine dayalı politikalar kuvvet ve hız kazanacaktı. Güçlü bir devlet güçlü bir orduya sahip olmalıydı, bu ordu için gerekli silah yapımı ise iktisadi bir faaliyetti. Tüccarlarla devlet arasındaki uyumun kaynağı da bu durumdu³¹.

Büyük servet sahibi bir İngiliz tüccar olan Thomas Mun, (1571 – 1641) “Doğu Hind Kumpanyası”³² nda da çalışmıştır. Ona göre, milli servetin artması için, ihracatın ithalattan fazla olması gerekmektedir.

İtalyan Antonio Serra da servetin değerli madenlerden ibaret olduğunu, dış ticaretin önemi ve devlet tarafından tüccarları himaye eden bir hükümetin gerekli olduğunu dile getiriyordu. Görüşlerinin doğruluğuna kanıt olarak da ticarete ileri bir durumda olan Venedik'in, Napoli'ye oranla daha güçlü bir ekonomiye sahip olmasını gösteriyordu.³³

Fransa merkantilizminin temsilcisi olan Antonie de Montchretien (1576 – 1621) isimli Fransız yazar 1615'te yayınladığı “Mufassal İktisat İlmi/ Traité de l'Economie Politique” adlı eseriyle “Ekonomi Politik” tabirini ilk kullanan kişi olmuştur. Fransız merkantilizmine “Colbertizm” de denir. Çünkü Kral 14. Louis 'nin Maliye Bakanı Jean Baptiste Colbert'in (1619-1683) zamanında merkantilizm devletin resmi politikası olmuştur.³⁴

Merkantilizmin son temsilcisi Sir James Stewart'tır. (1712 1780), 1767 yılında çıkan “Inquiry Into the Principles of Political Economy/ Ekonomi Poliğin Prensiplerine Dair Bir Araştırma” isimli eserinde; o zamana kadar merkantilist teorinin yapılmış en iyi açıklamasını gözler önüne sermiş olsa da Adam Smith'in 1776'da çıkardığı eseri, merkantilizmin sonunu getirecekti. Bu sebeple, Stewart'ın

³¹ Kazgan, a.g.e., s. 44-46

³² Güney Doğu Asya'da ticaret yapan ve doğu ile ticareti kendi tekeline alan İngiliz şirketi.

³³ Connell, a.g.e. s. 23

³⁴ Savaş, a.g.e., s. 160-161

görüşleri İngiltere’de pek ilgi görememiş olsa da, bir süre sonra Almanya’da doğan “Kameralizm” (Alman Merkantilizmi) sayesinde 18. ve 19. asırların Alman iktisatçıları; J.H. Justi, P. W. Von Hornick ve J. Jouchim Becker ile tekrar değer kazanacaktır³⁵. Alman merkantilizmine; krallık veya prenslik hazinesi anlamına gelen “kammer/ Camera” kelimesinden yola çıkarak “Kameralizm” denir. Çünkü Alman merkantilizminde amaç; kralın hazinesini arttırmaktır. Kameralistleri İngiliz meslektaşlarından ayıran en belirgin özellikler, yazarların genellikle hukukçu olması ve eserlerinin daha geniş kapsamlı olmasıdır³⁶.

Merkantilizm düşüncesi özellikle 17 ve 18. Yüzyıllarda “Klasik Teori”ye yakın ya da bu teorinin öncülüğünü yapacak olan bir yapıya doğru değişmiştir. Çünkü bu dönemde sanayi kapitalizminin doğuşunu hazırlayacak şartlar ortaya çıkmaya başlamıştı. Teknik buluşlar ile el emeğinin makine gücüne ikame edilmesi ev sanayiinden fabrika sanayiine geçiş şartlarını hazırlamış, denizaşırı ticaret yapan kumpanyalar vasıtasıyla dış piyasa da genişlemiştir.³⁷ John Locke (1632-1704) klasistlerin fikirlerine öncülük edenlerden biridir. İktisadi düşüncelerinin yanı sıra kişi özgürlüğünü savunan siyasi görüşleriyle de tanınır. “Hükümet Hakkında İki İnceleme” (1690) ile “Faizin Düşürülmesinin ve Paranın Kıymetinin Yükseltilmesinin Sonuçları” Hakkında Bazı Düşünceler” (1692) isimli eserlerinde; mülkiyeti; hem dar anlamıyla “maddi varlıklar”, hem de geniş anlamıyla “insanın özlemleri ile çıkarlarını da içine alan ve korunması, kolanması gereken doğal haklar” şeklinde tanımlamıştır. Emekle ilgili düşüncesi de; bir malın değerini yüzde doksan dokuz oranla emeğin belirlediğidir³⁸.

William Petty’nin yanı sıra, dış ticaret açığının ülke içinde yaratacağı fiyat artışlarını “serbest dış ticaret” yoluyla otomatik bir dengeye oturacağı yönündeki klasik teorinin ilk izahçısı olan David Hume da merkantilizmden ayrılan ilk İngiliz yazarlar arasındadır³⁹. Fransa’da da Richard Cantillon(1680-1734) Hume’la benzer fikirleri paylaşmıştır. Kısacası sanayileşmenin başladığı bir ortamda yaşayan

³⁵ Connell, a.g.e. s. 25

³⁶ Savaş, a.g.e., s. 162-163

³⁷ Kazgan, a.g.e., s. 15-18

³⁸ a.g.e., s. 187, 192

³⁹ a.g.e., s.53

düşünürler merkantilizmi terk etmemekle beraber liberalizme de öncülük etmişlerdir.

FİZYOKRASİ; Yunanca'dan Fransızca'ya geçen "fizyokrazi" (Physiocracy)nin anlamı "doğa Yasası"dır. Fizyokratların inancına göre; Tanrı evrende mükemmel bir "doğal düzen" kurmuştur. Bu düzen fiziksel olduğu kadar toplumsaldır da. Tanrının yasalarına uygun hareket etmek mutluluğun anahtarıdır. Devlet müdahalesi de doğal düzene müdahale olduğundan kaldırılmalıdır⁴⁰. Çünkü bireyler kendi çıkarları için mücadele ederken onların idaresi dışında hareket eden "görünmez bir el" in yönlendirmesiyle toplum yararına da hizmet ederler⁴¹. Bireysel girişim ortamı, insanın doğal yeteneklerini geliştirme imkânını verir ve emeğinin karşılığını almasını yani "özel mülkiyet" hakkını elde etmesini sağlar⁴². Fizyokrat kelimesi ilk olarak bu okulun ilk üyelerinden biri olan Dupont de Nemours tarafından kullanılmıştır. Daha sonra bazı fizyokratlar kendilerini "ekonomistler" diye adlandırmışlardır. Zamanla bu kelime iktisatla uğraşan herkes için kullanılan genel bir kavram haline gelince bu düşünce akımını ifade için yine fizyokratlar kelimesi kullanılmaya başlanmıştır⁴³.

Dr. François Quesnay (1694-1774) isimli bir Fransız, "Tableau Economique" isimli eserini 1758 yılında yayınlamasıyla Fransız Fizyokrat okulunu kuruyordu. Bu teoriye göre; tarım, ekonominin tek üretken sektörüydü. Bir çiftçi bir ekip yirmi biçebilirken bir imalatçının fiziksel bir üründe aynı çoğalmayı gerçekleştiremeyeceğine inanılıyordu⁴⁴. Ayrıca; servet bir milletin biriktirdiği maden miktarından ibaret değildi. Onlara göre servet, maden ocaklarında işlenen ham maddenin ve elde edilen toprak mahsullerinin maliyetine kıyasla ifade ettiği kıymet fazlasıydı. Sanayii ve ticaret ancak yapay bir servet yaratabilirken asıl servet kaynağı doğadaydı. Fizyokratları merkantilistlerden ayıran en önemli noktalardan biri de rekabetin fayda getireceğini, bu nedenle devlet müdahalelerinin ticaretin önünü kapatmaması gerektiği düşüncesiydi. Böylece Fizyokrazi; daha sonra bir

⁴⁰ Savaş, a.g.e., s. 228

⁴¹ Kazgan, a.g.e., s.59

⁴² a.g.e., s. 56-57

⁴³ Connell, a.g.e., s. 25

⁴⁴ William J. Barber, İktisadi Düşünce Tarihi, Çev. İhsan Durdu, İstanbul 1995, s. 24-25; Bu kitabın İngilizce metni için Bkz: <http://www.wesleyan.edu/css/readings/Barber/toc.htm>

slogan haline gelecek olan “Bırak yapsın bırak geçsin” (laissez – faire) ilkesinin doğmasını sağlıyordu⁴⁵.

Fizyokratların Quesnay’dan sonra gelen en önemli isimi olarak kabul edilen Anne Robert Jacques Turgot (1727-1781) Klasik İktisat Teorisine de yakındır. Çünkü o, Quesnay gibi, kapitalin sadece tarımdaki kullanımı ile ilgili değil tüm sektörlerdeki kullanımıyla da ilgilenmiştir. En önemli eseri “Zenginliğin Üretimi ve Bölüşümü Üzerine Düşünceler”(1770) dir.⁴⁶

Tarımda kıtlığın yaşanması, “Doğal Düzen Yasası”nın dini bir nitelik taşıması ve ekonomik düzenin orta çağdaki gibi dini temellere dayandırılmasının çalınması, sanayileşmenin başladığı bir dönemde tarımın önemi üzerinde durulması gibi nedenler Fizyokrasinin sadece birkaç yıl etkili olmasına neden oldu. Yine de Klasik İktisatçılar ve Marx dahi Quesnay ve Turgot’tan fazlaca etkilenmişler hatta yararlanmışlardır⁴⁷.

Fizyokratların “laissez – faire” (bırak yapsın) yaklaşımı Fransız burjuvazisinin işine gelse de burjuvazi gücünü ticaretten alıyordu, servetin kaynağının tarım olması onlardan çok toprak sahibi soyluların kazancı olacaktı. Böylece Fizyokrasinin etkisinin kısa sürmesinin bir nedeninin de Fransa’daki sınıf sorunu olduğu ortaya çıkıyor. Bu sınıf sorunu ve iç karışıklıklar Fransa’nın sanayide de tarımda da İngiltere’nin gerisinde kalmasına neden olmuştur. İngiltere’nin tarımda kullanılan üretim araçlarında ve kimyasal tekniklerle tarımsal faaliyetlerde gösterdiği başarıyı Fransa ancak 19. Yüzyılda gerçekleştirebilmiştir⁴⁸.

18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere kendine yeter bir durumla kalmayıp bir miktar tahıl bile ihraç edecek vaziyete gelmişti. İngiltere’nin nüfusu 18. yüzyıl içerisinde hızlı bir artış göstermişti.(1760-1800 yılları arasında 2.000.000 kişi) Fakat 1793’te başlayan Napoléon Savaşları ve tarımda verimin düşmesi gibi dönemler İngiltere ekonomisini de etkileyecektir. 1815’te biten savaşın olumsuz etkileri ancak

⁴⁵ Connell, a.g.e., s. 25-27

⁴⁶ Savaş, a.g.e., s. 251-252

⁴⁷ a.g.e., s. 256

⁴⁸ Armaoğlu, a.g.e., s. 35-37

1840'lara gelindiğinde giderilecektir⁴⁹. İngiltere; savaşların yada topraktan alınan verimin az olduğu kıtlık yaşandığı dönemlerde, değişik gümrük tarifeleri uygulayarak korunmaya çalışmıştır. İthalat ihtiyacı duyulduğunda düşük koruyucu gümrük vergisi uyguluyor, ürünün bol olduğu zamanlarda ise vergi artırılarak ithalat önleniyordu⁵⁰.

KLASİK TEORİ: Klasik Okul denince öne çıkan başlıca isimler şunlardır: Adam Smith, Thomas Malthus, David Ricardo, John Stuart Mill ve Jean Baptiste Say. Bunların arasından en önemlisi ise daha çok “Milletlerin Zenginliği” diye anılan; “An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations” (Milletlerin Zenginliğinin Niteliği ve Nedenleri Hakkında Bir Araştırma) isimli eserin yazarı olan Adam Smith'tir. Aynı zamanda hakkında en çok tartışılmış iktisat düşünürü de odur. Smith; kimine göre fizyokratların kurduğu iktisat ilmine kimliğini kazandıran⁵¹, kimine göre de iktisatı bilim yapan kişidir⁵². Klasik okulun öncüsü olduğu⁵³ ve sermaye birikimi üzerine yapılmış tüm teorilerin en ayrıntılı ve sistematik analizini yapan yazar⁵⁴ olduğu konusunda fikir birliği vardır.⁵⁵

1723 yılında İskoçya'nın Kirkcaldy kasabasında doğan Smith; 14 yaşında Glasgow Üniversitesi'nde Francais Hutcheson'ın öğrencisi olarak üç yıl boyunca teoloji, ahlak ilmi, hukuk ve politik ekonomi biraşlarında eğitim görmüştür. 1740-1746 arasında Oxford Balliol College'da eğitimine devam ettikten sonra 1751 yılında Glasgow Üniversitesi'nde mantık kürsüsüne öğretim üyesi olarak çalışmaya başlamış bir yıl sonra felsefe profesörlüğüne, 1758 yılında da dekanlığa getirilmiştir. Bu süre zarfında David Hume ile tanışarak yakın dostluk kurmuştur. 1759 yılında yayınlanan “Ahlaki Duygular Teorisi” (Theory of Moral Sentiments) isimli kitabıyla

⁴⁹ Herbert Heaton, Avrupa İktisat Tarihi c.I, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş, Ankara 1985, s.28-35

⁵⁰ Barber, a.g.e., s. 24

⁵¹ Ali Özgüven, İktisat Bilimine Giriş, İstanbul 1983, s. 61

⁵² Savaş, a.g.e., s. 259

⁵³ Barber, a.g.e., s. 21

⁵⁴ E. K. Hunt, İktisadi Düşünce Tarihi, Çev: Müfit Günay, Ankara 2005, s. 65

⁵⁵ Adam Smith'in iktisat biliminin kurucusu olduğunu savunanlara göre Smith; kendinden önceki düşünürlere göre en destekli ve açıklayıcı fikirleri öne sürmüş ve görüşleri ile bugüne kadar yapılmış araştırmalarda rehberlik yapmıştır. İktisatın Fizyokrazi ile bir bilim haline geldiğini savunanlara göre ise fizyokratlar; kendilerinden sonra da kabul görececek olan bir takım görüşleri Adam Smith'ten önce ortaya koydukları için bu sığata layıktırlar.

ün yapmış, 1776’ da yayınlanan “Milletlerin Zenginliği” kitabıyla da tarihe geçmiştir. İki kitap arasında bir süre Paris’e bulunan Smith, orada Dr. Quesnay ve Turgot ile tanışmış ve fikirlerinin etkisinde kalmıştır. 1790 yılında 67 yaşında ölen Smith’in “Milletlerin Zenginliği” kitabı kendisi hayatta iken beş kez basılmış ve Amerika’da da yapılan baskılar dışında Fransızca Almanca, Felemenkçe ve İtalyanca’ya da çevrilmiştir⁵⁶. İlginçtir ki; kariyeri boyunca serbest ticareti savunup devlet müdahalesine karşı çıkan Adam Smith, hayatının son on üç yılını İskoçya’da gümrük müdürlüğü yaparak geçirmiştir.⁵⁷ Daha önce de değindiğimiz üzere; özellikle 18. yüzyılda yaşanan iktisadi gelişmeler ile üretim araçları ve üretim metodları gelişmiş, iktisadi yapı giderek belirli bir sisteme oturmaya başlamıştır. İktisadi düşünce alanında yapılan çalışmalar da Adam Smith ile birlikte bir düzen ve tutarlılık kazanmıştır⁵⁸.

Onun düşüncesine göre iktisat tüm toplumu ilgilendiren sosyal bir olaydır. Bu nedenle araştırılıp açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Merkantilistler ekonomik eylemler sonucunda elde edilen fazlayı dış ticarete, fizyokratlar ise toprağa dayandırmışlardır. Klasik okul ise tüm ekonomik eylemler sonucunda elde edilen fazlayı esas almıştır. Çünkü Smith’e göre servet; bir toplumun bir yıl içerisinde gerçekleştirdiği üretim değeridir. Çünkü insan emeği olmaksızın doğal kaynakların insana faydası yoktur. Bu nedenle insana bir değeri de yoktur.⁵⁹ Serbest ticaret sayesinde insanlar kendi menfaatleri için daha çok çalışacaklar ellerindeki kıt emek ya da sermaye kaynağı ile azami derecede tatmin sağlamak için uğraşacaklardır. Üretim azalınca fiyatlar yükseleceğinden üretici, arz-talep dengesini kurmak için daha fazla üretmeye mecbur olacak böylece fiyat dengesi sağlanacaktır. Yani fizyokratların “görünmez el” sözleri ilahi bir düzenleme anlamına gelirken A. Smith’in “görünmez el” anlayışı; insanın kişisel çıkarı uğruna yaptığı rekabet sonucunda doğal olarak oluşan bir iktisadi düzendir. Ücret konusunda da yine fizyokratların tersine bir görüşe sahip olan Smith’e göre her şey fiyata bağlıdır. Ücret de bir fiyattır. İşçilerin ücretleri de en azından asgari olmalı

⁵⁶ Savaş, a.g.e., s.266

⁵⁷ Barber, a.g.e., s. 35

⁵⁸ Savaş, a.g.e., s. 259

⁵⁹ Talas, a.g.e., s 32-34

yani kendisini ve ailesini geçindirecek kadar olmalıdır. Zaten üretim ile sermaye artacak ve işçilerin ücretleri de kendiliğinden yükselecektir. Bu da ülkenin zenginleşmekte olduğunu gösterir. Üretimin düzenli bir şekilde gelişmesi için de “iş bölümü” yapmak gerekir. Bir ürünü imal etme işi tek bir işçiye verilmemeli, ürünün çeşitli bölümleri için yeteneklerine göre işçiler görevlendirilmeli ve işçilerin sayısı artırılmalıdır. Böylece daha az zamanda daha çok imalat yapılır.⁶⁰ Smith’e göre bir malın değerli olabilmesi için ya faydalı olması yani kullanılabilir olması ya da mübadele değeri olması gerekir. Hava ve su faydalı ve kullanılabilir olduğu halde bu özellikleri taşımayan altın daha değerlidir. Çünkü altının mübadele değeri vardır⁶¹.

Smith; Devletin görevlerini, savunma, adalet, bayındırlık ve eğitim hizmetleri şeklinde sıralamıştır. Bu hizmetlerin masraflarına gelince; sadece savunma masrafları halktan vergi yoluyla alınacak diğer hizmetler ise o hizmeti alanlar tarafından karşılanacaktı.⁶²

Sonuç olarak Smith; iktisadi faaliyetlerin toplumun her türlü faaliyetinin genelini ilgilendiren bir konu olduğunu, ahlaki, idari ve ticari yönden ayrıntısıyla ortaya koymuş başta Fransa olmak üzere Batı Avrupa’nın ekonomi politik anlayışını geliştiren ve iktisat öğretiminin de üniversitelere girmesine sebep olan en önemli unsur olmuştur.

Smith’in Klasik İktisat Teorisi’ne destek veren ilk iktisatçı Fransız Jean Baptiste Say (1767-1832) olmuştur. 1803’te yayınlanan “Ekonomi Politığın İncelenmesi” (Traité d’conomie Polititique) isimli kitabında Smith’in “Ulusların Zenginliği” isimli eserinde öne sürdüğü görüşleri açıklayıcı bir şekilde anlatmıştır. Kitabındaki bilgilerin anlaşılabilirliği Amerika ve Avrupa’daki üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmasını sağlamış ve Say; Fransa’nın ilk ekonomi profesörü olmuştur. Say’a göre bir ülkenin zenginliği, o ülkedeki fiyatların düşüklüğü ile ölçülecektir. Çünkü Say, teknolojik gelişmeler sonucunda artan üretim sayesinde

⁶⁰ Özgüven, a.g.e., s. 62-65

⁶¹ a.g.e., s. 68

⁶² Savaş, a.g.e., s. 293-294

bütün mallar, hava ve su gibi “*serbest mallar*” haline gelecek yani bedava yada çok ucuz olacaktır. Ona göre bir malın kıymetini sadece emek değil, o malın üretimi için kullanılan emek, doğal kaynaklar ve kapital toplamı belirleyecektir. Say’ın Klasik Teori’ye yaptığı en büyük katkısı “Say Kanunu” veya “Mahreçler (Pazarlar) Kanunu” diye anılan görüşüdür. Sanayi Devriminden sonra şaşılacak derecede hızlanan üretim artışı sonucunda iktisat dünyasında tüketim hızının üretim hızına yetişemeyeceği korkusu baş göstermiştir. Say da görüşleri ile arz-talep dengesinin bozulma ihtimalinin olmadığını çünkü her toplam talebin toplam arzdan başka bir şey olmadığını söylemiştir. Ona göre her arzın kendi talebini yaratma gücü vardır⁶³.

Klasik okulun diğer temsilcilerinden olan Thomas Robert Malthus (1766-1834) ve David Ricardo (1772-1823) en önemli eserlerini 19. yüzyılın ilk çeyreğinde yazmışlardı. Bu noktada onların yaşadıkları dünyanın özelliklerine değinmek gereklidir. Malthus ve Ricardo’nun üzerindeki Smith etkisinin yanında İngiltere’nin sürekli gelişen iktisadi yapısı ile Fransız ihtilali ve Napolyon Savaşlarının etkisinin büyük olduğu aşikârdır. Sanayi İnkılâbı 18. Yüzyılda başlamış olsa da 19. Yüzyılda da gelişmeye devam etmiştir⁶⁴.

1787 yılında dokuma tezgâhlarının makineleştirilmesiyle dokuma sanayisinin üretimi eskiye oranla şaşılacak derecede büyümüştür. İngiltere’de pamuklu dokuma üretimi 1760-1827 arasında yüz kat artmıştır. Sanayide yaşanan gelişmeler sonucunda da benzer bir atış söz konusudur. Çelik üretimi 1790’da yüz bin ton civarındayken 1830’dan sonra bir milyon tona ulaşmıştır. Tabi bu doğrultuda işçi nüfusu ve şehirleşmede artmıştır. İktisadi yapının düzelmesi yanında Tıptaki gelişmeler sonucunda genel nüfusta da büyük artışlar yaşanmıştır. 1801’de 11 milyon olan İngiltere nüfusu 1815’te 13 milyona⁶⁵, 1831’de de 16.5 milyona ulaşmıştır.⁶⁶

⁶³ Savaş, a.g.e., s. 297-299

⁶⁴ Aydın Yalçın, İktisadi Doktrinler ve Sistemler Tarihi, Ankara 1983 , s. 239-245

⁶⁵ Coşkun Çakır, Divan İlmî Araştırmalar, “İktisat Tarihi Çalışmalarına Bir Katkı: ‘Avrupa Devletlerinin Nüfus ve Arazi İstatistiği’, 1998 Ankara, s.195

⁶⁶ Özgüven, a.g.e., s.240

Fransa'nın İngiltere ile mücadelesinin bu dönemdeki en önemli şahsiyeti ise Napoléon'dur. 1793'teki Toulon Ayaklanmasında İngiliz kuşatmasını kıran savaş planının sahibi olduğu için 24 yaşında generalliğe terfi ettirilen Napoléon, Fransa'nın Avrupa kıtasındaki genişleme siyasetinin baş aktörü olmuştur.

Napoléon, 1797-1802 arasında girdiği savaşlar kazandığı zaferlerle, Compo Formio, Lunéville ve Amiens Barış Anlaşmalarını imzalayarak İngiltere'nin, (pazarı olan) Avrupa'daki toprak parçaları ile Hollanda ve İspanya'dan aldığı sömürgeleri kaybetmesini sağladı. Napoleon'un 1806'da ilan ettiği "Kıta Ablukası" (Blocus Continental)'na göre ise Avrupa ülkelerinin İngiltere ile ticaret yapması yasaklanıyordu⁶⁷.

Napoléon'u durdurmak için altıncı kez birleşen ittifak kuvvetleri 31 Mart 1814'te Paris'i ele geçirdi ve Napoléon'u Elbe adasına sürdü. 1 Mart 1815'te tekrar Fransa'ya gelip imparatorluğunu ilan eden Napoléon artık eski gücünden yoksundu ve 14 Haziran 1815'te Belçika topraklarında yapılan savaşı da kaybetti. Napoléon'un darma dağın ettiği Avrupa haritasını yeniden düzenlemek isteyen Avrupalı devletler Eylül 1814'te Viyana Kongresinde bir araya geldiler ve 9 Haziran 1815'te bir takım kararlarla masadan kalktılar. Tabii buradaki devletlerin en güçlüsü olan İngiltere; kongre kararlarından en kazançlı çıkan ülke oldu. Hollanda ve Danimarka'nın sömürgelerine el koyarak Akdeniz, Güney Afrika ve Amerika'daki sömürge imparatorluğunu daha da genişletti. Fransa'nın tekrar güçlenmesini önlemek için kuzeyde Hollanda ve Belçika'yı birleştirdi. Güneyde de İtalya'nın Sardunya Krallığına yeni topraklar vererek bu devleti güçlendirdi.⁶⁸

İngiliz ticari hayatı, deniz aşırı sömürgelerinden gelen hammadde yada mamul ürünlerinin Avrupa'da bölüşülmesi ile Avrupalı irili ufaklı diğer devletlerin kendisine bağımlı olmasını sağlamıştı. Böylelikle Avrupa'nın en güçlü devleti haline gelmişti. Fakat yaklaşık 20 yıl süren Napoléon Savaşları sonucunda İngiliz ekonomisi büyük zarar görmüştü.

⁶⁷ Armaoğlu, a.g.e., s. 52-60

⁶⁸ A.g.e., s.61-80

Thomas Robert Malthus; 1784 yılında Cambridge Üniversitesi'ne girdi ve Matematik eğitimi aldı. Mezun olduktan sonra kısa bir süreliğine papazlık yapan Malthus bu sırada “Essay on the Principle of Population” (Nüfus İlkeleri Üzerine İnceleme) isimli eserini yayınladı (1798). Almanya, Fransa, ve İskandinavya ülkelerine bir takım geziler yaptıktan sonra East India College'ine Tarih ve Politik İktisat Profesörü olarak atandı⁶⁹. Bu görevi sırasında Rousseau, Hume ve Ricardo ile dostluk kuran Malthus'un İktisatla İlgili temel eseri 1821 yılında yayınlanan “Politik Ekonominin İlkeleri” (Principles of Political Economy Considered with a view to their Practical Application)dir⁷⁰.

Malthus, iki eserinde de üretim ile nüfus çoğunluğu arasında bir denge kurulması gerektiğinden bahsetmiştir.⁷¹ Bu noktada, onun yaşadığı dönemin genel özellikleri hatırlanmalıdır: işsizlik, yoksulluk, salgın hastalıklar ve siyasi huzursuzluk.⁷² Napoléon'un kıta ablukası sonucunda mallar üreticinin elinde kalmış, aşırı üretim sorunu ortaya çıkmıştır⁷³. Malthus'un “nüfus ilkesi”ne göre; yiyecek maddelerinin artış hızı yıllar içinde nüfus artış hızının gerisinde kalacaktır. Bu nedenle nüfus kontrol altında tutulmalıdır. Ayrıca ücretler arz-talep ilişkisine bağlıdır. Ücretle geçinen işçi sayısı azalırsa ücretler de artar. Devlet halka sosyal yardım yapmamalıdır. Çünkü bu yardımlar gıda maddelerini arttırmaz sadece nüfus artışını tetikler.⁷⁴ İktisadi olaylara kötü yönünden bakan bir düşünür olduğu için Adam Smith'in “Milletlerin Zenginliği” üzerine yaptığı araştırmadan yola çıkarak Malthus'un araştırması için de “Milletlerin Fakirliği”⁷⁵ adını takan düşünürler olmuşsa da petrol gibi kıt kaynaklara olan aşırı talep ve az gelişmiş ülkelerin kalkınma hızını yavaşlatan aşırı nüfus artışları dikkate alındığında Malthus'un katkısı daha iyi anlaşılır⁷⁶.

⁶⁹ Savaş, a.g.e., s.339

⁷⁰ Barber, a.g.e., s. 76

⁷¹ A.g.e., s.77-78

⁷² Savaş, a.g.e., s. 339

⁷³ A.g.e., sf. 340

⁷⁴ Özgüven, a.g.e., s. 70.71

⁷⁵ Barber, a.g.e., s. 79

⁷⁶ Yalçın, a.g.e., s. 254

David Ricardo; 1772’de Londra’da doğdu.⁷⁷ Hollanda’dan İngiltere’ye göçen Portekiz Yahudi’si zengin bir ailenin oğlu olan Ricardo iş hayatına 14 yaşında iken⁷⁸ Londra borsasında babasının yanında memur olarak başladı⁷⁹. Kısa zamanda büyük bir servet sahibi olmayı başaran Ricardo, Hristiyan bir kadınla evlenip din değiştirdiğinde aile bağları kopmuştur. 1799 yılında Adam Smith’in “Milletlerin Zenginliği” isimli eserini okumasıyla iktisadi sorunlara olan ilgisi artmış, daha önce matematik, kimya ve jeoloji eğitimi almış olmasına rağmen Smith’in etkisiyle iktisat üzerine yoğunlaşmaya karar vermiştir⁸⁰.

Adam Smith zamanında madeni para ile altına çevrilebilir para kullanılıyorken Ricardo zamanında bankacılığın gelişmesi ve kağıt para ihracının kontrolden çıkması üzerine “Bank of England” merkez bankasına dönüştürülerek yetkileri arttırıldı. Napoléon savaşlarının son zamanlarında ise bu merkez bankası kağıt paranın altına çevrilmesini yasakladı. Altınla ilişkisi kesilen İngiliz parasının değeri düşerken külçe altının fiyatında artış meydana geldi. Ricardo’nun ilgilendiği ilk sorun da bu para sorunu oldu.⁸¹ 1810 yılında yayınlanan “Banknotların Değer Kaybetmesinin Nedeni Olarak Külçe Fiyatlarındaki Artış” (The High Price of Bullion, Proof of the Depreciation of Bank Notes) isimli broşür olarak hazırlanmış kısa eseriyle ün yaparak mevcut para tartışmalarının taraflarından biri olmuştur. Bir süre bu tarz broşürler yazdıktan sonra 1817 yılında temel eseri olarak kabul edilen “Politik İktisatın ve Vergilemenin İlkeleri” (On the Principles of Political Economy and Taxation) yayınlanmıştır. Ricardo’ya göre gıda maddelerinin fiyatlarının düşmesi için buğday ithalatı serbest bırakılmalıydı. Smith’in zamanında sanayileşme yeni başlayan bir olgu olduğundan rant teorisine yer vermemişti. Oysa Ricardo zamanında tarımdan sanayiye geçiş artmış ve toprak sahipleri ile sermaye sahiplerinin ticari faaliyetten alacakları pay konusu sorun haline gelmişti. İşte Ricardo gelir dağılımı üzerine incelemelerde bulunarak iktisatta bölüşüm üzerine fikir ortaya koyan ilk iktisat düşünürü olmuştur.⁸² Ricardo; işverenlerin kârlarından

⁷⁷ Yalçın, a.g.e., s. 254

⁷⁸ Savaş, a.g.e., s. 309

⁷⁹ Barber, a.g.e., s. 104

⁸⁰ Özgüven, a.g.e., s. 254

⁸¹ Savaş, a.g.e., s. 310

⁸² a.g.e., s. 309-310

alınan vergilerin sıfırlanmasalar bile asgari düzeyde tutulması gerektiğini belirtmiştir. İşçilere yüklenen vergi de işverenlere yıkılmalıydı. Zira kapitalistler karlarından alınacak yüksek vergi yerine işçilerin maaşlarını asgari geçim düzeyinde arttırmayı yeğlerlerdi. 1819 yılında parlamentoya giren Ricardo; burada dile getirdiği görüşleri ile de Avam Kamarasında iktisadi analiz üzerine ders veren ilk kişi olarak da tarihe geçmiştir⁸³.

James Mill, (1773-1836) “İngiliz Hindistanı Tarihi” isimli kitabıyla üne kavuşmuş ve Doğu Hint Kumpanyası’nda üst düzey bir makam elde etmiştir. Ricardo ve Malthus’un takipçilerinden olan Mill; ilk iktisat ders kitabı olan “Politik Ekonominin Unsurları”nın yazarı olması münasebetiyle de devrinin en önemli isimlerinden biri haline gelmiştir⁸⁴. İktisadi düşünceye yaptığı en büyük katkısı ise onun en önemli eseri olan oğlu John Stuart Mill’dir. (1806-1873)

J. S. Mill’den önce; çeşitli yazarlar tarafından Smith, Ricardo ve Malthus’un teorilerine bazı katkılar yapılmıştı. Fakat bütün bu yazarlar ve ortaya koydukları fikirler bir dağınıklık arz ediyordu. İşte J. S. Mill bu çeşitli teorileri sistematik olarak bir araya getiren ve aynı zamanda klasik iktisadı, içinde yaşadığı dönemin koşullarına uygun bir şekilde ifade eden bir yazar olarak iktisadi düşünceye önemli katkılarda bulunmuştur. J. S. Mill’in “Faydacılık” ve “Özgürlük Üstüne” gibi felsefi kitapları da vardır. İktisadi düşünceye ilk önemli katkısı; 24 yaşındayken yazdığı fakat 1844’te yayınladığı, dış ticaret teorisi ile ilgili olan, “Politik Ekonominin Çözümlememiş Bazı Soruları Üzerine Denemeler” (Essays on Unsettled Questions of Politic Economy)dir. 1848’de yayımlanan “Politik Ekonominin İlkeleri” isimli eserindeyse Ricardo’nun teorilerine açıklama getirmiş aynı zamanda Comte’nin “*tek bir toplumsal bilim yaratmak*” fikrinden etkilenerek İktisatın sadece üretim, mübadele ve bölüşüm kanunlarını inceleyen bir bilim olmamasını, toplumu, kültürel özelliklerini ve ortaya çıkardığı maddi unsurları da inceleyen bir bilim olmasını savunmuştur. Gelir dağılımını düzeltecek ve herkes için ideal bir yapıya kavuşturacak bir düzenlemenin yapılabileceğini belirtmesiyle de Marx’ın “Hayalci

⁸³ Barber, a.g.e., s.105, 123-124

⁸⁴ Savaş. a.g.e., s.360

Sosyalistler” dediği yazarların fikirlerine yakınlık göstermiştir⁸⁵. Bu gibi görüşleri nedeniyle J. S. Mill’in “Politik Ekonominin İlkeleri” kitabı için Klasik Teori ile Sosyalizm arasındaki bir köprü denmiştir⁸⁶.

J. S. Mill emek konusunda, Adam Smith’in ortaya attığı; üretim yaparak servete katkıda bulunan işçinin “üretken emeği” ile üretime katkıda bulunmayan asker, memur, din adamı gibi meslek sahiplerinin “üretken olmayan emeği” ayrımını sürdürür⁸⁷. Bölüşüm konusunda da emek sahibinin aleyhine gelişen paylaşımı eleştirerek sosyalizme atıfta bulunur⁸⁸. Bir malın kıymeti ise faydalı, ve tekrar üretilbilir olmasına bağlıdır. Yeniden üretimi mümkün olan malların fiyatı, maliyetlerini karşılamalıdır. Böylece ticari hayatın düzeni sağlanır.⁸⁹

SOSYALİST İKTİSADİ DÜŞÜNCE; Tarih boyunca düşünürler; bireysel olarak ya da bir topluluk oluşturarak çeşitli konularda daha iyi bir düzende yaşamak üzerine fikirler ortaya koymuşlardır. Fakat toplumun geneli için daha iyi bir yaşam düşüncesi 19. yüzyılda doğmuştur. Buna da “Sosyalizm” denmiştir⁹⁰. Sosyalizmin tutarlı bir iktisat teorisi oluşturması ise Karl Marx (1818-1883)’la başlamıştır. Sosyalizmin önem kazanmasının nedeni; Liberal düşüncenin bir takım aksaklıklar göstermeye başlamasındandır. 19. yüzyıl Avrupa toplumları için yeni düzen kapitalist sınıfı ve giderek onlara daha bağımlı hale gelen işçi sınıfını doğurmuştu. Feodal düzende olanın aksine işçi sınıfı hukuksal eşitliğe sahip olsa da iktisadi eşitsizlik serfliği aratmayan bir takım zorunluluklar getirmişti. Makineleşmenin getirdiği olumlu sonuçlar yanında “el emeği”ne olan ihtiyacın azaltılması işsizliğin her geçen gün artmasına neden oluyordu. İşte sosyalizm bu gelişmelerin ardından taraftar kazanmaya başladı⁹¹.

⁸⁵ Savaş, a.g.e., s. 441-443

⁸⁶ Özgüven, a.g.e., s. 89

⁸⁷ Savaş, a.g.e., s. 446

⁸⁸ A.g.e., s. 448

⁸⁹ Özgüven, s. 89-90

⁹⁰ Kazgan a.g.e., s. 287

⁹¹ A.g.e. s. 288

Karl Marx'ın Teorisi için genel yapısı itibariyle, Alman kaynaklı Hegel felsefesinin ve İngiliz kaynaklı Ricardo iktisadının bir karışımı denebilir⁹².

Ancak Marx, Klasistlerin iktisatı yorumlamadaki fikirlerinden yararlanarak onlardan daha farklı sonuçlara varmıştır⁹³. J. S. Mill ile aynı iktisadi ortamı gözlemleyen Karl Marx 1818 yılında Almanya'da doğmuştur. Orta sınıf bir ailenin ferdi olan Marx'ın babası, Yahudiyken Hıristiyanlığı seçmiş bir avukattı. Marx, 17 yaşındayken Bonn Üniversitesi'nde bir yıl Hukuk okuduktan sonra Berlin Üniversitesine gidip Felsefe ve Tarih öğrenimine başlamıştır. Buradaki öğrenim hayatı sırasında, Georg Hegel (1770-1831)'in fikirlerinin etkisinde kalmıştır. Babası öldükten sonra geçim sıkıntısı çeken Marx, hükümet karşıtı bir gazete olan⁹⁴ "Rheinische Zeitung" da gazeteciliğe başladı (1841).⁹⁵ 1842'de editörü olduğu dergi 1843'te kapatılınca Paris'e gitmiştir. Burada yayınlamaya başladığı "Deutsch-Französische Jahrböcher" isimli bir gazetede Prusya Hükümeti aleyhine makaleler yazan Marx, Prusya Hükümeti'nin baskıları sonucunda 1845'te Fransa'dan sınır dışı edildi. Paris'te kaldığı sürede iktisata olan ilgisi artmıştır. Friedrich Engels ile dostluk kurmuş ve Klasik İktisadi Düşüncenin temel eserlerini okumuştur. Marx Fransa'dan sınır dışı edildikten sonra Belçika'ya gitti. Bir süre sonra yanına gelen Engels'le birlikte Alman İşçileri Birliği ve Uluslar arası Komünist Birliği'ni kurdu. Bu sırada ilk kitaplarını yayınladı. "Feuerbach Üzerine Tezler"(1845), Bir Fransız sosyalisti olan Proudhon'un "Fakirliğin Felsefesi" adlı kitabını eleştirdiği "Felsefenin Sefaleti" (1847) ile Engels'le beraber yazdığı "Alman İdeolojisi" (1846) gibi kitapların ardından yine Engels ile birlikte, komünizmin teorik temellerini oluşturmayı amaçlayarak yazdıkları; "Komünist Bildirisi" (Komünist Manifestosu) onun Brüksel'de yayınladığı kitaplarıdır. 1848 ihtilaliyle Fransa'da genel oy hakkının kazanılması ile geniş kitlelerin siyasi güç kazanması, Marx'ın işçi sınıfı üzerine temellendirdiği görüşleri nedeniyle umutlanmasına neden olmuştur⁹⁶. Fakat Louis 3. Napoléon'un bir askeri darbeye iktidara gelmesi onun bu umutlarını suya düşürmüştür. Marx bu gelişmeler sırasında, propagandacı hareketleri nedeniyle

⁹² Özgüven, a.g.e., s. 127

⁹³ Kazgan, a.g.e., s. 293

⁹⁴ Barber, a.g.e., s. 168

⁹⁵ Savaş, a.g.e., s. 467

⁹⁶ Kazgan, a.g.e., s.294

Belçika'dan da sınır dışı edilince hayatının geri kalanını geçireceği yer olan Londra'ya gitmiştir. Burada “Politik Ekonominin Eleştirisi”ni 1859’da, “Artık Değer Teorileri”ni 1863’te, “Kapital” isimli eserinin ilk cildini de 1867’de yayınlamıştır. Marx öldükten sonra 1885 yılında “Kapital”in ikinci cildi, 1896 yılında da üçüncü cildi yayınlanmıştır⁹⁷.

Hegel’in felsefesi ve tarih anlayışının Marx’ın bir parçası olduğuna yukarıda değinmiştik. Hegel; “bilim” ve “din” ile ilgili yaşanan tartışmaların “diyalektik” ile çözülebileceğini öne sürmüştür. Kaynağı eski Yunan felsefesinde olan diyalektiğin amacı; bir konu üzerinde tartışan iki kişinin, tartışma sonunda uzlaştıkları üçüncü bir görüşe varmalarını esasına dayanır. Birincinin öne sürdüğü “tez”e karşı ikincisi bir “karşı tez” (anti tez) ortaya koyar. Tartışma sırasında bu tezler birbirlerinin eksik yanlarını tamamlar ve sonunda ortaya bir “sentez” çıkar. Hegel; diyalektiğin, içinde yaşanan dünyanın açıklanmasında da kullanılabileceğini ortaya koymuş, sosyolojik tespitler yapabilmek için de tarihin araştırılmasının şart olduğunu söylemiştir. Çünkü ona göre yaşanmış her olay birbiriyle bağlantılıdır ve bu olaylar da çeşitli güçlerin çatışmasıyla oluşur ilerleme de böyle sağlanır⁹⁸. Marx bu düşünceden hareketle mevcut sosyal düzeni yorumlamıştır. Ona göre çatışma (diyalektik), işveren ile işçi arasında yaşanacak ve kapitalist düzen yıkılıp yerine sosyalist düzen kurulacaktır⁹⁹. Çünkü Marx’a göre iktisadi yapı incelenirken bu yapının tarihi ve sosyolojik yanı göz ardı edilmemelidir. Eğer işçi ile işveren arasında bir çatışma yaşanacaksa bunun nedeni, içinde yaşanan tarihte, taraflar arasında bir takım adaletsizliklerin varolması nedeniyle olacaktır¹⁰⁰.

1840’lı yıllarda fabrika işçileri on dört saati bulan mesai süreleri içinde ağır şartlara da katlanmak zorundaydılar. Buna karşın ücretleri; asgari ihtiyaçları karşılayacak düzeydeydi¹⁰¹. Hatta kadınlar ve çocuklar daha ucuza istihdam edilebildikleri için işçi olarak fabrikalarda çalıştırılmaya başlamışlardı. Marx;

⁹⁷ Savaş, a.g.e., s. 468-469

⁹⁸ A.g.e., s. 471

⁹⁹ A.g.e., s. 473

¹⁰⁰ Barber, a.g.e., s.207

¹⁰¹ A.g.e., s. 158

kapitalizmin işçi sınıfını sömürdüğünü söylüyor, bu durumunda daha fazla sürmeyeceğini iddia ediyordu¹⁰².

Karl Marx'ın iktisadi analizinin temeli olan Ricardo'nun emek-değer teorisine göre bir malın kıymeti, üretiminde harcanan emeğe göre şekillenmekteydi. Marx ise bu teoriye dayanarak, kıymeti oluşturan emeğin kapitalizm tarafından sömürüldüğünü öne sürerek, durumun sosyal yönüne dikkat çekmek istemiştir. Bu davranışındaki amaç; kapitalizmin bir takım çıkmazları olduğunu ve sonunda sistemin çökeceğini anlatmaya çalışan teorisini, destekleyici tespitler yapmaktır. Bu doğrultuda “artı değer” teorisini öne sürer. Buna göre; bir işçi kendi günlük tüketimi için gerekli olan süreden daha fazla çalıştırılıyorsa bu fazla zamandan kazanılan emeğin değeri kapitalistin kasasına giden bir “artı-değer”dir. Bu duruma sebep olansa, laissez faire yaklaşımıyla rekabetçi serbest ticarettir. Rekabet, kapitalizmi vahşileştirmekte ve emek sahipleri sömürülmektedir¹⁰³.

Marx'ın iktisadi olaylara toplumsal bir açıdan bakması ve iktisatı, tarihi süreç içerisinde değerlendirmesi, görüşlerinin daha sonra siyasi bir nitelik kazanmasına neden olmuştur. Bunun yanında, araştırmacılarda toplumsal ilginin artmasını da sağlamıştır. Karl Marx; aykırı görüşleri nedeniyle bir sürgün hayatı geçirmiştir.¹⁰⁴

TARİHÇİ OKUL; İngiltere ve Fransa'da da temsilcileri olsa da Alman kaynaklı olan ve genellikle “Alman Tarihçi Okulu” şeklinde tanımlanan bu okulun temsilcilerinin öne çıkan yönü; iktisatı incelerken, tarihi araştırmaların önemi üzerinde durmalarıdır. Esasında, Adam Smith ve Karl Marx da teorilerinde tarih çalışmalarını kullanmışlardır. Fakat tarihçi okulun temsilcileri “teori”yi redderek diğerlerinden ayrılırlar. Bu okulun kurucusu; 1843 yılında Almanya'da yayınlanan “Tarihçi Metoda Göre İktisat Politikası Dersleri” isimli eserin sahibi olan W. Rosher'dir. Onun başlıca takipçileri ise B. Hildebrand, K. Knies ve G. Schmoller'dir. Bu temsilcilere göre; evrensel iktisat kanunları yoktur. İktisadi

¹⁰² Barber, a.g.e., s. 181

¹⁰³ Kazgan, a.g.e., s. 306-309.

¹⁰⁴ Barber, a.g.e., s. 207.

kanunlar zamanda ve mekanda aynı olamaz toplumdaki topluma değişiklik arz eder. İktisatta, fizik bilimindeki gibi kanunlar ortaya konamaz¹⁰⁵.

İktisadi Düşünce; 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan “Neoklasik İktisat” ile 20 yüzyılda ortaya çıkan “Keynesyen İktisat” gibi doktrinlerle gelişmeye devam etmiş olsa da Namık Kemal’in görüşlerine etkileri olmadığından bu düşünce akımlarına çalışmamızda yer vermemeyi uygun gördük.

¹⁰⁵ Kazgan, a.g.e., s. 184-185

I. BÖLÜM

A- OSMANLI DEVLETİ'NDE İKTİSADİ YAPININ GENEL ÖZELLİKLERİ

Batı iktisadi düşüncesinin Osmanlı düşünce dünyasında yer etmesi 19. yüzyılda Tanzimat Dönemi ile başlamıştır. Bu konuya geçmeden önce Osmanlı Devleti'nin genel iktisadi yapısını ifade etmek gerekmektedir.

Osmanlı iktisadi yapısının teorik temellerini anlamamızda, Mehmet Genç'in tespit ettiği ilkeler, bize yardımcı olmaktadır. Genç'e göre Osmanlı'nın iktisadi hayata bakış tarzı üç temel ilke ile tanımlanabilir. Buna göre; iktisadi faaliyetin amacı insanın ihtiyacını karşılamak olduğundan üretilen mal ve hizmetler elden geldiğince bol, kaliteli ve ucuz olmalıdır. Bu ilkeye iâşe, (provizyonizm) denir. İkinci olarak üretim ve tüketim arasındaki dengenin daima korunması için sosyal ve iktisadi alanlardaki ilişki ve davranış şekillerini elden geldiğince koruma ve değişimine engel olma yani gelenekçilik (tradisyonalizm) ilkesi vardır. Osmanlı Devleti'nin iktisadi hayatını düzenleyen üçüncü ilke ise fiskalizmdir. Bu ilkenin anlamı masrafları olabildiğince azaltıp gelirleri de olabildiğince arttırmaya çalışmaktır. Bu üç ilke zaman ve mekâna göre değişik ölçülerde etkinlik gösterebilirdi. Devlet gerekli gördüğü zamanlarda provizyonizmi hakim kılarak ihracatı azaltabilirken, fiskalizmi uyguladığı zaman ithalatı azaltıp ihracatı

artırabilirdi. Bununla birlikte tradisyonizm de kendine uygulama alanları bulan bir yöntem olarak kullanılacaktı¹⁰⁶.

Osmanlı Devleti'nin ilk mali teşkilatı, I. Murad zamanında, devrin Kazaskeri Çandarlı (Cendereli) Kara Halil (Halil Hayreddin Paşa) ve yine ulemadan olan Karamanlı Kara Rüstem'in gayretleriyle kurulmuştur. Zamanla bu teşkilat, devletin sınırlarının genişlemesi, gelir ve giderlerin artmasıyla gelişme göstermiştir¹⁰⁷. Tanzimat'ın ilanına kadar geçen sürede, Osmanlı fikir hayatında ve devletin uygulamalarında modern iktisata dair batı kaynaklı bir oluşum yoktur. Bu zaman aralığında batının modern iktisadi teori ve politikalarının dışında, değer yargıları taşıyan hüküm ve önerilerin ön planda olduğu bir “normatif iktisadi yapı” mevcuttur. Bu yapıyı ayakta tutan ya da başka bir deyişle modern iktisadi düşünceye geçiş yollarını tıkayansa, Osmanlı eğitim kurumlarındaki skolastik öğrenim¹⁰⁸ ve Osmanlı devlet yapısıdır. Fakat bu yapı; aynı zamanda toprak sistemi, vergi sistemi, sikke tashihi, narh sistemi gibi iktisadi uygulamalar ile dine ve töreye bağlı hukuk sistemi, devlete karşı itaatkâr olan ve dünya malına meyiletmeyen cihat anlayışına sahip Osmanlı insanı gibi unsurları ortaya koyarak devletin uzun süre ayakta kalabilmesini de sağlamıştır¹⁰⁹.

Yukarıda sayılan unsurları incelemek gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'ne dâhil olan tüm topraklar, kendilerinden önce var olmuş olan Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti ve Anadolu Beyliklerindeki gibi yapılandırılmıştı. Buna göre idari taksimat; mirî arazi, vakıf arazi, ve mülk arazi olmak üzere üç kısımdan oluşuyordu. Bu toprakları ekip biçen halk da dirlik, vakıf

¹⁰⁶ Mehmet Genç, “Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi”, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler İstanbul 21-25 Ağustos 1989, TTK, Ankara 1990, s.13-25

¹⁰⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1998, c.I, s.555; Yusuf Halaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı, Ankara 2003, s.64

¹⁰⁸ Medreseler, Fatih Sultan Mehmed döneminde teşkilatlandırılmış ve 17. yüzyılın sonlarına kadar pozitif bilimler ders programları arasında yer almıştır. Gerileme dönemiyle birlikte imparatorluğun diğer kurumlarıyla beraber Osmanlı eğitim anlayışında ve medreselerde de bozulmalar başlamıştır. Eğitim tamamen dini bir nitelik kazanmış ve pozitif bilimler ders programlarından çıkarılmıştır. (İlhan Başgöz, Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk, Ankara 1999, s.10-16 . Ayrıca; Osmanlı Devleti'nde Eğitim anlayışı ve medreselerle ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz: Necdet Sakaoğlu, Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi, İstanbul 2003; Yahya Akyüz, Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi, İstanbul 2001

¹⁰⁹ Ahmed Güner Sayar, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, İstanbul 2000, s. 61-62

ve mülk reayası şeklinde üçe ayrılmıştı. Mirî arazilerin mülkiyeti devlete ait olup bunlar da kendi içinde has, zeamet ve tımar olmak üzere üçe ayrılmıştı. Fethedilen yerler mirî araziye dahil olunur, bu topraklar ekilmek ve boş bırakılmamak kaydıyla eski sahiplerine bırakılırdı. Bu yerlerin sahipleri öldüklerinde evlatları toprak üzerindeki hak ve sorumlulukları devralırlardı. Bu sorumluluklardan biri de yılda bir kez öşür vergisini; has, zeamet veya tımar sahiplerine (sahib-i arz) aynı ya da nakdî şekilde vermektir¹¹⁰.

Has ile idare edilen eyaletler, yukarıda da belirtildiği gibi üçe ayrılmıştı.

Bunlar; voyvodalara ve mültezimlere verilerek işletilen Padişah Hasları (Havass-ı Humayun), vezir, beylerbeyi ve kumandanlara ait olan haslar ile bunlardan daha alt rütbelere sahip olanlara ait zeamet ve tımarlardan oluşmaktaydı. Genel olarak “tımar nizamı” olarak adlandırılan bu toprak idaresinde; yıllık gelirleri 1000 akçeden 19.999 akçeye kadar olan topraklar “tımar”, 20.000 akçeden 100.000 akçeye kadar gelir getiren topraklar “zeamet”, 100.000 akçe ve üstü gelire sahip olan yerler ise “has” şeklinde adlandırılmıştır¹¹¹.

Tımar; “sipahi” denen eyalet askerlerine verilirdi. Bunlara “tımarlı sipahi” ya da “toprak sipahi” de denirdi. Bu sipahilere, hizmete girdiklerinde “kılıç” denilen bir toprak parçası verilirdi. Bu toprak, tımarlı sipahinin başarıları üzerine büyüyebilirdi. Tımar, has ve zeamet sahiplerinin temel görevi; savaş zamanında sefere katılmaktı. Bu görevlerini yerine getirmeyenlerden bir bedel alınırdı¹¹². “Eşkinçi Tımarı” denen tımar sahipleri; topraklarının gelirine göre ve sefer zamanı da yanlarında götürmek üzere¹¹³ “cebelü” denilen askerler beslerlerdi. Bu toprak gelirinin ilk üç bin akçesi (kılıç), kendi ihtiyaçları için ayrılmışken, bundan sonraki her üç bin akçe için bir asker beslenirdi¹¹⁴. Tarıma dayalı bir ekonomiye sahip olan Osmanlı Devleti için tımar sistemi, kuvvetli bir askeri teşkilatın en önemli unsurlarından birini meydana getirdiği gibi iktisadi açıdan da önemli bir yere sahiptir. Askerler ve yüksek dereceli devlet memurları; bu sistem ile hem geçimlerini sağlayıp

¹¹⁰ Uzunçarşılı a.g.e., c.I s.503-505

¹¹¹ A.g.e., s. 516

¹¹² Ahmet Tabakoğlu, Osmanlı Maliyesi, İstanbul 1985, s.48

¹¹³ Uzunçarşılı a.g.e. c.I s. 516; Ayrıca Osmanlı Tarihi, c.II, Ankara 1998 s. 568

¹¹⁴ Halaçoğlu, a.g.e., s.98

hizmetlerinin karşılığı olarak maaşlarını bu yolla temin etmekte hem de bu tahsilatı bizzat yapma hakkına sahip olduklarından, üç kıtaya yayılmış olan Osmanlı Devleti için ayrıca bir masraf oluşumu ortadan kalkmış bulunmaktadır.¹¹⁵

Vakıf araziler; bir vakfın idaresi için bağışlanmış yerlerdi. Bu toprakların gelirleri ait olduğu vakfın mütevellisine verilerek vakfın giderlerinin karşılanması sağlanırdı. Vakıf arazisi satılamaz, şahısların menfaati için kullanılamazdı. Mülk araziler ise; yararlı hizmetleri karşılığında şahıslara verilen, sahibi tarafından satılması veya bir vakfa verilmesi serbest olan topraklardır¹¹⁶.

Bütün bu toprakla ilgili işlemler kayıt altındaydı. Toprak üzerinde hak sahibi olan reaya ve sahib-i arz tahrir defterlerine kayıtlıydı. Her eyalette; merkez hazinesine gönderilecek gelirlerle ilgili bir defterdarın yanı sıra tımar gelirlerini kontrol eden bir tımar defterdarı da bulunmaktaydı¹¹⁷. Bunun yanında toprak nizamıyla ilgili olarak bir takım tedbirler alınmıştı. Reaya ile sahib-i arz arasındaki ilişki kanunla düzenlenmişti. Bu düzenlemeler, toplum içinde sınıflaşma olmasını engelliyordu. Sahib-i arz; görevini yerine getirmeyen reayadan toprağı alıp başkasına verme hakkına sahipti¹¹⁸. Toprağı üst üste üç sene işlemeyen reayaya bu işlem yapılırdı¹¹⁹. Bunun yanında Sahib-i arz, reaya hakkında haksız muamele yapamazdı. Reaya ile sahib-i arz arasındaki davalara kadı bakardı.¹²⁰ Reaya; gösterdiği yararlılık sonucunda askeri sınıfa geçme imkânına sahipti ancak devletin temelini oluşturan reaya için bu pek de yerine getirilmek istenen bir uygulama değildi. Çünkü bu yolla üretim ve gelirlerde azalma yaşanırdı¹²¹. Bunun yanında tımarlı sipahilerin güçlenerek devletin merkezi otoritesini sarsacak düzeye gelmesi de mümkün değildi. Çünkü sipahiler, askeri başarıları ile toprağını genişletme hakkına sahip olsa da bu hakkın da bazı sınırları vardır. Bir servet sahibi olarak toprak-soyulu bir derebeyi yerine asaleti askerliğinden gelen itaatkâr bir askeri zümre Osmanlı Devleti'nin tercihi olmuştur. Özellikle Fatih Sultan Mehmed zamanında

¹¹⁵ Halaçoğlu, a.g.e., s.94

¹¹⁶ Uzunçarşılı, c. I, s. 505

¹¹⁷ Tabakoğlu, a.g.e., s. 48

¹¹⁸ Uzunçarşılı, a.g.e., c.I, s. 505-506

¹¹⁹ Tabakoğlu, s.53

¹²⁰ Uzunçarşılı, a.g.e., c.I, s.506

¹²¹ Tabakoğlu, a.g.e., s.51

vakıf ya da mülk olan geniş araziler devlet toraklarına katılarak merkezi otoriteyi sarsacak bir sınıflaşma ihtimali engellenmiştir¹²².

Bu noktada, devletin başlıca gelir kaynakları üzerinde durmak gerekmektedir. Yukarıda da değindiğimiz gibi, Mirî arazilerin bir kısmı olan Padişah hasları; iltizam yoluyla işletilirdi¹²³. Zirai topraklara veya devlete ait herhangi bir gelir kaynağına ve bunların idaresini devlet adına bir şahsın üzerine, devlete ait gelirlerin toplanması için vermeye mukataa denirdi. Devletin en önemli gelir kaynaklarından olan mukataalar; uygun görülen her türlü ticari ve sinai kuruluşlardan biri de olabilirdi. Mukataa kuruluşlarının, nakdî bir bedel karşılığında işletilmesine de iltizam usulü denir. Kendisine iltizam verilen kişi olan mültezim; açık artırma yoluyla mukataaları üç yıllığına işletme hakkına sahip olurdu. Fakat bu süre içinde iltizam bedelini artıran başka biri çıkarsa eski mültezimin yeni bedeli kabul etmemesi halinde mukataa yeni işletmecisine verilirdi. Her hangi bir sebeple mültezim, iltizam bedelini ödeyemezse, devlet bu bedeli, mültezimin ve onun kefillerinin mallarına el koyarak karşılayabilirdi yani müsadere edebilirdi. Hazineye gelir sağlamak amacıyla devletin yaptığı bu uygulama sonucunda, anlaşma süresi dolmadan elinden mukataası alınan mültezimler zarara uğruyor ve müteşebbis sayısında dolayısıyla mukataa gelirlerinde azalma yaşanmasına neden olunuyordu. Batının savaş teknolojisinde ilerlemesi ile savaşlarda yenilgilerin artması, büyük toprak kayıplarının meydana gelmesi hem mukataa gelirlerinin düşmesine hem de tımar sisteminin bozulmasına neden oldu. Öyle ki Tımarlı sipahilerden; topraklarını iltizama verip büyük şehirlere giderek başka mesleklerde çalışanlar olmuş, bu da eldeki toprakların verimsizleşmesine ve savaşlara katılmadıklarından dolayı da askeri başarısızlıkların meydana gelmesine neden olmuştur. Bu gibi durumların neticesinde, devlet mukataaların bir süre “emanet” yoluyla işletilmesi kararını alabiliyordu. Emanet usulü; padişah haslarının bir bölümünü ve devletin ekonomik

¹²² Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri”, II. Türk Tarih Kongresi (20-25 Eylül 1937), İstanbul 1943, s. 1002-1013.

¹²³ Halaçoğlu, a.g.e., s. 91

ya da stratejik açıdan önemli gördüğü bazı yerleri, kendisine emin denen bir devlet memuru vasıtasıyla işletmeye, gelirleri toplamaya verilen isimdir¹²⁴.

Bu çalışma için iltizam usulünün üzerinde durulması gereken iki ayrı önemli yanı vardır. Birincisi; büyük masraf teşkil edebilecek bir maliye teşkilatı olmadan nakden ödenmesi gereken bütçe giderlerine kaynaklık etmiş olmasıdır. İkincisi ise; nakdi ekonomiye geçiş aşamasında, hem tımar sistemiyle bütünleşen hem de çatışan bir gelişme göstermiş olmasıdır. Devletin dış tesirlerin etkisiyle artan nakit ihtiyacına doğrudan cevap verir nitelikte olması, iltizam usulünün yaygınlaşmasını, sağlamıştır. Bunun yanında; özellikle gayrimüslimlerin iltizama dahil olması ve mukataanın himayesinden çok kendi kârını düşündüğü için mevcut sisteme zarar vermesi ile 1683-1699 yılları arasındaki büyük savaş döneminde nakdi ekonomiye geçmenin verdiği zorunluluk sonucunda, bazı mukataaların, askerî zümre mensuplarına; yıllık vergilerini hazineye ödenek ve kayd-ı hayat şartları ile iltizama verilmesi uygulaması yani “malikâne sistemi” başlatılmıştır. Osmanlı Devleti’nde ilk malikâneler sadece toprak olarak ve savaşlarda başarı gösteren kişilere verilirken¹²⁵, bu yeni uygulamada; devletin içine düştüğü mali sıkıntıları çözüme kavuşturmak için; bir kişiye ömür boyu iltizam verme işine malikane denmiştir. Bu uygulamanın ilk ortaya çıkışı ise 1695 yılına yani uzun savaş yıllarına denk gelmektedir. İltizam sisteminde; mültezimin üç yıl içinde elden geldiğince fazla kâr amacıyla reayaya yaptığı aşırı baskıların da malikâne sistemi ile düzeleceği, ömür boyu işletme hakkını elde eden malikâne sahibinin yatırımdan kaçınmayacağı düşünüldüyse de böyle olmadı. Malikâne sahipleri; mukataaları iltizama vermeye başladılar ve reyanın sorunları devam etti. Osmanlı iktisadi yapısını aynîlikten nakdiliğe sorunsuz geçirmek için uygulanan, iltizam ve tımar sistemlerinin birleştirilmesi şeklinde düşünülebilecek olan malikâne sistemi, iltizam usulüne yenik düşmüş ve tımar sistemine de zarar vermiştir¹²⁶.

¹²⁴ Tabakoğlu, a.g.e., s. 120-128; Ayrıca Osmanlı Devleti’ndeki toprak nizamıyla ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz: Ömer Lütfi Barkan, Türkiye’de Toprak Meselesi, İstanbul 1980.

¹²⁵ Tabakoğlu, a.g.e., s. 129

¹²⁶ Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi, İstanbul 2003, s. 99-117

Osmanlı Devletinde, Mukataaların dışında başlıca gelir kaynakları; cizye ve avarız gelirleridir¹²⁷. Cizye vergisi; zekât, öşür ve haraç gibi, şer'î vergilerden biriydi. Avarız vergisi ise örfî vergilerdendi. Cizye vergisi; İslam hukukuna göre zimmi diye adlandırılan gayrimüslimlerin reşit ve sağlıklı olan erkek nüfusundan alınırdı. Kadınlardan, çocuklardan, devlet memurlarının ailelerinden, rahiplerden ve yabancı tüccarlardan¹²⁸ bu vergi alınmazdı¹²⁹. Osmanlı Devleti'nde paranın değer kaybı oranında vergi artırımı yapılırdı. Fakat alınan tedbirlere karşın mali sorunlar artarak devam etmekteydi. Cizye vergisi; hane hesabı üzerinden ve sayım defterlerine bağlı olarak yapılıyordu. Ama tahsildarların nüfus değişmelerini bazen dikkate almadan kendi hesaplarına haksız kazanç sağlamaları gibi yolsuzluklar ile cizye vergisinin her yerde eşit alınmaması gibi durumların yanında 1683 yılındaki başarısız Viyana kuşatmasının ardından 1699'a kadar süren uzun savaşların da iktisadi yapıyı son derece olumsuz etkilediği görülmüyor. Bu durumun düzeltilmesi için de; 1690 yılında, devrin sadrazamı Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa tarafından bir cizye reformu yapılmıştır. Buna göre cizye vergisi herkesin mali durumuna göre alâ (yüksek), evsat (orta) ve edna (aşağı) şeklinde üçe ayrıldı. 1691'de uygulamaya konulan cizye reformunun son derece doğru bir karar olduğu gelirlerin, ve bütçedeki oranlarının artmasıyla ortadadır. 1691'de toplam cizye gelirleri; 223,258,191 akçe ve bütçe deki oranı %23.7 iken, izleyen yıllarda büyük artış meydana gelmiş; 1692'de 409,569,392 akçe ve bütçedeki oranı %35, 1748'de 634,573,440 akçe ve bütçedeki oranı da % 38.4 olmuş, zaman zaman cizye vergilerinin bütçe gelirlerine olan oranlarının %50'ye yaklaştığı görülmüştür. Osmanlı Devleti'nin aldığı bu tedbir, devletin iktisadi durumunda iyileştirme sağladığı gibi reayadan da haksız vergi alınmasını engellemiş oluyordu¹³⁰.

Osmanlı Devleti için diğer bir önemli gelir kaynağı da olağan dışı olan ve düzensiz olarak genellikle savaş zamanlarında alınan ve ilk defa II. Bayezid

¹²⁷ ("1475'te bu gelir kalemleri içinde nakit olarak alınan cizye, madenler ve darphâne gelirleri, genel bütçenin yaklaşık yüzde seksenini oluşturmaktaydı.(1,766 bin altın dukadan 1,212 duka)." (Halil İnalçık, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", Doğu Batı Makaleler I, Ankara 2005, s.171)

¹²⁸ Tabakoğlu, a.g.e., s.136

¹²⁹ Halaçoğlu, a.g.e., 65-67

¹³⁰ Tabakoğlu,- a.g.e., s. 136-141

zamanında uygulamaya konan¹³¹ avarız vergisidir. Tekalif-i örfiyye diye de adlandırılan bu verginin 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sıklıkla alınmaya başlandığı ve artık düzenli bir vergi haline geldiği görülmektedir. Avarız vergisinin amacı, savaş masraflarını karşılamaktı ve ülke genelindeki yerleşik ya da göçebe olan her kesimin (bazı devlet görevlileri hariç) ödemekle mükellef olduğu bir vergiydi¹³². Bu vergi, avarız akçesi adı altında nakdi olarak alındığı gibi, nüzül bedeli ve sürsat bedeli gibi aynî olarak da alınabiliyordu¹³³.

Devletin gelir kaynaklarının coğrafi dağılımı ülkenin iki ana bölgesi açısından incelendiğinde ise; Anadolu mukataa gelirlerinin, Rumeli mukataa gelirlerinden oldukça fazla olduğu, cizye gelirlerinde de Rumeli bölgesinin gelirlerinin fazla olduğu ortaya çıkmaktadır. Avarız gelirlerinde ise bölgeler arası farklılığın pek fazla olmadığı görülmektedir¹³⁴.

Osmanlı Devleti'nin gider alanları içerisinde en büyük pay, “el-mevâcibât” denen merkezi ordu ve bazı devlet görevlilerinin maaşlarıydı. Tımarlı sipahilerin dışındaki askeri teşkilat üyelerine her üç ayda bir “ulûfe” denilen bir maaş verilirdi. Bunun yanında yeni bir padişahın tahta çıkması nedeniyle de yine askerlere cülûs bahşişi verilirdi¹³⁵. Mevacib ödemelerinin toplam bütçe harcamalarına olan oranının; 17. yüzyılın sonları ile 18. yüzyılın başlarında genellikle %50-60 arasında değiştiği saptanmıştır¹³⁶.

Bütçenin ikinci büyük gider alanı “et-teslimat” denen sarayın ve ordunun çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için ayrılan harcamalardır. Aynı dönem içinde giderlerin % 10-18'ini ihtiva etmektedir. Giderlerin geri kalan kısmını da has ve sâlyane giderleri ile ihracat giderleri oluşturmaktadır.

Görüldüğü gibi özellikle mevacib ödemelerinin Osmanlı Devleti'nin giderleri arasındaki payı büyük ve bir o kadar da sorunludur. Çünkü savaşların

¹³¹ Halaçoğlu, a.g.e., s.65

¹³² Tabakoğlu, a.g.e., s. 153-156

¹³³ Bknz., a.g.e., s. 157-161

¹³⁴ A.g.e., s. 168-172

¹³⁵ A.g.e., s. 183-184

¹³⁶ A.g.e., s. 188

kaybedilip mali sıkıntılarının arttığı dönemlerde bu ödemeler devlet hazinesini zor durumlara sokarken, maaş ödemelerinin gecikmesi sonucunda iç karışıklıklar meydana gelmiş ve sık sık padişah değişiklikleri yapılmak zorunda kalınmıştır. Her padişah değişikliğinde verilen cülûs bahşişleri ise yaklaşık olarak bir yıllık ulufe tutarına eşit olduğundan sıkıntılar büyümüştür. Savaşların kazanıldığı istikrarın bozulmadığı yıllarda Osmanlı Devleti için çok önemli bir mali sıkıntı görülmezken, özellikle 17. yüzyılın sonlarından itibaren büyük toprak kayıpları ve buralardaki gelir kaynaklarının da elden çıkması önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır¹³⁷. Bunun yanında toprak ve gelir kaynaklarında azalma olurken, Osmanlı Devleti'nin bütçe rakamlarında düşüş yerine reel olmayan artışların meydana geldiği görülmektedir. Bunun sebebi de akçenin değer kaybetmesidir¹³⁸.

Osmanlı akçesinin değer kaybetmesi ise daha eski tarihlere dayanır. Bu eski tarihler de bizi ilk mali sorunlara ve bunların kaynağına götürür. Osmanlı Devleti'nde ilk gümüş sikke, yani akçe 1327 yılında Orhan Gazi tarafından Bursa'da kestirilmişti. I. Murad zamanında ise gümüş sikkelerin yanında ilk defa bakır sikkeler de kesilmişti. İlk altın sikke ise Fatih Sultan Mehmed tarafından kesilmiş olup¹³⁹ bunlara “sultani” denirdi. Bu Osmanlı altını, tedavüldeki diğer altınlardan olan Venedik dukasına göre ayarlanmıştı yani onunla aynı değerdedi. Bu da kırk Osmanlı akçesine eşitti. Osmanlı Devleti'nin toprakları içinde, Venedik “duka”sı ile “filori/filirin” denilen Avrupa altınları da kullanılırdı¹⁴⁰. Fatih Sultan Mehmed'le artan genişleme siyaseti, 16. yüzyıla kadar başarıyla sürdürülmüş olsa da Kanuni Sultan Süleyman dönemine gelindiğinde fetih hareketlerinin maliyeti de arttırdığı görülmektedir.¹⁴¹ 16. yüzyılın sonlarından itibaren de Osmanlı Devleti'nde sürekli olarak bütçe açıkları yaşanmıştır¹⁴². Bütçe açığının sebepleri arasında uzun süren ve sık yapılan savaşlar, buna bağlı olarak reyanın toprağını terk etmesi, toprak kayıplarının yaşanması gibi nedenler olsa da bütçe açıklarının meydana gelmesi ve akçenin değerinin düşmesindeki en önemli sebep; coğrafi keşiflerdir. Coğrafi

¹³⁷ Tabakoğlu, a.g.e., s. 302

¹³⁸ A.g.e., s.203

¹³⁹ Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. I, s. 547-550

¹⁴⁰ A.g.e., c.II, s.691

¹⁴¹ Sayar, a.g.e., s.69;

¹⁴² 16-17. yüzyıl bütçe rakamlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz.: Tabakoğlu, a.g.e., s. 14-15; Halaçoğlu, a.g.e., s.76

keşifler ile Osmanlı hâkimiyetindeki Akdeniz ticareti önemini kaybetmiştir. Çünkü Avrupa'nın ticari hayatı sömürgelerine yönelmiş ve Osmanlı Devleti artık Avrupalı devletler ile olan ticaretinde ihracattan çok ithalat yapmaya başlamıştır. Bununla birlikte özellikle Amerika'dan Avrupa'ya getirilen altın ve gümüş gibi değerli madenlerin Osmanlı topraklarına girmesi ile akçenin değerinde çok büyük değer kayıpları yaşanmıştır¹⁴³. Öyle ki Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında İspanya'ya getirilen altın 200 ton, gümüş ise 18.000 ton civarındaydı¹⁴⁴. Bu rakamlar ise Amerika'nın keşfinden önce bütün Avrupa'da bulunan toplam değerli madenlerden 3-5 kat daha fazlaydı¹⁴⁵. Değerli madenlerin Osmanlı devletine girmesiyle yaşanan enflasyonun¹⁴⁶ boyutlarına gelince; Kanuni'nin ilk zamanlarında 100 dirhem¹⁴⁷ gümüşten 300 akçe kesiliyordu¹⁴⁸. 1566 yılına kadar geçen sürede ise 420 akçeye kadar yükselmiş, II. Selim'in tahta çıkmasıyla da yüz dirhem gümüşten 450 akçe kesilmeye başlanmıştır. 1550 yılından beri de bu akçelerin 60 tanesiyle bir Osmanlı altını alınabiliyordu. Böylece bir akçenin içindeki gümüş miktarı 0.731 gramdan 0.682 grama düşürülmüş oluyordu¹⁴⁹. Bu sırada; külçecilik ya da bülyonizm de denen İspanya merkantilizminin kıymetli madene verdiği önemden¹⁵⁰ özellikle İtalyan tüccarların faydalanması da Osmanlı Devleti'ndeki enflasyonist hareketlerde etkili olmuştur. İtalyan tüccarlar; Osmanlı ülkesindeki altını ve gümüşü reel değerinden fazla akçe vererek toplayıp yine ticaret yoluyla İspanya'ya

¹⁴³ “1523-1748 arası akçedeki ortalama değer kaybı; %76.9 dur. (Tabakoğlu, a.g.e., s. 18)

¹⁴⁴ Heaton, a.g.e., c.I, s. 240

¹⁴⁵ (“1500-1600 döneminde Sırbistan, Bosna ve Makedonya gümüş madenleri, gümüş üretiminin büyük bölümünü sağlamaktaydı. Kastamonu bakır madeni, 1475'te 150 bin altın duka getiriyordu. 1584'ten başlayarak ucuz İspanyol-Meksika gümüşünün Osmanlı pazarını istilâ etmesi sonucu, bu madenler rantabl olmaktan çıkmış ve zamanla terk edilmiştir.”) İnalçık, a.g.m, s.171

¹⁴⁶ “Enflasyon: Dolaşımdaki paranın dolaşımdaki mal hacmine göre artmasından ileri gelen para şişkinliği... aslı Lâtincenin *şişkinlik* anlamındaki *inflare* sözcüğüdür. Enflasyondan söz edebilmek için para değerinin düşmesi ve fiyatların yükselmesi gerekir...Devletler, ihtiyaçlarından ötürü, dolaşıma karşılıksız para çıkarırlar. Enflasyonun en eski biçimi değerli madenlere değersiz madenler karıştırmakla gerçekleşmiştir... Enflasyon, önlenemediği halde ve genellikle, bir kısır döngü yaratır; fiyatların artması yeni karşılıksız paraların basılmasını ve dolaşıma çıkarılmasını, bu durum da fiyatların daha çok artmasını gerektirir...” (Hançerlioğlu, Ekonomi Sözlüğü, s.106)

¹⁴⁷ “Gümüş sikkeye dirhem denilir. Dirhem, şer'î ve örfî olarak iki türdür. Şer'î dirhem on dört ve örfî dirhem de on altı kıratır. Sikkeler örfî dirhem üzere kesilmiştir. Bir dirhem, on altı kırat ve dört habbedir. Âşarî hesabıyla bir kırat yirmi santigram (4 buğday) ve bir dirhem ise, 3,207 gramdır. Eski vezin makyaslarında bir dirhem dört denk olarak kabul edilmiştir.” (Uzunçarşılı, a.g.e., c.I, s. 548, 1 no'lu dipnot)

¹⁴⁸ Halaçoğlu, a.g.e., s. 75-77

¹⁴⁹ Ömer Lütfi Barkan, “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri”, Belleten, No 133-136, c. XXXIV, Ankara 1970, s. 571-572.

¹⁵⁰ Hançerlioğlu, Ekomomi Sözlüğü, s.256

gönderiyor böylelikle kâr ediyordu¹⁵¹. Bu da Osmanlı'daki değerli madenin yurt dışına kaçması demektir. Yukarıda belirttiğimiz üzere devletin bu durum karşısında akçedeki gümüş miktarını düşürmesine rağmen resmi kur olarak yine 60 akçenin bir Osmanlı altınına denk gelmesini belirlemesi, Osmanlı tüccarını altın almak için eskisinden daha fazla akçe ödemeye mecbur etmek demek oluyordu. Osmanlı tüccarı da akçelerin kenarını keserek zararını çıkarmayı amaçlamış bunun yanında da kalpazanlık faaliyetleri baş göstermiştir. Bu kanunsuzluk karşısında Osmanlı Devleti, akçenin değerini daha fazla düşürerek büyük çapta bir devalüasyon¹⁵² yapmak zorunda kaldı. 1584-1586 yıllarında yapılan düzenlemeye göre; akçedeki gümüş miktarı 0.384 grama düşürülmüş, yüz dirhem gümüşten de 800 akçe kestirilmeye başlanmıştır. Osmanlı parası bu denli değer kaybederken, benzer istikamette de büyük fiyat artışları yaşanmıştır¹⁵³.

Fiyat artışlarında ki bir diğer etmen de Avrupalıların, ham madde ihtiyaçlarını karşılamak üzere Osmanlı topraklarını kullanmasıdır. Osmanlı Devleti ile baştan beri ticaret yapan başlıca ülkeler; Venedik, Ceneviz ve Dubrovnik cumhuriyetleridir. Bunların yanında; Floransa, Napoli, İspanya, İran, XV. Yüzyıldan itibaren Lehistan ve Rusya, XVI. Yüzyıldan itibaren de Fransa, Osmanlı ile ticaret yapmışlardır. Bu devletlere yapılan başlıca ihraç malları; ipek, yün, pamuk ve bunlardan imal edilen kumaşlar ile mazi, halı ve şap gibi ürünlerdir. Başlıca ithal edilen mallar da Venediklilerden çuha, sülyen, bakır tel, kâğıt, cam, sırça, boya, iğne, boncuk, makas, ayna gibi eşyalar; Rusya ve Lehistandan çeşitli kürk, balık dişi, Floransa'dan çuha; Fransa'dan da çeşitli eşyalardan oluşuyordu. Osmanlı Devleti; ancak memleketin ihtiyaç fazlası olan malların ihraç edilmesine müsaade etmişti. Bunun yanında bazı malların yurt dışına çıkarılması yasaklanmıştı. Bunlar;

¹⁵¹ İnalçık, a.g.m., s. 174; (1539'da gümüşün altına değer oranı; İran'da onda bir, Osmanlı'da 12 de bir'di. Avrupa'da bu oran daha yüksek olduğundan; batıdan doğuya gümüş, doğudan batıya da altın akımı önemli bir ticaret konusuydu.) İnalçık, a.g.m., s. 175

¹⁵² "Devalüasyon: Paranın satın alma değerinin azaltılması... Yabancı paraların gerçek değerleri resmî kurların üstüne çıktığı zaman *devalüasyon* yapılır ve böylelikle ithal mallarının ulusal para cinsinden fiyatları yükseltilir, buna karşı ihraç mallarının yabancı para cinsinden fiyatları düşürülür. Bununla ithalâtı azaltarak ihracatı arttırmak amacı güdülür. Ne var ki bu amacın gerçekleşmesi birçok koşullara bağlıdır ve özellikle az gelişmiş tarım ülkelerinde bu amaç kolaylıkla gerçekleşemez. Tarımsal malların aranımı, fiyatların düşük olmasından çok, hammadde ihtiyacıyla ilgilidir... Buna karşı ithal mallarının fiyatlarının yükselmiş bulunması, o ülkedeki genel fiyatların yükselmesini gerektirir. Bu da yeni bir enflasyonu oluşturur..." (Hançerlioğlu, Ekonomi Sözlüğü, s. 59)

¹⁵³ Barkan, Fiyat Hareketleri, s. 572-573, 588-589

her türlü yiyecek maddesi, at, silah, barut, kurşun, bakır ve kükürt gibi maddelerdi. Savaş zamanlarında ise yurt dışına çıkarılması yasak olan eşyalar, devletin kendi ihtiyacı olduğundan ya da düşman devletin eline geçmesi sakınca doğuracağından çeşitlenebilirdi¹⁵⁴.

Özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlayan fiyat artışlarından sonra, Avrupalı tüccarlar; ellerindeki altını Osmanlı topraklarında, fazla gümüş para ile bozdurmaktan başka buradaki ucuz mallara da rağbet göstermeye başlamışlardır¹⁵⁵.

Avrupalı Devletlerin; kıymetli maden kapasitelerinin artması ve ticaret metodlarının bu yönde gelişmesi sonucunda Osmanlı yerli sanayisi de büyük zarar görmeye başlamıştır. Devletin sikke tashihi gibi önlemleri ise bu zararın önüne geçememiştir. Osmanlı dış ticaret sisteminin niteliği de Batılıların organize yöntemleri karşısında değişime uğramıştır. Önceleri sınırlı bir çevrenin ihtiyacına cevap veren lüks tüketim malları ithal ediliyordu ve bu yerli sanayiye zarar verir nitelikte değildi. Oysa bahsettiğimiz dönemde, halkın talep edeceği ucuz kumaşlar ile, madeni eşya ve silah gibi mallar ithal edilmeye başlanmıştı. Aynı şekilde, eskiden her çeşit kumaş ile diğer ihraç mallarını satın alan Batılı tüccarlar, bu kez hammadde almakla yetiniyor, ipekli kumaş almak yerine ipek ipliği almayı tercih ediyordu. Aldıkları hammaddeleri işleyerek hem Osmanlıya geri satıyor, hem de dış pazarlarda Osmanlı ürünlerine rakip oluyorlardı. Osmanlı Devletinin acil ihtiyaç olan savaş masraflarını ve merkez ordusunun maaşlarını karşılamak için sikke taşıması ile paranın ölçü ve ayarını değiştirerek (devalüasyon yaparak) hazinedeki para miktarını yapay olarak artırması ise; piyasadaki mala oranla çok fazla miktarda paranın dolaşımında olmasına neden olmuş, bu da şişkinliği yani enflasyonu doğurmuştu. Bunun sonucunda da tekrar fiyat artışları meydana geliyordu¹⁵⁶. Osmanlı Devletinde bütçe açıkları iç hazineden kapatılmaya çalışılırdı. Fakat savaş zamanlarında iç hazine de yeterli olmayabilirdi. Buradan hareketle; 1593-1608 Celali İsyanları, 1593-1618 döneminde Avusturya ve İran'la yapılan savaşlar,

¹⁵⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., c.II, s. 683-688

¹⁵⁵ Barkan, "Fiyat Hareketleri", s. 593

¹⁵⁶ A.g.m., s. 585-592

ardından 16. yy'ın ikinci yarısında Avrupa gümüş paralarının Osmanlı topraklarını adeta istila etmesi, askeri siyasi ve iktisadi gerilemenin sebepleri ve sonuçları olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁵⁷.

Osmanlı mâli tedbirleri arasında yukarıda bahsettiğimiz vergi artırımını ve sikke tashihi gibi uygulamaların yanında karşımıza çıkan bir diğer önemli uygulama da “narh” olgusudur. Narh adı ile; devletin fiyatları tespiti ve kontrolü sağlanırdı. Buna göre esnafın kâr haddi % 5 ile %15 arasında değişir ve bu rakamları aşamazdı. Böyle bir kâr oranıyla sermayeyi artırmak da pek mümkün değildi. Böylelikle fiyatlarda bir denge tesis etmiş olan Osmanlılarda; tüketiciyi koruyan bu uygulamanın aynı zamanda sosyal ve siyasi açılardan da ayrı bir denge unsuru olduğu ortaya çıkıyor. Büyük sermaye sahibi tüccarların Osmanlı toprakları içinde yer etmesi mevcut dengeleri bozabilir, devlet otoritesi için zararlı olabilirdi. Çünkü para ekonomisinin getireceği imkânlar ticaretle uğraşanların giderek zenginleşmesini ve sosyal-siyasi alanlarda güçlenmesini sağlayabilirdi¹⁵⁸. Batılı devletlerin aksine, Osmanlı Devleti, iktisadi güce sahip olanların bu güçlerini kullanarak siyasi güce de sahip olmasını engellerken; siyasilerin de iktisadi açıdan güçlenmesine engel olmuştur. Gereğinden fazla miras bıraktığı tespit edilen askeri zümre mensuplarının mallarına el konması ve kapitülasyonların, yerli tüccar ya da askeri zümre üyeleri yerine, yabancılara verilmesinin nedenleri arasında bu da vardır¹⁵⁹.

18. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı iktisadiyatında önemli ölçüde bir genişleme meydana gelmiştir. Zirai ve sınaî hemen bütün sektörlerde bir gelişme yaşanmış üretimde ve ihracatta büyük artışlar meydana gelmiştir. Fakat yüzyılın ikinci yarısından itibaren benzer büyüklükte bir düşüş yaşanmaya başlamıştır. Ruslarla yapılan savaşlar neticesinde devletin yapmak zorundan kaldığı harcamalar, ekonomide daralma yaşanmasına neden olmuştur. 1761-1785 arasında devlet harcamaları, yıllık %30 civarında artarken 1760-1800 arasındaki fiyat artışı % 200 seviyesine çıkmıştır¹⁶⁰. 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rus ticaret

¹⁵⁷ İnalçık, a.g.m, s. 172

¹⁵⁸ Genç a.g.e., s. 51

¹⁵⁹ A.g.e. s. 84-85

¹⁶⁰ Genç, a.g.e., s. 215

gemilerine boğazlardan geçiş serbestliği verilmesinin yanında Rusya'ya yıllık 7.500.000 kuruşluk bir tazminat ödenmesi gerekiyordu. Bu rakam ise Osmanlı Devleti'nin yıllık nakdî gelirlerinin yaklaşık yarısına denk geliyordu. İçinde bulunulan bu güç durumda yeni bir kurtuluş yolu olarak tekrar malikâne sistemine başvuruldu. 1775 yılında getirilen bu uygulama; mukataaların yıllık gelir fazlalarının “sehim”ler hainde bölünerek kayd-ı hayat şartı ile peşin bir meblağ (muaccele) karşılığında satılması ve satın alan kişinin bunun karşılığında her yıl sabit miktarda bir gelir elde etmesi esasına dayanıyordu. Yani devlet iç borçlanma yoluna gitmek zorunda kalmıştı. Bu uygulamaya “sehm”in (pay,hisse) çoğulu olan “esham” da denir. Malikâne sisteminin aksine, halktan herhangi bir kişi sehim satın alabilirdi. Böylece geniş bir talep gören esham sisteminin gelirlerde önemli ölçüde artış sağlamış olsa da devletin verdiği faizlerin uzun vadede altından kalkılamayacak boyutlara ulaşacağı hesaplandığından, zaman zaman esham uygulaması sınırlandırılmak hatta kaldırılmak istense de 1787-1791 Rusya ve Avusturya savaşları ile 1798-1801 arasında Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesiyle artan harcamalara kaynak bulmak için esham sistemi 1860'lı yıllara kadar varlığını sürdürmüştür¹⁶¹. 1774 sonrasında gelirleri artırmak amacıyla para taşıması uygulamasına tekrar başvurulmuştur. Bunun dışında; kıymetli madenlerden yapılmış eşya stokları eritilerek para yapımında kullanılmıştır. Ayrıca, bu dönemde devlet; askerî zümre mensuplarının terekelerine el koyma hakkının sık sık kullanmış, hatta zengin özel şahısların bile terekelerine el koymaya başlamıştır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde savaş zamanında ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için ihracat yasağını genişletmesi bu yetmezse de yurt içindeki mübadeleye de sınırlamalar getirmesinin, Osmanlı iç mübadele hacminde küçülmeye neden olması ve dolayısıyla genel olarak esnafın üretim kapasitelerine de zarar vermiş olduğu tahmin edilebilir¹⁶².

Fakat Osmanlı Devleti'nin iktisadi hayata yaklaşımı sadece bu tür uygulamalar ile ekonomiye sürekli olumsuz etkiler yaratacak bir müdahale mekanizması oluşturmak olarak algılanmamalıdır. Zira 1790-1860 yılları arasında

¹⁶¹ A.g.e., s. 187-191

¹⁶² A.g.e., s.199-220

önemli askeri yatırımların yanı sıra modern fabrikalar da kurulmuştur. Fakat iktisadi modernleşmeye geçişte esas teşkil edecek bu yatırımların maliyetlerinin altından devlet daha fazla kalkamadığı için bu hamle amacına ulaşamamıştır¹⁶³.

Diğer yandan devletin çok önceden beri doğrudan ya da dolaylı olarak vakıflar vasıtasıyla gerçekleştirdiği yatırımlar iktisadi hayata canlılık getirir üretim artışında etkili olurdu¹⁶⁴. Sosyal ve iktisadî açılardan önemli bir yere sahip olan “vakıf müessesesi” üzerinde durmak gerekmektedir.

“Vakf” kelimesinin Arapça’daki karşılığı; durdurmak, alıkoymak olup 9. yüzyıldan 19. yüzyılın sonlarına kadar geçen sürede İslam memleketlerinde iktisadî alanda önemli bir yere sahip olan sosyal-dinî bir müesseseye de bu ad verilmiştir¹⁶⁵. Bu sürede vakfın hukukî manası da bir şeyin kullanma ya da mülkiyet hakkının kamu hizmetine bırakılarak başkalarının faydalanmasını durdurmak ve bu alıkoymanın devamlılığını sağlamak şeklindedir. Vakfeden kişiye “vâkıf”, vakfedilen şeye “mevkuf” vakıftan yararlanacak olanlara da “mevkufun aleyh” denir.¹⁶⁶ Vâkıf tarafından belirlenen ve vakfın yönetimi, denetimi ve diğer bütün işleyiş şartlarının belirtildiği belgeye ise “vakfiye” ya da “vakıfnâme” denir¹⁶⁷.

Osmanlı’da “*Vakıf, hukukî bir akid olup bununla, bir kimse, Allah’a yakın olma (kurbat) gayesiyle (bazân başka gayeler için), menkul veya gayr-i menkul mülk veya emlakini (bâzan husûsî mülkiyete değişmiş mîrî arâziyi), dinî, hayrî veya içtimâî bir gayeye müebbeden tahsis eder*”.¹⁶⁸ Bu amaca hizmet etmek için yapılan vakıflar üçe ayrılır.

1-Vakf-ı hayrî: Gelirin tamamının doğrudan ve kesintisiz verildiği vakıflar.

¹⁶³ Genç, a.g.e., s. 221-222

¹⁶⁴ A.g.e., s. 220

¹⁶⁵ Baheddin Yediyıldız, “Vakıf”, İA, c.13, Kültür ve Turizm Bakanlığı., İstanbul 1986, s. 153

¹⁶⁶ Ahmet Akgündüz, İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Ankara 1988, s. 29-30

¹⁶⁷ Bahaeddin Yediyıldız, XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi, Ankara 2003 s. 4-5

¹⁶⁸ Yediyıldız, “Vakıf”.. s.154

2-Vakf-1 ehlî(Ailevî vakıf): Gelirin amacına ulaşmadan önce vâkıfın belirlediği ve genellikle vâkıfın ailesinden olan kimselerde kaldığı vakıflardır. Aile üyeleri öldükten sonra vakfedilenler kamu hizmetine geçer.

3-Yarı-âilevî vakıf: Gelirin vâkıf, ailesi/diğer akrabaları ve mevkufunaleyh (vakıftan yararlanacak olanlar) arasında paylaşıldığı vakıflardır. Vakıftan faydalanma hakkına sahip olanlar öldükten sonra, vakf-1 ehlî ve yarı-âilevî vakıflar, vakf-1 hayrî haline gelirler¹⁶⁹. Fakat bu süre asırlar boyunca devam edebilirdi. Çünkü yarı-ailevi vakıfların, vâkıf tarafından belirtilmiş şartları gereği vakfın “mütevelli”si (yönetici) ve gelirlerinden faydalanma hakkına sahip olan kişiler; vâkıfın sülalesini dahi kapsayabiliyordu¹⁷⁰.

Ayrıca vakfedilen mallar da ikiye ayrılır. Bizzat kendisinden yararlananlara “müessesat-1 hayriye” denir. Cami, medrese, mektep, imaret, zaviye, kütüphane, misafirhane, köprü, hastahane ve sebil gibi yapılar bu türdendir. İkinci tür mallar ise; bizzat kendisinden yararlanılmayan fakat müessesat-1 hayriyenin sürekli olarak hizmet vermesini sağlayan bina, arazi ve nakit para gibi gelir kaynaklarıdır. Bunlara da “asl-1 vakf” denir. Vakfa ait gelir kaynaklarının yani asl-1 vakıfların işletilmesi ise İslam hukukuna(hanefî mezhebine) göre “icâre-i sahîha” denen bir yöntemle işletilirdi. Buna göre vakıf topraklar en fazla üç yıllığına diğer gayri menkuller ise en fazla bir seneliğine kiraya verilirdi. Fakat muhtemelen 16. asırda ortaya çıkan ve “icâreteyn” (mukataa da deniyordu) denen bir “Şer-î hile” ile kiracının önce emlâkin yarısına tekabül eden bir miktar peşin para (icâre-i muaccele) vermesi ve her yıl da gerçek kira bedelinin çok altında olan bir miktar kira (icâre-i mü’eccele) vermesi esasına dayanan bir uygulama ortaya çıktı. Böylece kendiliğinden faydalanamayacak hale gelmiş vakıf bina ya da arazilerin tekrar işe yarar hale getirilip gelir getirmesi için uygulanan “icâreteyn”, zamanla çeşitli su istimler neticesinde vakfa zarar vermiştir. Çünkü kiracılar bu mülkten istediği gibi faydalanma ve çocuklarına miras bırakma hakkına sahipti. Netice itibariyle icareteyn yoluyla vakfın gelirinin artması faydalıdır. Ancak mukataa ve icâreteyn ile kiralama işlemleri adeta gizli bir mülkleştirme çabası gibidir. Zira icâreteynin başka

¹⁶⁹ Yedi yıldız, “Vakıf”, s., 154

¹⁷⁰ Yedi yıldız, XVII. Yüzyılda..., s. 17-19

bir şekli de bir vakfın mütevellisinin (yönetici/sorumlu), vakıf parasıyla bir gayri menkul satın alıp bunu eski sahibine icareteyn yoluyla kiralaması idi. İslam hukukuna göre bir şeyin vakfedilebilmesi için özel mülkiyet altında olması gerekmektedir. Böyle yapılan vakıflara vakf-ı sahih denir. Mülkiyeti devlete ait olan toprakların çeşitli yollarla vakıf haline getirilmesine ise vakf-ı irsâdî denir. 15. ve 16. yüzyıllarda vakf-ı irsâdîlerin sayısında muazzam artışlar meydana gelmiştir. Sonuçta; şahsi çıkarlar uğruna mirî arazilerin özel mülkiyete geçirildiği ve yarı-ailevi vakıflar haline getirildiği ortaya çıkmaktadır¹⁷¹. Fatih Sultan Mehmed, tarikat şeyhlerinin iktisadi gücünü ve dolayısıyla sosyal ve siyasi ayrıcalıklarını ortadan kaldırıp devletin malî durumunu düzeltmek için vakıf ve mülk arazileri miri araziye dahil edip tımar haline getirdiyse de daha sonra eski duruma geri dönmüştür. 16. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti topraklarının beşte üçü toprak dirlik sahiplerinin elindeydi, bunun beşte birini padişah hasları, geriye kalan beşte birlik bölümü de vakıf toprakları oluşturuyordu. Bazı araştırmalara göre 18. yüzyılın sonlarında vakıf gelirleri, tımar ve zeametlerin toplam gelirinin yaklaşık iki katı ve devlet gelirlerinin de üçte biri seviyesindeydi¹⁷². Vakıfların idare ve denetiminin kimler tarafından yapılacağını vâkıf belirlerdi. 18. yüzyılda vakıfların %64'ünün nezâreti doğrudan kadınlara bağlıken, %36'sı vâkıfların belirlediği kişilere bırakılmıştı. Bu vakıfların mütevelliliğini ise; %56'sını bizzat vâkıflar yapıyordu ve kendilerinden sonra bu işi çocuklarına miras bırakmışlardı. Geriye kalan %11'i aile mensubu olmayan kişilere verilmişti. %33'ü ise müteveli seçimini kadıya ya da vakıf nâzırına bırakmıştı¹⁷³.

Vakıf müessesesindeki bir diğer önemli konu da nakit para vakıflarıdır. Nakit paraların faiz yoluyla işletilmesi konusunun hukukî geçerliliği tartışmalıdır¹⁷⁴. Yine de Osmanlı Devleti'ndeki para vakıflarının şer'i hile yoluyla %15'i geçmeyen bir faiz haddini yasal olarak kabul etmiştir. Bu para vakıflarının kurucularının büyük bir kısmının devlet ricâlî olması, ihtiyacı olanlara yardım etmek gayesiyle kurulduğunu

¹⁷¹ “18. yüzyılda kurulmuş olan 300 vakfın 58'i hayrî vakıf, 22'si Aile vakfı, 244'ü (%75) ise yarı ailevî vakıflardan oluşmaktaydı.” (Bahaeddin Yediyıldız, XVIII. Yüzyılda..., s. 15)

¹⁷² Yediyıldız, XVIII. Yüzyılda..., s. 149-150

¹⁷³ Yediyıldız, “Vakıf”., s. 154-162

¹⁷⁴ Yediyıldız, XVIII. Yüzyılda.. s. 116-120, 141-146; Akgündüz, a.g.e., s. 151-164

gösteriyor. Gerçekten de tefecilerin faiz oranları zaman zaman %100'e ulaşıyordu. Vakıf paraların, ihtiyacı olanları tefecilerden koruduğu görülmektedir¹⁷⁵.

Osmanlı eğitiminin 17.yüzyılın sonları ile 18. yüzyılın başlarından itibaren skolastik bir yapıya büründüğünü daha önce belirtmiştik. Bunun nedeni de medreselerin vakıflar yoluyla kurulması ve bunların kurucularının kendilerini ya da uygun gördükleri kişileri bu müesseselere müderris tayin etmeleri ve kendilerinden sonra bu görevin çocuklarına geçmesini vakfiyelerinde şart koymaları neticesinde gerçekleşmesidir. Herhangi bir gayri mülkü vakfeden kişinin; bu gayri mülk üzerinde her türlü tasarruf hakkının olması, suistimalleri de beraberinde getirmiştir. Örneğin bir kişinin kurduğu medreseye kendisini müderris tayin etmesi ve bu görevi kendinden sonra oğullarına bırakması, beşik ulemalığı denilen bir olguyu ortaya çıkarmıştır. Bu durumun Osmanlı eğitim sistemine verdiği zararı tahmin etmek güç değildir. Eğitim sisteminin 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar böyle bir yapıya büründüğünü göz önünde bulundurursak, vakıf müessesesinin, belki eski kültürün korunmasına hizmet etmiş olsa da, kültürün gelişmesine engel olduğunu da kesinlikle söyleyebiliriz¹⁷⁶. Bir toplumdaki eğitim yapısının iktisadi hayattaki ilgisine gelince, Avrupalıların Ortaçağ karanlığından kurtulup eğitim yapısını değiştirmeye başladığı dönem ile İktisadi fikir hareketlerinin başladığı dönem arasındaki tarihsel zaman bağlantısı bizi aydınlatmaktadır.

Sonuç olarak, vakıflarla ilgili olarak yukarıda anlattığımız bilgiler ışığında, Osmanlı Devleti bünyesindeki iktisadi rolünü açıkça ortaya koymak mümkün değildir. Balkanlarda Türk kültürünün yerleşmesinde ve şehirlerin oluşumunda vakıf sisteminin rolünün büyük olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bununla birlikte Osmanlı'nın gerilemesi ile vakıfların gerilemesinin de paralellik gösterdiği ortadadır. Vakıflarla ilgili çalışmalarda bulunmuş olan araştırmacıların kimilerinin iktisadi açıdan yaptıkları değerlendirmelerde, hayri bir müessese olarak vakfi olumlu bir kurum olarak gördükleri, kimilerinin de; batı toplumu sanayileşirken,

¹⁷⁵ Yediyıldız, XVIII. Yüzyılda.. s. 144-146

¹⁷⁶ Yediyıldız, XVIII. Yüzyılda... , s.229

vakıfların Osmanlıda, bireysel girişimciliği engelleyip tenbel bir toplumun oluşmasına neden olduğunu, ayrıca gayrimenkullerin bazı ellerde “tutuklu” kalması neticesinde bunların tedavülünün gerçekleşemediği ve iktisadi gelişime engel olduğu kanaatine varılmıştır.¹⁷⁷

Tımar sistemi aleyhine giderek büyüyen vakıfların¹⁷⁸ içinde yarı-ailevi vakıfların da artış göstermesi, en azından Osmanlı'nın son dönemleri için, ikinci görüşü desteklememize neden olmaktadır. Çalışmasında; 18. yüzyılda vakıfların sahip olduğu iktisadi gücü gerçeğe yakın rakamlarla ortaya koyduğunu belirten Bahaeddin Yediyıldızın belirttiğine göre; 18. asırda vakıf gelirlerinin toplamı, devlet gelirlerinin hemen hemen üçte birine eşittir. Buradan hareketle vakıf sisteminde gerçekleşen yolsuzlukların Osmanlı iktisadında yaratacağı olumsuzlukların boyutları tahmin edilebilir¹⁷⁹. Vakıflardaki yolsuzlukları ortadan kaldırmak için II. Mahmud zamanında Evkaf-ı Humayun Nezareti kurulmuş ve vakıfların idaresi merkezleştirilmiş olsa da bu çabalar başarıya ulaşamamıştır¹⁸⁰.

Buraya kadar Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısını genel hatlarıyla anlatmaya çalıştık. Şimdi de tezimizin asıl konusunu teşkil eden Osmanlı insanı için iktisat düşüncesi neydi, iktisat denince ne akla geliyordu. Bu konuyu irdelemeye çalışacağız.

¹⁷⁷ M. Fuad Köprülü, İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, İstanbul 1983, s.390-393

¹⁷⁸ Yediyıldız, a.g.e., s. 130-131

¹⁷⁹ A.g.e., s. 146-150

¹⁸⁰ Yediyıldız, “Vakıf”.., s. 163.

B- OSMANLI'DA İKTİSADİ DÜŞÜNCE

1- TANZİMAT ÖNCESİNDE İKTİSADİ DÜŞÜNCE

Öncelikle; otoritesini dine ve töreye bağlı olarak gerçekleştiren Osmanlı Devleti'nin ortaya koyduğu toprak sistemi, vergi sistemi, sikke tashihi, narh sistemi gibi batı kaynaklı olmayan kendine has iktisadi uygulamalar bulunmaktadır. Bunun yanında; devlete karşı itaatkâr, dine ve töreye bağlı, servet düşkünü olmayan yani yukarıdaki iktisat politikalarıyla paralel bir davranış örüntüsü sergileyen bir Osmanlı insanı karşımıza çıkmaktadır¹⁸¹.

1394 yılına ait Manisa mahkeme-i şeriye sicillerinde yazılı olan Hoşkadem Paşa vakfiyesindeki şu ifade, Tanzimata kadar geçen dönemde Osmanlı insanının dünyaya bakışına bir örnek sayılabilir:

“ Hayırları istiyen; iyilikleri dinliyen; ibadât ve takva sahiplerinin iftihar edileni; saadet ve senaların menbaı Murtaza Biğ oğlu Büyük Emir Hoşkadem Paşa denî olan dünyada her belânın mekânı ve ayıp ve kusurların mahalli; ölümün güzergâhı; her türlü âtâyanın mahıv ve izalesine sebep olan bir âlet olduğu ve aynı zamanda o dünya öyle bir dârdır ki ne zaman güldürürse seni hakikî dârdan gafil ve meşgul kıldıktan sonra hemen ertesi günü yine ağlatır. Onu imar eden mamur olmaz. Onun lezzetlerine mezelletlerine katlanarak talip olanlar gafil kimselerdir; onun deniz gibi olan müşteheyatına münhemik olanlara haşr ve neşr gününde veyil ve helak vardır. ¹⁸²”

Tanzimata kadar Osmanlı insanı “iktisat” yerine “ilm-i tedbir-i menzil” kavramını kullanıyordu¹⁸³.

¹⁸¹ Sayar, a.g.e., s. 62

¹⁸² Mustafa Çağatay Uluçay, Saruhan Oğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar(773.H-1220 H.), Sayı: 6, İstanbul 1940, s. 29; Sayar aynı yer, s.62

¹⁸³ Sayar, a.g.e., s. 64

“İnsanın amelleri –ameli bir surette- iki nokta-i nazardan tetkik edilebilir: Birincisi nef’u zarar nokta-i nazarından, ikincisi hüsn-ü kubh nokta-i nazarından.

İnsanın amellerini nef’u zarar nokta-i nazarından tetkik eden ilme – hıfzıssıhha, iktisat, idare manalarını cami olmak üzere – “tedbir” namı verilebilir. Bu ilim nef’u zarara, ferde, aileye, medeniyete devlete ait olduğuna göre “tedbir-i nefis”, tedbir-i menzil”, “tedbir-i medine”, “tedbir-i devlet” gibi isimler alır”¹⁸⁴.

Medreselerde iktisat dersi okutulmuyordu¹⁸⁵. Tanzimat’tan önceki Osmanlı toplumunda iktisadi konuların düşünce dünyasındaki yeri “*dinî-ahlaki*” bir boyutta yer alıyordu¹⁸⁶.

Batı dünyası, türlü iktisat politikaları ile atılımlar yapmaya, kapitülasyonlar ile doğu ticaretinde dahi önemli bir paya sahip olmaya çalışırken, Osmanlı bu politikaları “*kâfir kafasının bir ürünü*” saymış ve ticareti aşağılayan bir yapıya bürünmüştür¹⁸⁷.

Sayar; Osmanlı Devleti’nin ticari faaliyetlerde dış devletlere imtiyazlar vermesini ve kendi içinde de ticari faaliyetlerde gayr-i Müslimlere kolaylıklar tanınmasını şöyle açıklıyor:

“Herhalde bu tavrın ardında, Osmanlıların yerleşik normatif ekonomik dengelerinin ötesindeki ekonomik faaliyetleri küçümsemeleri ve iktisadî olmayan bir eşya telakkisi ile birlikte yol alan nizam-ı âlemin serbestlik ve adalet ile tutulabileceği inancı yatmaktadır”¹⁸⁸.

Osmanlı insanının ticaretle arasına mesafe koymasını ise; İslamî devlet idaresinin babadan-oğula geçmesinin, narh, toprak mülkiyeti konusu ve müsadere

¹⁸⁴ Ziya Gökalp, Makaleler VIII, Haz. Ferit Ragıp Tuncor, Ankara, Kasım 1981, s.16,; Sayar, aynı yer

¹⁸⁵ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Türkiye’de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı, İstanbul 1946, s.9-10

¹⁸⁶ Sayar, aynı yer

¹⁸⁷ Sayar a.g.e., s. 114; “...Ama Bu zihniyet ve onun yarattığı olan yönetimler Avrupa’da kısa zamanda birçok yerlerde yerleşti. O kadar çabuk yerleşti ki, Batıda merkantilist devletler dönemi olan onyedinci yüzyılda Türklerle ilk kez yakından tanışan Batı Avrupalılar (özellikle Fransızlar ve İngilizler) Doğulu kafasının başka türlü işlediğine hükmederler; bizimkiler de Batılıların ticaret hırsının altında yatan merkantilist ekonomi siyasetini bilmedikleri için onu “kâfir” kafasının işi sanırlardı.” (Niyazi Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu, Ankara Mayıs 1975, s. 20)

¹⁸⁸ Sayar, a.g.e., s. 115

gibi yöntemlerin¹⁸⁹ iktisadî ferdiyetçiliği olumsuz etkilemesiyle Osmanlı insanının dinî-tasavvufî hayata yönelmesiyle açıklıyor. Zira devlet politikasında da savaşlardan elde edilen ganimet kazancı, ticari faaliyete sırt dönülmesine neden olmuştu¹⁹⁰.

Özellikle 17. y.y dan itibaren Osmanlı tarihçilerinin zaman zaman iktisadi konularda doğru tespitler yaptıklarını belirten Sayar, tarihçilerin genelde defterdarlık ve muhasebecilikten gelmesinin bunda etkili olduğunu ancak bu tespitlerin birer “kör-atış” tan ibaret olduğunu vurguluyor, zira ona göre tarihi olaylar ile iktisat arasında bağ kurabilen Naima, Ahmet Cevdet Paşa ve Asım Efendi gibi tarihçiler olsa da Osmanlı tarihçileri; “tutarlı ve bütüne ulaşmış” bir iktisat felsefesine sahip değildi. İbn-i Haldun’dan etkilenmiş olsalar bile, onun iktisat anlayışını yakalayamadıklarını hatta onun bu konudaki fikirlerine katkı sağlayamadıklarını belirtiyor¹⁹¹.

Sonuç itibarıyla Batı’da; İngiltere’de tüccarlar, Fransa’da bizzat devlet görevlileri iktisadi politikalar üreten bir insan tipi ortaya çıkarmışken¹⁹² hatta T. R. Malthus gibi bir rahip klasik iktisat üzerine çalışmalar yapabilirken Osmanlı bunu gerçekleştirememiş, ulema iktisat konusunda donuk kalmış ve batıdaki örneklerine benzer bir tipolojinin gelişmesine müsaade etmemiştir¹⁹³. Bunun yanında Avrupa’da bulunan Osmanlı tacirlerinin dahi Batı’nın iktisadi gelişimi konusunda Osmanlı’ya fikrî bir katkıları olmamıştır¹⁹⁴.

Osmanlı Tarihi’nde ilk kez Batı iktisadi düşüncesinin farkına varılmaya başlandığı dönem III. Selim dönemi olmuştur. Devletin kurtuluşu için başvurulacak çareler hususunda padişaha sunmak üzere hazırlanan layihalar ve sefaretnameler yolu ile Batı ve iktisadi yapısı tanınmaya başlamış, fakat bunlar da sınırlı tespitlerden öteye gidememiştir¹⁹⁵. II. Mahmud Döneminde de İngilizlerle yapılan Baltalimanı ticaret Antlaşması ile serbest iktisatı (laissez-faire) savunan

¹⁸⁹ Sayar, a.g.e., s. 138-140

¹⁹⁰ Sayar, a.g.e., s.122

¹⁹¹ A.g.e., s. 110-113

¹⁹² Savaş, a.g.e., s. 160-161

¹⁹³ “ Bunun tek istisnası Ahmed Cevdet Paşa olmuştur.” (Sayar, a.g.e., s. 155)

¹⁹⁴ A.g.e., s. 172

¹⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için Bkz., Sayar, a.g.e., s. 167-186

düşüncelerin Osmanlıya girmesi için bir “intikal kanalı” yasal olarak açılmış oluyordu¹⁹⁶. Sırp ve Yunan isyanlarının ardından Mısır Sorununun yaşanması sonucunda Osmanlı Devleti İngilizlerle Baltalimanı anlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştı. Aynı dönemde gazete yoluyla yapılan batılı ilk iktisadi fikirlerin Osmanlı’da yer etmesi; İzmir’de bulunan Fransız tüccar temsilcisi olan Alexander Blacque’in çıkardığı “Le Symrneen” isimli gazete ile başlamıştır. Ardından “Takvim-i Vekayi” gazetesinin Fransızca nüshası olan “Le Moniteur Ottoman”ı çıkarmak için II. Mahmud tarafından görevlendirilen A. Blacque; burada da iktisadi yazılarına devam etti. 1836’da ölünce yerini David Urquhart isimli İngiliz diplomat almıştır¹⁹⁷. Osmanlı üzerine iktisadi-siyasi konularda kitapları da bulunana David Urquhart’ın 1838 Baltalimanı ticaret anlaşmasının yapılmasında büyük payı vardır¹⁹⁸. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti hukuki olarak iktisadi liberalizme kapılarını açsa da (merkantilizmi yaşamamış bir devlet olarak) kendi iktisat politikalarına ve ticari hayatına da ağır bir darbe inmiş oluyor, Osmanlı ürünleri, batı ürünleri karşısında yok olmaya mecbur bırakılıyordu. Bu anlaşmanın Osmanlı üzerindeki gerçek etkilerinin ne olduğunun tespiti ve dile getirilmesi ise ancak 1870’li yıllarda bazı Osmanlı aydınları sayesinde gerçekleşebilecekti¹⁹⁹. II. Mahmud döneminde yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla reformların önü daha da açılmıştı²⁰⁰. İltizam ve müsadere usulünün kaldırılması da liberalizme geçişte önemli adımlar

¹⁹⁶ (Kanuni Sultan Süleyman döneminde Fransızlara verilmiş olan 1535 tarihli imtiyaz, genellikle Osmanlı kapitülasyonlarının başlangıcı olarak gösterilir. 1535-1740 arasında Fransızlarla yedi adet “imtiyaz mukavelesi” imzalanmıştır. Bu imtiyazlar diğer devletlerle yapılan tüm ticaret anlaşmalarına da yansımıştır. 1650-1899 arasında ise yabancı devletler ile altmış iki adet ticaret anlaşması yapılmıştır. Fakat ticaret anlaşmaları 1899 yılında yürürlükten kaldırılırken kapitülasyonlar Lozan anlaşmasında kaldırılabilmiştir.) Necdet Kurdakul, Osmanlı Devleti’nde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonlar, İstanbul Mart 1981, s.23-30

¹⁹⁷ Sayar, a.g.e., 186-190

¹⁹⁸ A.g.e., s. 204

¹⁹⁹ A.g.e., s. 206-207

²⁰⁰ (Bu reformların en önemli amacı merkezi devletin gücünü artırmaktı. II. Mahmud’un ilk önemli girişimi 1826 yılında Yeniçeri Ocağını kapatmak oldu. Kısa bir süre içinde, Avrupa’dan getirilen subaylar tarafından eğitilen yeni bir ordu kuruldu. Ordunun eğitimi için askeri okullar açıldı. Merkezi devletin siyasal ve mali olarak güçlenmesi için, İstanbul’un gücünün taşraya ulaşması ve taşradaki unsurların güçlerinin sınırlandırılması gerekiyordu. Bu nedenle II. Mahmud 1820’lerin sonundan itibaren taşradaki muhalefetin iktisadi ve mali temellerini ortadan kaldırmaya yöneldi. Taşradaki âyan için en büyük iktisadi güç kaynağı devlet adına vergi toplayabilmektir. Vergi toplama yetkileri güçlü âyanlardan alınarak başka kişilere verilmeye başlandı. Rumeli ve Anadolu’nun çeşitli yörelerinde Ayanın fiili olarak denetlediği geniş toprakların bir bölümüne el konuldu. Bu topraklar köylü üreticilere dağıtıldı.) Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913, İstanbul 2005, s. 14

olarak kabul edilebilir. Fakat devletin 1870'lere kadar narh yoluyla piyasayı denetimi altında tutacak olması, ticari hayatta bir iktisadi adam tipinin oluşmasına engel oluyordu.²⁰¹

2- TANZİMAT SONRASINDA İKTİSADİ DÜŞÜNCE

1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile can ve mal güvenliğinin getirilmesinin; iktisadî açıdan da (özel mülkiyete tanıdığı imkân nedeniyle) 1838 ticaret anlaşmasına uygun bir "liberal" yanı vardır²⁰². Fakat Osmanlı'da sayıca az bazı devlet adamlarının dışında²⁰³ iktisadi liberalizmi anlayıp uygulayacak bir ticaret burjuvazisi ya da aydın tipi henüz mevcut değildi. Bu iktisadi yapı değişikliğinin gerektirdiği ön şartlara sahip olmayan bir topluma yukarıdan aşağı reform hareketlerinden biri olan hukuki düzenlemeler yapılması iktisadi hürriyetçiliğin uygulamaya geçmesini zorlaştırıyordu²⁰⁴. Lonca teşkilatı ise 1838 Balta Limanı Antlaşması'ndan sonra ucuz İngiliz mallarının ülkeyi adeta istila etmesi sonucu yok olmaya yüz tutmuştu²⁰⁵. Aynı yıl benzer koşullar içeren bir anlaşma Fransa ile de imzalanmıştı. 1838 Balta Limanı anlaşması ile "Yed-i Vahid" olarak adlandırılan "tekel" usulü kaldırılmıştır. Yani Osmanlı Devleti herhangi bir yöredeki bir malın ihracatını yasaklama hakkından veya bu malın ihracat hakkını özel bir kişinin tekeline bırakma hakkından vazgeçmiştir. Bunun yanında Osmanlı devleti savaşlar sırasında alınan olağanüstü vergi toplama hakkından da vazgeçmişti. Bu yüzden 1854 Kırım Savaşında ek vergi alınmadığı için Osmanlı Devleti İngiltere'den ilk kez dış borç almak zorunda kalmıştır. 1838 Balta Limanı anlaşmasının getirdiği diğer bir düzenleme ise gümrük vergilerine ilişkindir. Osmanlı Devleti daha önce ithalat ve ihracattan %3 oranında vergi alırdı. Ayrıca yerli ve yabancı tüccarlar mallarını ülke içinde bir yerden bir yere taşıyacakları zaman %8 oranında bir iç

²⁰¹ Sayar, a.g.e. s. 240-241; narhın kaldırılışıyla ilgili ayrıca Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1993, c. II, s.654- 657; [...Temmuz 1865'te... et ve ekmek dışında bütün maddelerden narh kaldırıldı. Narhla birlikte esnaf gedikleri (yani sınırlı sayıda işyeri bulunmasını sağlayan işyeri tekeli) ve lonca düzeninin işlerliğini sağlayan birçok kural ve uygulama da kendiliğinden kalktı.] İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul, 2001, s.210

²⁰² Sayar, a.g.e., s. 229-230

²⁰³ A.g.e., 244; Ortaylı, a.g.e., s.99

²⁰⁴ Sayar, a.g.e., s. 242-243; Ortaylı, a.g.e., s. 104

²⁰⁵ Sayar, a.g.e., s. 245

gümrük vermek zorundaydılar. Anlaşma ile ihracattan alınan vergiler %12'ye çıkarılırken, ithalattan alınan vergiler % 5'e çıkarılmıştı. Ayrıca yabancı tüccarlar için iç gümrükler kaldırılmıştı. Yani yabancı tüccarlara önemli bir ayrıcalık verilmişti²⁰⁶.

Zaten 15. yüzyıldan beri batılı devletlere verilen imtiyazlar, Avrupa ile eşit olmayan bir mübadele sistemi yaratmıştı. 18. yüzyıldan beri devletin iktisadi yapısının modern dünyaya ayak uyduramadığı bilinen bir gerçektir. Nihayetinde Tanzimatın getirdiği yenilikler iktisadi açıdan da öncekilerden önemli farklılıklar arz ediyordu. Kişinin can ve mal (kazanç) güvenliğini sağlamaya yönelik yasal girişimlerle başlayan Tanzimat Dönemi'nin "kanun devleti olma" hareketi; devletin kurumlarına, eğitimine ve tabii ki düşünceye de yansdı. Yönetimde ve eğitimde başlayan batılılaşma hareketleri, medrese çevresi ve ilmiye sınıfında rahatsızlıklara neden olmuş, bu da toplumda bir ikiliğin doğmasına yol açmıştı²⁰⁷. 19. yüzyılın ikinci yarısında bu gelişmelerin sonucu olarak Osmanlı düşünürü, daha özgür daha katılımcı bir rejim istemektedir.

Osmanlı'da reform hareketleri Tanzimat'la başlamamıştı; Osmanlı Devleti; askeri ihtiyaçlarından dolayı birçok alandan önce bu alanda Avrupa'ya yakınlaşmıştı. Fakat askeri reformlar; yönetimin her alanına yansımıştır. Askeri cerrah yetiştirmek için tıp eğitiminin, yol ve istihkâm için mühendislik eğitiminin verilmesi zorunluluğu doğmuş, bu da matematik gibi bilimlerin öğretilmesini gerekli kılmış sonuçta reform hareketleri maliyeye de yansımıştır. ²⁰⁸. Fakat Osmanlı Devleti'nin 19 yüzyıla geldiğinde iktisadi açıdan içinde bulunduğu durum, merkezi bir maliye örgütünün kurulmasına engel oldu. Gelir ve gider kaynakları tam olarak saptanamıyor ve gelirler düzenli bir biçimde toplanamıyordu. Artık sikke taşıması ve iltizam uygulamaları mali sorunları giderecek çözümler değildi. Bunun için Osmanlı Devleti, Avrupa sistemindeki gibi bir uygulamaya giderek "Kaime-yi nakdiye-yi mutebere" denen banknot çıkardı. Fakat ülkede ticaret gelişmediğinden bu

²⁰⁶ Pamuk, s. 17-18

²⁰⁷ Tanzimat sonrasında Osmanlı düşünce hayatında yaşanan gelişmeler ve toplumdaki yenilik-gelenek çatışması hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri", Tanzimat, İstanbul 1940, s.757-775

²⁰⁸ Ortaylı, a.g.e., s. 24-29

banknotlar biriktirilen bir değer olmaktan öteye gidemedi. Tanzimat'ın ilanıyla derhal kaldırılan iltizam usulü ise merkezi bir mali sistemin kurulamayışından dolayı tekrar uygulamaya konulmak zorunda kaldı²⁰⁹. Osmanlılar 19. yy.da devlet eliyle bazı sanayileşme girişimlerinde bulunarak kumaş ve kağıt gibi alanlarda bazı fabrikalar kurdular²¹⁰. Fakat devlet bunların yükünü taşıyamadı Osmanlı maliyesi sanayileşme atılımı yapamayacak kadar güçsüzdü. 1843'te "Fevaîd-i Osmaniye Vapur Kumpanyası", 1851'de de "Şiket-i Hayriye" kuruldu ve İstanbul şehir ulaşım tekeli alındı. 1856 Islahat fermanı ile yabancıların Osmanlı ülkesinde toprak satın alabilmesinin önü açıldı. 1858 Arazi kanunnamesi ile de devlet toprakların alım satımının serbest bıraktı böylece miri toprakların mülkleştirilmesinin önü açılmış oluyordu²¹¹. 1869 yılında çıkarılan bir kanunla yabancı uyrukluların mülk satın alabilmesi sağlandı²¹². İngiliz, Fransız ve Alman imtiyazlarıyla kurulan demiryolları ise Osmanlı Devleti'nin kalkınmasına yardımcı olacak esaslı bir gelişmeyi sağlayamazdı. Kırım savaşının getirdiği mali yük sonucunda İngiltere'den ilk dış borç alınmıştı. Bunun sonucunda 1881 yılında kurulacak olan Düyun-u Umumiye ile Osmanlı Devleti maliyesini yabancı devletlere teslim etmiş oluyordu²¹³.

Bu noktada Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nden bahsetmek gerekiyor. Tanzimat hareketinin Osmanlı liberalleşmesinde önemli bir yeri olduğunu belirtmiştik. Bununla birlikte bu dönemde düşünce alanında ortaya çıkan bir liberalizm hareketi vardır ki bu hareketi gerçekleştirenlere; "Genç Türkler", "Genç Osmanlılar" veya "Yeni Osmanlılar" denir. Bu Cemiyetin kurucuları arasında Namık Kemal de bulunmaktadır. Cemiyetin başlıca üyeleri arasında ise; Cemiyetin Londra'daki yayın organlarından Muhbir gazetesi yazarı Ali Suavi, Ziya Paşa, Mısırlı Prens Mustafa

²⁰⁹ Ortaylı, a.g.e., s. 130-134, (Bu girişimlerde merkezi devletin bir yandan maliyeyi güçlendirirken öte yandan da taşradaki unsurların iktisadi temellerini zayıflatma çabaları açık biçimde görülmektedir. Örneğin Tanzimat Fermanı, devletin en önemli gelir kaynağı olan öşür ve hayvan vergisi ağnamın toplanmasında iltizam düzenini kaldırmakta, vergileri devletin kendi memurlarının toplaması ilkesini getirmekteydi. Ancak, kısa bir süre içinde pek çok yörenin vergi gelirlerinde büyük gerilemeler ortaya çıktı. Devletin taşrada kendi başına vergi toplayabilecek siyasi ve idari gücünün olmadığı görüldü. Yerel unsurların gücü karşısında devletin atadığı memurlar, tahsildarlar, hatta valiler çaresiz kalmaktaydı. Bu durumda merkezi devlet iltizam sistemine geri dönmek ve vergi gelirlerini yerel unsurlarla paylaşmayı kabullenmek zorunda kaldı.) Pamuk, a.g.e., s.15

²¹⁰ Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk fabrikalarla ilgili Bkz; Pamuk, a.g.e., s. 146-150

²¹¹ A.g.e., s.99

²¹² A.g.e., s. 104

²¹³ Ortaylı, a.g.e., s. 201-227

Fazıl Paşa, ve Mithat Paşa gibi önemli kişiler vardır. Daha önce bahsettiğimiz üzere daha katılcı ve özgür bir rejim” isteyen düşünürler işte bu cemiyet etrafında toplanmışlardır. Bir çok konuda ayrılışlar da Onların üzerinde en çok anlaşmaları husus, meşrutiyetin ilan edilmesidir. 1865’te kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti; üyelerinden Mustafa Fazıl Paşa, muhalif görüşleri nedeniyle sınır-dışı edilince diğer cemiyet üyeleri de Paris’e yerleşen Mustafa Fazıl Paşa’nın yanına giderek siyasi mücadelelerine burada devam ettiler. Avrupa’daki çalışmaları sırasında fikir ayrılığına düşünce 1872’de dağılan Yeni Osmanlılar; 23 Aralık 1876 yılında I. Meşrutiyet’in ilan edilmesini sağlamışlar yani amaçlarına ulaşmışlardır. Yeni Osmanlılar’a; Avrupa’daki çalışmaları sırasında, İtalya ve Alman milli birliklerini gerçekleştiren “Genç İtalya” ve Genç Almanya” derneklerinin üyelerine benzetilerek “Genç Türkler” anlamında “jeuns Turcs”, Jön Türkler denilmiştir²¹⁴.

Batı iktisat düşüncelerinin Osmanlı Devleti’ne geçişini sağlayan unsurlar olarak; Avrupa’ya giden küskün aydınlar, Avrupa ülkelerine gönderilen sefirler, öğrenciler, Osmanlı’ya gelen David Urquhart, Lord Palmerston gibi yabancı devlet adamları dışında diğer bir intikal kanalı, tercüme odasıdır. Babiâli tercüme odası; Avrupa iktisadi düşüncesinin izlendiği bir müessesedir²¹⁵. Tercüme odası çalışanlarının katkılarıyla akademik yönü olan ilk bilimsel iktisat düşünceleri Osmanlı’ya girmiş oluyordu fakat tercümelerin asıllarıyla arasında büyük farklılıklar vardı²¹⁶.

Tanzimat öncesinde yapılan ilk iktisat tercümesi Luigi Rossi’nin kitabını Fransızca’ya çeviren Serendi Arzişen’den sonra Aleko Suço’nun Türkçe’ye tercüme ettiği Tasarrufat-ı Mülkiye isimli kitaptır. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhane’de 1838-1849 yılları arasında hocalık yapmış olan Arzişen, Osmanlı’da ilk kez Fransızca iktisat

²¹⁴ Armaoğlu, a.g.e., s. 593-595; Ayrıca Genç Osmanlılarla ilgili bkz: Ortaylı, a.g.e., s. 263-275; Şerif Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, c.I, İstanbul 2003, s.42-54; Cemil Koçak, “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, c.I, İstanbul 2003, s.72-83

²¹⁵ Ortaylı, a.g.e., s. 236; (“Tanzimat aydını, Tercüme Odası’nın yetiştirdiği bir tiptir. Bu ofisten yetişen kabiliyetli genç Batı dillerini de, Avrupa politikasını da mükemmel öğrenirdi.”) a.g.e., s. 240

²¹⁶ Sayar, a.g.e., s. 267-268; Abdüllatif Şener, “Osmanlı Mali Düşüncesinin Çağdaşlaşması”, Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 1994, s.215-216

dersi veren kişidir²¹⁷. Yaptığı tercüme esere giriş ve sonuç kısımları ekleyerek kendi fikirlerini de yansıtmıştır. Burada; 1840'lı yıllardan beri Osmanlı aydınlarının yanıt aradığı; tarıma mı yoksa sanayiye mi önem verilmeli sorusuna, sanayiden yana tavır koymuştur. Tanzimat sonrasında, 1852 yılında yayınlanan ilk iktisat kitabı ise; Sehak Abru'nun, J. B. Say'ın Catéchisme d'Economie Politique isimli kitabını tercüme ettiği “İlm-i Tedbir-i Menzil” dir. 1852'de “Tercüme Odası”na giren Sehak Abru Efendi'nin başka tercüme eserleri de vardır.²¹⁸ Çalışmalarıyla Ohannes Efendi'yi etkilemiştir.²¹⁹

Bunun yanında; İngiliz Türkolog Charles Wells, 1860'ta Londra'da basılan ve genel iktisat konularını içeren bir Türkçe kitap olan “İlm-i Tedbir-i Milk”i yazmıştır.²²⁰

Serendi Arzişen ve Sehak Ebru'nun açtığı yoldan klasik iktisadi düşüncenin bir diğer takipçisi olarak Mehmed Şerif Efendi'yi görüyoruz. Tercüme Odasında çalışan, Mecmua-i Fünun ve Tercüman-ı Ahval'de iktisatla ilgili yazıları çıkan Mehmed Şerif Efendi'nin; Mekteb-i Mülkiye'de verdiği iktisat ders notlarına dayanan “İlm-i Emval-i Milliye” isimli bir eseri vardır.²²¹

Bunun dışında Benjamin Franklin'in eseri “Tarik-i Refah” adıyla 1869'da Reşad Bey tarafından, 1870 yılında da Bedros Hocasaryan tarafından “Tarik-i Servet Ez-Hikmet-i Ricardos” adıyla çevrildi. Aynı dönemde Otto Hübner'in kitabı, 1869 yılında Ahmed Hilmi Efendi tarafından “İlm-i Tedbir-i Servet” adıyla, yine 1869 yılında Mehmed Mithat Bey tarafından “Fenn-i İdare” adıyla çevrilmişti.²²²

Tercüme eserlerin isimlerinden de anlaşılacağı üzere, bu dönemde “ekonomi politik”e tutarlı bir Türkçe karşılık aranmaya çalışıldığı da görülüyor. Tanzimat öncesinde Kınalızade Ali Efendi ile Taşköprüzade Ahmed Efendi; iktisat ilmine “İlm-i Tedbir-i Menzil” adını vermişlerdi. Ancak bu tabir, Tanzimat'tan sonra

²¹⁷ Sayar, a.g.e., s. 270

²¹⁸ A.g.e., s. 261-265; Şener, a.g.m., s. 217-219

²¹⁹ A.g.e., s. 276

²²⁰ A.g.e., s. 276; Şener, a.g.m., s. 219-220

²²¹ Sayar, a.g.e., s. 304-315; Şener, a.g.m., s. 220

²²² Sayar, a.g.e., s. 322-324; Şener, a.g.m., s. 223-225

öğrenilen ve kullanılmaya başlanan “ekonomi politik”in karşılığı değildi. “İlm-i Tedbir-i Menzil” II. Abdülhamit Döneminde asıl karşılığını bularak 1870’te açılan “Kız Sanayi Mektepleri”nde “ev ekonomisi” (idare-i beytiye) dersi olarak okutulmaya başlandı²²³. Ekonomi politiğe karşılık olarak Osmanlı aydınlarının yukarıda belirttiğimiz tabirlerinin dışında Ohannes Paşa; “İlm-i Servet-i Milel”, Namık Kemal; “Fenn-i Servet”, Münif Paşa; “İdare-i Mülkiye”, Ahmed Midhat Efendi; “ekonomi politik”i aynen kullanmıştır. Süleyman Sudi Efendi; Defter-i Muktesit” isimli eseriyle “ilm-i iktisat” tabirini ilk kez kullanarak iktisat kelimesinin, “economy”nin karşılığı olarak dilimize geçmesine öncelik etmiştir²²⁴.

I- İktisadi Konulara Değinen Başlıca Gazeteler

Tanzimat döneminde yayınlanan kitapların yanı sıra bir çok gazete ve dergi de Osmanlı iktisadî düşüncesine katkı sağlamıştır. Bu dönem boyunca yayınlanan tüm gazete ve dergilerin yerine amacımıza uygun olan başlıca gazete ve dergilere değinmeyi uygun gördük.

a- Takvim-i Vekâyi

1831 yılında devletin resmi yayın organı olarak çıkarılmaya başlanan Takvim-i Vekâyi, yayınlanan ilk Türkçe gazetedir. Özellikle Tanzimat sonrasında gerçekleşen mali politikalarındaki değişiklikleri yansıtan gazetede; iltizam, narh, vergi, borç sorunu ve nüfus²²⁵ gibi konular işlenmiştir²²⁶.

²²³ Fındıkoğlu, a.g.e., s.39; “Beşinci sınıf ders programında alınan dersler, İlmi tedbiri menzil, Hıfzıssıhhat, Dikiş ve resim, biçimin envai idi” (Osman Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, c.1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 688)

²²⁴ Sayar, a.g.e., s. 291-292; Şener, a.g.m., s. 218

²²⁵ Ortaylı, a.g.e., s. 46-47

²²⁶ Şener, a.g.m., s. 225

b- Ceride-i Havadis

William Churchill adlı bir İngiliz tarafından 1840'ta çıkarılmaya başlayan Ceride-i Havadis gazetesi; ilk Türkçe özel gazetedir. Batılı ülkelerin iktisadî yapıları hakkında bilgiler veren bir yapıya sahiptir. Bununla birlikte; tarım-sanayileşme tartışmasını başlatarak, tarımın geliştirilmesini ve ihracatını savunmuştur²²⁷.

c- Tercüman-ı Ahvâl

Türk aydınları tarafından çıkarılan ilk özel gazete olan Tercüman-ı Ahvâl'de; iktisadî konular Mehmed Şerif Efendi tarafından yazılmıştır. Bu yazılarda; devletin sanayileşmeye önem vermesi gerektiği tarımın gelişmesinin de buna bağlı olduğu vurgulanmıştır²²⁸. Tercüman-ı Ahval'in bir diğer önemli özelliği ise 1277 (1861-1862) ve 1279 (1863-1864) mali yılı bütçelerini ilk kez yayınlamış olmasıdır. Tercüman-ı Ahval gazetesi ile birlikte Osmanlı'da ilk kez bir gazete siyasal eleştiri içeren yazılar yayınlamaya başlamıştır..²²⁹.

d- Tasvir-i Efkâr

Tercüman-ı Ahvâl'den ayrılan Şinasi tarafından çıkarılan gazete, yayın hayatına 1862 yılında başlamıştır. J. Garnier'in eseri; "Ümür-i Maliye" adıyla bu gazetede yayınlanmıştır. Bu yazı dizisinde devletin görevleri üzerinde durularak klasik iktisadi düşüncüyü yansıtan fikirler anlatılmıştır. Ayrıca başka bir yazı dizisinde Fransız maliyesi ve bütçe düzenlemesi hakkında bilgiler verilmiştir. Bununla birlikte, Namık Kemal'in ilk makaleleri bu gazetede yayınlanmıştır²³⁰.

²²⁷ Şener, a.g.m., s. 226; Ortaylı, a.g.e., s. 196

²²⁸ "... Devlet-i Aliye'yi seven ve muhabbet-i vatani olan âmir ve zeyd her kim olursa olsun tebaa-i Osmaniye'nin değil yalnız ziraat, belki sanayi teşvikini daha ziyade iltizam etse gerektir. Zira şu veçhile mizan ve kıyas ederim ki sanayi fînûna ve fînûn ise servete ve servet vs. 'ye yol verecek turuk-ı müteaddideyi veyleder." ²²⁸ "Sanayi ve Ziraatten Hangisinin Hakkımızda Hayırlı Olduğuna Dairdir", Tercüman-ı Ahval, 1278, No. 68; Nakleden, Sayar, a.g.e., s. 310-311; Ayrıca Bkz., Fındıkoğlu, a.g.e., s. 41-44

²²⁹ Şener, a.g.m., s. 227, Ortaylı, a.g.e., s. 198-199

²³⁰ Şener, a.g.m., 227-228

e- Hürriyet

Yeni Osmanlılar Cemiyeti Tarafından yurtdışında yayınlanan Hürriyet gazetesi, Osmanlı yönetimine sert eleştirilerde bulunmuştur. Muhalif yapısıyla dikkat çeken gazetenin özellikle iktisadî konularda yaptığı eleştiriler ve çeşitli görüşler özellikle Namık Kemal'in kaleminden çıkmıştır²³¹. Özellikle bütçe düzenlenmesi ve dış borçlar gibi konular üzerinde durulmuştur.

f- İbret

Hürriyet gazetesi kapandıktan sonra Namık Kemal tarafından çıkarılan İbret gazetesinin de iktisadî düşünce tarihimizde önemli bir yeri vardır. Namık Kemal; B.M. (Baş Muharrir) imzasıyla yazdığı makalelerinde İktisadî düşüncelerini aktarmaya devam etmiştir²³². Yeni Osmanlılar cemiyeti ve Namık Kemal'in yazılarına çalışmamızın devamında değineceğiz.

g- Terakki

Özellikle Fransa'nın maliyesi hakkında bilgi veren gazetede, Otto Hübner'in kitabının bir kısmı da yayınlanmıştır. Özellikle batılı ülkelerin iktisadi yapıları hakkında bilgiler veren gazetede, Osmanlı maliyesindeki sorunlar üzerinde durulur ve vergi sisteminin yeniden düzeltilmesi ve üretim artılı sağlanması gerektiği belirtilir²³³.

h- Şark

Gazetenin sahibi Mösyö Bordeanu, sorumlu müdürü, Dimitraki Efendi'dir. Gelire göre vergi alınması, doğal kaynaklardan yararlanılması gerekliliği gibi konular üzerinde duran gazetenin, merkantilizmi eleştirerek, üretim ve emek üzerinde durduğu görülür²³⁴.

²³¹ Şener, a.g.m., s. 228-230

²³² A.g.m., s. 231-233

²³³ A.g.m., s. 233-234

²³⁴ A.g.m., s. 234-239

1- Mecmua-i Fünun

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin yayın organı olan ve ayda bir yayınlanan dergide, kâğıt para, üretim, bankalar, sanayi ve şirketler üzerine yazılar yazılmıştır. Gazetede Ohannes Efendi'nin iktisadî yazıları da vardır.

Tanzimat döneminde yayınlanan yukarıda bahsettiğimiz iktisatla ilgili kitap ve gazetelerin ışığında; Osmanlı iktisadi düşüncesinin Batı etkisinde geliştiği görülmektedir. Bu gelişim Smith-Ricardo-Say ekseninde Fransız etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bu dönem henüz Klasik iktisat teorilerini anlama çabalarından ibaret olduğundan; bilimsel anlamda yeni bir ekol oluşturma çabası yerine Batı iktisadi düşüncesinin nakledilmesi²³⁵ ve Osmanlı uygulamasında değerlendirilmeye başlanması şeklinde ortaya çıkmıştır. Zaman zaman merkantilist izlere rastlansa da genel olarak Klasik iktisadi düşüncenin etkisinde kaldığı görülmüştür. Devletin ekonomi üzerindeki görev ve giderlerinin sınırlandırılması, tüketiciyle olan ilişkisi, vergi ve borçlanma konularında klasik düşünceye uygun görüşler ortaya konmuştur. Devletin ekonomiye katılmasının sakıncalı olduğunu ortaya koyan klasik iktisatçılara rağmen bu dönemde Osmanlı Devletinin yeni fabrikalar kurarak sanayide devletçi bir politika izlemesini ise; sanayi kuruluşları kurabilecek bir özel teşebbüs gücünün Osmanlı bünyesinde mevcut bulunmamasına bağlamalıyız. Bu düşünceye istinaden devlet yöneticilerinin, Osmanlı aydınları arasında cereyan eden tüm bu tartışmalara ve liberal düşünceye kulak asmadıklarını söyleyemeyiz. Osmanlı iktisat düşüncesi ise; Tanzimat sonrasında gelişimini sürdürerek, “himaye usulü” ve serbest ticaret” tartışmasına başlayacaktır²³⁶. Bu da “liberal” ve “korumacı” diye bir gruplaşmayı beraberinde getirmiştir. Fakat yine de iktisadi düşünceye katkısı olan bütün düşünürleri böyle bir gruplaşmaya sokmak mümkün olamamaktadır. Namık Kemal'i şimdilik bu tartışmanın dışında tutarak başlıca himayeci ve liberaller üzerinde duracağız. Böylece Tanzimat sonrasındaki iktisadi düşünce yapısının ulaştığı son noktanın ana hatları ortaya konmaya çalışılacaktır.

²³⁵ “...Tanzimat layihacıları, Avrupa'nın fen ve fünun'unu Türkiye'ye nakletmek istiyorlardı.” (Fındıkoğlu, a.g.e., s. 49)

²³⁶ Şener, a.g.m., s. 239-242

II- LİBERAL TARAF

OHANNES EFENDİ

Ohannes Efendi'nin Mecmua-i Fünun dergisinde yazılarının çıktığından bahsetmiştik. Ohannes Efendi'nin bir diğer özelliği Osmanlı Tarihinde ilk derli toplu klasik ekonomi kitabının yazarı olmasıdır. 1881 yılında basılan eserin adı "Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel"dir. Mekteb-i Mülkiye ve Harbiye'de de iktisat hocalığı yapmıştır. Kitabın isminde "İlm-i Servet" deyiminin olması; Smith'in "Milletlerin Zenginliği"ni hatırlatmakta yani Ohannes Paşa'nın iktisat anlayışını da baştan ortaya çıkarmaktadır²³⁷.

Onun iktisat tanımı klasik iktisatçılarınkine benzer şekildedir:

*"...İlm-i Servet-i Milel ise efradı beşerin say-ü amelinden, yani çalışmasından ve bu vasıta ile husûl-ü rahat ve saadetinden bahis eyler."*²³⁸

Klasik iktisat çerçevesine oturan görüşleri içerisinde devletin ekonomiye müdahalesine karşı çıkar:

*"... Hükümetin, birtakım gereksiz müdahalelerde bulunması ülke halkının çoğunu rehavet ve atalete itmektedir... Halkın şevk ve gayretini engellemektedir. Toplumların yaşam nedenlerinden olan bireylerin girişim gücünü zayıflatır ve genel harcamaların beyhude artmasına neden olur..."*²³⁹

Özel Mülkiyet konusunda ise şöyle düşünür:

"Emek ve iş ile ilgili kurallar ve sorunlara önceki bahislerde değindik. Fakat servetin üretimi maddesinde bazı koşullar daha vardır ki onlar olmadıkça hiçbir

²³⁷ Tefik Çavdar, Türkiye'de Liberalizm, Ankara 1992, s. 54; Sayar, a.g.e., s. 356-360

²³⁸ "İlm-i Servet-i Milel", MF., No2, (1279), s.91; (Nakleden Sayar, a.g.e., s.361)

²³⁹ "Mebadi-i ...", s. 56; nakleden Çavdar, a.g.e., s. 58

toplumda servetin artırılması ve belki de bir zanaatın icrası kabil olmaz. Bu nedenlerden başlıcası temellük (sahip olmak) hakkıdır. Fizik bilimi deyimlerinde 'ben ve benden başkası' birbirinden ayrı olduğu gibi, bana ve başkalarına ait olan şeylerin de ayrılması icap eder. İşte mülkiyet hakkı, insanın meşruen kendisine ait olan şeyleri, hiçbir taraftan karışma ve saldırma olmamak üzere 'kemal-i serbest-i ile' (tam bir özgürlükle) kullanabilmesi hakkıdır. Bu hak ise, insanlığın yapısından kaynaklanan bir gerçektir ki Amerika'nın vahşi kabilelerinden başlayarak her insan topluluğunda az çok eseri görülür. Güvence altına alınması, uygarlığın gelişmesi oranında büyür."²⁴⁰

Faiz konusuna klasik dini açıdan yapılan yaklaşımı redderek faizin, sermayenin gelirlerinden biri olduğuna değinen Ohannes efendi kitabında komünizm ve sosyalizme değinmiştir.²⁴¹ Osmanlı'da eserleri ile liberal çizgi açısından ya da genel anlamda iktisadi düşünce açısından oldukça önemli bir yere sahip olan Ohannes Efendi; Osmanlı'nın iktisadi gelişimi için "serbest-i ticaret" politikasını önermiş ve bunun sebeplerini eserleri ile dile getirmiştir. 1850'li yıllardan itibaren Osmanlı aydınlarını görüşleri ile etkilemiş olan Ohannes Efendi'nin açtığı yoldan daha sonra Mehmed Cavid Bey devam edecektir. Maliye nazırlığı da yapmış olan Mehmed Cavid Bey'in "İlm-i İktisat" isimli kitabı 1900 yılında yayınlanmıştır.²⁴² Burada dikkatleri çeken bir rastlantıya değinmek gerekmektedir. Ohannes Efendi'nin eseri ile himayeci politikaya ait ilk ciddi eser olan Ahmet Mithat Efendi'nin "ekonomi politik" adlı eseri aynı yıllarda (1880-1881) yayınlanmıştır. Bu tarihten yirmi yıl geçtikten sonra ise Mehmed Cavid Bey'in "İlm-i iktisat" kitabının yayınlandığı yıl bir başka iktisat kitabı daha yayınlanmıştır. Bu kitap; Akyığıtoğlu Musa Bey'in yazdığı "İlm-i Servet vayahut İlm-i İktisat" tır ve himayecilikten yanadır²⁴³.

Biz M. Cavid ve Akyığıtoğlu Musa Bey'in eserlerinin ayrıntılarına değinmeden Namık Kemal'in çağdaşı diyebileceğimiz Ohannes Paşa ve Ahmet Mithat Efendi üzerinde durmayı uygun görüyoruz.

²⁴⁰ "Mebadi-i ...", s. 125; nakleden Çavdar, a.g.e., s.62-63

²⁴¹ Çavdar, a.g.e., s. 74-78; Sayar, a.g.e., s. 370-371

²⁴² Çavdar, a.g.e., s. 83-85

²⁴³ A.g.e., s. 127-128

III- KORUMACI TARAF

AHMET MİTHAT EFENDİ

Osmanlı Devleti'nin 1850'lerden beri dış borç alması giderek artan boyutlarda devam etti. Fakat geri ödemelerde Osmanlı Devleti zorlanmaya başladı ve 1876'da borç ödemelerini durdurduğunu ilan etti. Yani başka bir deyişle maliye iflas etmişti. Bunun üzerine 1881'de "Düyun-u Umumiye İdaresi" kurularak Avrupa mali sermayesi Osmanlı maliyesine el koymuş oldu²⁴⁴. Tam bu yılda (1880-1881) yayınlanan Ahmet Mithat Efendi'nin "Ekonomi Politik" isimli eseri; mevcut iktisadi şartlar içinde dikkatleri üzerine çekiyordu. Padişah II. Abdülhamid batının iktisadi liberalizmine ve onun Osmanlı topraklarındaki taraftarlarına karşı sert tavırlar almıştı. Ahmet Mithat Paşa da buna destek veriyordu.²⁴⁵

Ahmet Mithat Efendi'ye göre "hımayecilik"; devletin ekonomiye müdahalesi ile ayarlayıcı ve yol gösterici olacak, "laissez-faire" nin doğuracağı şartların aksine Osmanlı Devleti'nin rejimini koruyacaktı. Ona göre "serbest-i ticaret" usulü; gayrimüslimlerin çıkarlarına uygundur. Oysa Türklerin ekonomiye hakim olması gerekmektedir. Ahmet Mithat Efendiye göre; Osmanlı insanının birbirine yardım eden kollayan yapıya sahip olması yani "tesanütçü" olması, "laissez-faire" nin yaratacağı "rekabetçi" insan tipine aykırıdır²⁴⁶.

"Ekonomi Politik" 1880 yılında Tercüman-ı Hakikat gazetesinde tefrika edildikten sonra gördüğü ilgi üzerine kitap haline getirilmiştir. Bu kitap iktisadi konuları ilk kez geniş halk kitlelerine götürdüğü için tarihi açıdan ayrı bir öneme sahiptir²⁴⁷.

²⁴⁴ Pamuk, a.g.e., s.35

²⁴⁵ Sayar, a.g.e., s. 372-376

²⁴⁶ A.g.e., s. 376-377

²⁴⁷ A.g.e., s. 379; Çavdar, a.g.e., s. 118

Ahmet Mithat Efendi eserinde; değerlendirmelerini, liberal dűşüncüyü savunanlardan farklı bir yöntemle yapmıştır. Bu yöntem ülkelerin iktisadi gelişme düzeylerini dikkate almaktır. Eęer  lke sermaye birikimi yapmış ve sanayileşmişse, dış ticaret serbestisinin bir politika olarak uygun olabileceğini aksi takdirde ithalatı önleyici, ihracatı ve yerli sanayiye teşvik edici önlemlerin alınması gerektiğini örneklerle vurgular²⁴⁸.

Ahmet Mithat Efendi; servetin tanımını yaparken merkantilistlerden çok, Smith'e yakın bir çizgidedir²⁴⁹. Liberaller gibi yed-i vahid usulüne de karşıdır. Fakat geniş bir rekabet ortamı oluşması şartıyla karşıdır. Çünkü Osmanlı'nın içinde bulunduğu mevcut durumda gayri müslimlerin iktisadi hayatta kesin hakimiyeti olduğunu söyler. Bu nedenle devlet; ziraat, sanayi ve ticarete müdahale etmeli daha doğrusu "himaye" etmelidir. Yani devletin ekonomiye müdahalesi hususunda klasik iktisat çizgisinden ayrılır. Ahmet Mithat Efendi; "laissez faire"yi eleştirir. Ve merkantilizme yakınlık duyar. Sosyalizmi tehlikeli görür. Colbertizme yakın ilgi gösterirken, 19. yy.da Smithian iktisata karşı çıkan Alman Tarihçi Okulu'ndan bahsetmez²⁵⁰.

İlk kez Ahmet Cevdet Paşa'nın gündeme getirdiği "himayeci" yaklaşım, Ahmet Mithat Efendi'nin "Ekonomi Politik" kitabında daha açık bir anlatım ile halkın da anlayabileceği şekilde bir derleme olarak kaleme alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin mevcut iktisadi şartlarını dikkate alarak "*kapitalistleşme için himaye*" politikasını önermesi nedeniyle Ahmet Mithat Efendi; İktisadi düşünce tarihimizde önemli bir yere sahiptir. Onun açtığı yolda Akyiğitoğlu Musa Bey devam edecektir²⁵¹.

Sonuç itibariyle; Osmanlı Devleti birçok alanda eski gücüne kavuşmaya çalıştığı bir sırada Avrupa'nın olumlu ya da olumsuz etkileri iktisadi hayatta da kendini göstermiştir. Askeri alanda başlayan yenileşme için Avrupa ülkelerini

²⁴⁸ avdar, a.g.e., s. 118

²⁴⁹ Sayar, a.g.e., s.383

²⁵⁰ A.g.e., s. 383-390

²⁵¹ avdar, a.g.e., s. 126-127

dikkate alma hareketi, III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde ilk atılımlarını yapmış bu atılımların iktisadi ayağı üzerine Osmanlı düşünürleri ve devlet adamları tarafından özellikle Tanzimat sonrasında önemli çalışmalar meydana gelmiştir. Öncelikle tercüme eserler vasıtasıyla bilgiyi nakletme esasına dayanan bu hareket daha sonra Osmanlı aydınları arasında bir fikri tartışma ve özümleme dönemine girmiştir. Bu dönem içindeki önemli düşünürleri ve eserlerini tanıtmaya çalıştık. Elbette Tanzimat Döneminde iktisadi düşünceye katkısı olan tüm düşünürleri ve eserlerini tanıtamadık. Fakat dönemin mevcut şartlarını ve düşünce hayatındaki durumunu; çalışmamızın amacına uygun bir şekilde ortaya koyduğumuz kanaatindeyiz. Bu dönemdeki bizim için önemli olan eksik parça ise Namık Kemal ve onun iktisadi görüşleridir. Bu konuya da çalışmamızın devamında değineceğiz.

II. BÖLÜM

NAMIK KEMAL VE İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ

Mehmed Namık Kemal 26 Şevval 1256 da (21 Aralık 1840) Tekirdağ'da doğdu. Babası Mustafa Asım Bey, annesi Tekirdağ Mutasarrıfı Koniçeli Abdüllatif Paşa'nın kızı olan Fatma Zehra Hanımdır. Çocukluk dönemini dedesi Abdüllatif Paşa'nın yanında geçiren Namık Kemal, Arapça, Farsça, Fransızca ile dini konularda özel eğitim almıştır. Daha ilk gençlik yıllarında şiire merak sarmış, Tercüme Odası'na girdikten sonra da buradaki arkadaşları ile edebi bir çevre edinmiştir. Daha sonra Şinasi ile tanışan Namık Kemal, Şinasi'nin çıkardığı Tasvir-i Efkâr²⁵² Gazetesinde çalışmaya başladı. 3 Cemaziyelevvel 1279 (27 Ekim 1862) tarihli 35. Sayısından itibaren bu gazetede yazıları çıkmaya başladı. Namık Kemal'in Tercüme Odası'nda çalışması, Batılı fikirlerle tanışmasını kolaylaştıran önemli bir yere sahip olsa da Namık Kemal'in siyasi ve sosyal olaylara eğilen bir düşünür olmasında Şinasi ile tanışmasının etkisi büyüktür. Şinasi'nin 1865'te Paris'e gitmesinden sonra Tasvir-i Efkâr'ı tek başına çıkarmaya başlayan Namık Kemal sosyal, siyasi ve iktisadi konuların ağırlıkta olduğu yazılar kaleme alır. Bu sıralarda Yeni Osmanlılar'a katılır. Bir süre sonra Namık Kemal'in eleştiri dolu yazıları yönetimi rahatsız eder ve 465 sayılı 4 Zilkade 1283 (10 Mart 1867) tarihli "Şark Meselesi'ne Dair" isimli makaleden sonra Tasvir-i Efkâr gazetesinden uzaklaştırılmak amacıyla Erzurum'a vali muavini olarak tayin edilir. Bu sırada Paris'te bulunan Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti üzerine Ziya Paşa ve Ali Suavi ile birlikte Paris'e kaçan Namık Kemal, burada Şinasi ile karşılaştı. Fakat kendisini dil konusundaki çalışmalarına vermiş olan Şinasi'nin mesafeli tavrı üzerine aralarındaki eski dostluk devam etmedi. Paris'te gitmelerinden kısa bir süre sonra gerçekleşen Abdülaziz'in Fransa seyahati nedeniyle Fransa hükümetinin Yeni Osmanlıların buradaki varlığını uygun görmemesi üzerine Namık Kemal ve Ziya Paşa Londra'ya

²⁵² Tasvir-i Efkâr Gazetesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Necdet Hayta, Tarih Araştırmalarına kaynak olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi : (1278/1862-1286/1869), Ankara 2002

gitti. Daha sonra tekrar Paris’te bir araya gelen Yeni Osmanlılar; cemiyet adına iki ayrı gazete çıkarma kararı aldılar. Bunu üzerine Ali Suavi, Londra’da 31 Ağustos 1867 tarihinde Muhbir gazetesini çıkarmaya başladı. Fakat cemiyete aykırı düşen tutumu nedeniyle Ali Suavi ile Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin yolu ayrıldı. Bu durum üzerine Yeni Osmanlılar adına daha önceden çıkarılması planlanmış olan Hürriyet Gazetesi 29 Haziran 1868’de Londra’da yayımlanmaya başlandı. Üçüncü sayıdan itibaren Namık Kemal’in yönetimine geçen gazetede çıkan yazılar Babıalîyi rahatsız eden bir muhalif yapıya büründü. Namık Kemal’in üzerinde özellikle durduğu meseleler Devletin bozuk müesseselerinin eleştirisi ve ıslahı üzerine önerileri ile meşruti yönetime geçilmesi hususuydu. Hürriyet gazetesinde çıkan yazılar genellikle Namık Kemal ve Ziya Paşa’ya aitti fakat yazıların imzasız çıkması nedeniyle hangi yazının kime ait olduğu konusunda hala ihtilaflar mevcuttur. Mustafa Fazıl Paşa’nın Babıalî ile arasını düzeltmesi sonucunda Yeni Osmanlılara olan desteği azaltmıştır. Hatta Namık Kemal’den Hürriyet gazetesini kapatmasını bile istemiştir. Namık Kemal buna karşı çıksa da bir süre sonra gazetenin 63. Sayısında Hürriyet’ten ayrılmıştır. (6 Eylül 1869). Namık Kemal bir süre daha Avrupa’da kaldıktan sonra İstanbul’a dönmüştür. (24 Kasım 1870) Ardından 13 Haziran 1872’de İbret gazetesini çıkarmaya başlayan müellif, sosyal ve milli konuları ele aldığı yazılar yayınlamıştır. Yazdığı yazılardan hükümetin rahatsız olması üzerine 19. Sayısında İbret gazetesi kapatılarak (10 Temmuz 1872) Namık Kemal de Gelibolu Mutasarrıflığına tayin edilmiştir. Daha sonra İbret’in çıkmasına tekrar izin verilmiş ve Namık Kemal de B.M. (başmuharrir) adı altında yazılarına devam etmiştir. Bu sırada Evrak-ı Perişan’ı yazmıştır. Hakkındaki şikâyetler üzerine görevinden alınca tekrar İstanbul’a dönerek İbret’in başına geçmiştir. Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa’yı eleştiren yazıları üzerine 110. Sayıda İbret gazetesi bir aylığına yeniden kapatıldı (6 Şubat 1873). Bu süre içinde Vatun Yahut Silistre eserini tamamladı. Bu eserin sahneye konmasından sonra halkın bazı gösteriler yapması üzerine, İbret gazetesi 132. sayısında tamamen kapatıldı (5 Nisan 1873). Hemen ardından Namık Kemal ve gazetenin yazar kadrosunda bulunan Ebuzziya Tefik, Ahmet Midhat Efendi gibi isimlerle birlikte tutuklanıp sürgüne gönderildiler. Otuz sekiz ay süren Magosa sürüğünü sırasında Namık Kemal’in

gazetecilik hayatı sona ererken edebi hayatı da en verimli dönemine girmiş oldu. Buradaki hayatı boyunca yazmaya başladığı ve bitirdiği eserleri arasında; İntibah adlı ilk romanı, Akif Bey, Gülnihal, Zavallı Çocuk ve Kara Bela, Celaledin Harizmşah, Kaniye, Silistre Muhasarası, Nevruz Bey'in Tercüme-i Hali, Rüya, Tahrib-i Harabat, İrfan Paşa'ya Mektup, Mes Prisons Muahezesi, Bahari Daniş ve Tarih-i Askeriye bulunmaktadır. 30 Mayıs 1876'da Sultan V. Murad'ın tahta çıkmasıyla Namık Kemal ve arkadaşları affedilerek sürgünden döndüler. II. Abdülhamit'in Meşrutiyeti ilan edeceği vaadi üzerine 31 Ağustos 1876'da tahta çıkarılmasının ardından Namık Kemal; Şura-yı Devlet üyeliğine ve ardından Kanun-i Esasi'yi hazırlamak için kurulan heyete seçildi. 23 Aralık 1876'da Kanun-i Esasi ilan edildi. Fakat Namık Kemal ve arkadaşları yönetim tarafından İstanbul'dan uzaklaştırılmak istendi. II. Abdülhamit aleyhinde çalışmalar yaptığı gerekçesiyle tutuklandı ve bir süre sonra Midilli'ye Sürgün edildi (19 Temmuz 1877). Daha sonra Midilli Mutasarrıflığına getirilen Namık Kemal, İtalyan Balıkçıların ada sularında avlanmasını yasaklaması üzerine İtalyan elçisi tarafından protesto edildi ve bu kez Sakız adasına gönderildiyse de bir süre sonra tekrar görevine döndü. Burada Cezmi ve Celaledin Harizmşah eserlerini tamamladı (Ağustos 1881). 1883 yılına kadar Mukaddime-i Celal ve Renan Müdafaaanesi isimli eserlerini tamamladı. Midilli'de yaşayan Rum halkın şikâyetleri üzerine 15 Eylül 1884'te Rodos Mutasarrıflığına tayin edildi. Burada da Osmanlı Tarihi isimli eserini yazmaya başladı. 1877 Aralık ayında buradan da Sakız mutasarrıflığına tayin edildi. Burada Osmanlı Tarihi isimli esrinin ilk cüzünü çıkardı fakat bir jurnal üzerine eseri toplatıldı. 28 Rebiülevvel 1306 (2 Aralık 1888) tarihinde zatürreden vefat etti. Sakız'da defnedilmesinin ardından Namık Kemal'in, ölünce Rumeli Fatihi Süleyman Paşa'nın türbesi yanına defnedilmesi arzusunun, Ebuzziya'nın Padişaha iletmesiyle üç gün sonra Gelibolu'ya nakledilmiştir. Namık Kemal edebiyatın dışında sosyal, siyasi ve iktisadi meseleler üzerinde de önemle durmuştur²⁵³.

²⁵³ Ömer Faruk Akün, "Namık Kemal", İ.A., c. 32, İstanbul 2006, s. 361-378

Namık Kemal; eserleri ve gazetelerdeki yazılarıyla halk üzerinde önemli etkiler bırakmıştır²⁵⁴. Yazarın ayrıca fikri âlemine ulaşabileceğimiz bir de mektupları vardır. Kendisi bu yolla birçok konuda görüşlerini aktarmaya devam etmiştir. Onun iktisadi fikirlerini de gazetelerdeki makalelerinden ve bahsettiğimiz mektuplarından takip etmeye çalıştık.

a) Namık Kemal’de Ekonomi-Politik Kavramı

Namık Kemal’in hayatında, bazı önemli evreler vardır ki edebi, sosyal ve siyasi konulara olan ilgisinde adeta onun ufkunun daha da açılmasını sağlayan etkenler olmuştur. Şinasi ile tanışması ve Tasvir-i Efkâr gazetesinde yazarlığa başlaması, Tercüme odasına girmesi Namık Kemal’in ilgi alanları üzerinde daha fazla eğilmesini sağlamıştır. Fakat iktisada olan ilgi ve bilgisinin daha da artmasına sebep olan bir başka olaysa Namık Kemal’in 1867 yılında Avrupa’ya sürgün olarak gitmesidir. Namık Kemal burada Avrupalıların yaşayışlarını gözlemlemiş onların kültürünü öğrenmiş sosyal, siyasi, hukuki ve iktisadi yapıları hakkında bilgi sahibi olmuştur²⁵⁵. Daha önce Tasvir-i efkâr gazetesinde de iktisada dair bazı makaleleri olsa da Avrupa’daki yazılarında ve daha sonra yurda döndükten sonra ki makalelerinde daha çok iktisat ağırlıklı yazılar yazmıştır.

Namık Kemal Avrupa’da yaşadığı dönemde iktisat eğitimi aldığına dair işaretler vardır²⁵⁶. Ziya Bey’in hukuk ve iktisat alanında bilgisini artırmasının faydalı olacağı önerisine uyararak biraz da Fransızca öğrenmek amacıyla Paris

²⁵⁴ “Şimdi siyasi makalelerini anlatalım. Bunlar başlıca <Tasviri Efkâr, Hadika, Hürriyet, İbret> gazeteleriyle daha birçok gazete ve mecmualarda intişar etmiştir. Kemal bu makaleleriyle milletin irfanını, vicdanını o kadar iyi, öyle mükemmel terbiye etti ki zamanında da, daha çok sonra da millet kendisine perestiş eder oldu...(Ali Ekrem, Namık Kemal, Ankara 1999, s. 49)

²⁵⁵ “On dokuzuncu asrın ilk yarısında Fransız tefekkürü bu memleketlerin kuvvet mücadelesi için çarpışan burjuvazisine uygun bir ideoloji hazırlıyordu... Bununla beraber Namık Kemal ve arkadaşları yalnız Montesquieu’yü değil, İngiliz Locke’u (belki ikinci elden) biliyordu... Liberalizm ve terakki felsefesi, <Osmanlı burjuvazisi>nin iştiyaklarına hitap eden bir felsefeydi.” (Niyazi Berkes, Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları, İstanbul 1985, s.167)

²⁵⁶ Sayar, a.g.e., s. 39

Büyükelçiliğindeki görevli İmam Hoca Tahsin Efendi'den adresini alarak Paris'e gittiğinde A. Fanton'la tanışıp kendisinden ders almaya başlamıştır²⁵⁷.

Londra'dayken, İskender Beyzade Reşad Bey'e yazdığı I.II. 1870 tarihli mektubunu şu cümle ile bitirmiştir. *“Bizim Droit²⁵⁸ dersi, hayliden hayli ilerledi; yâni ekonomiyi yarı ettik evlâdım..²⁵⁹”*

Menemenli Rifat Bey'e yazdığı 27.I.1879 tarihli başka bir mektubunda ise Namık Kemal'in Stuart Mill'den haberdar olduğunu anlıyoruz:

“Daha ciddi, daha muhakkık, daha makbul kitaplar bul, ânları oku... Mesela Jean Jack Rousseau'nun Contrat Social'i, yahud, Bluntschli'nin Lügatü'l-Hukuk'ı, yahud Stuart Mill'in Self Government'i gibi...²⁶⁰”

İlk olarak Namık Kemal'in iktisat ilmine Türkçede bulduğu karşılık ve bu karşılığa yüklemiş olduğu anlamı öğrenmek, onun iktisadi görüşlerini anlayabilmemizde bize yol gösterici olacaktır.

Daha önce Namık Kemal'in ekonomi politik'e karşılık olarak Fenn-i Servet'i uygun gördüğünü belirtmiştik. Namık Kemal'in 29.III.1875 tarihinde Ebuzziya Tevfik'e yazdığı bir mektupta; Pradic Fodere'ye ait Principes generaux de droit de Politique et de Legislation adlı eseri, Hukuk-ı İlmiye adıyla Türkçe'ye çeviren Kani Paşa-zade Rifat Bey'in bu çeviride; “Ekonomi-Politik”e karşılık olarak “İlm-i Tedbir”i kullanmasını eleştirirken şunları kaydetmiştir.

²⁵⁷ Yusuf Mardin, Namık Kemal'in Londra Yılları, İstanbul 1974, s. 22, 191

²⁵⁸ “Hukuk” (Hançerlioğlu, Felsefe Sözlüğü, s.423)

²⁵⁹ Fevziye Abdullah Tansel, Namık Kemal'in Hususi Mektupları I İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları, Ankara 1986, s. 184-185; Ayrıca Bkz., Y. Mardin a.g.e., s. 57; Namık Kemal ayrıca Emile Accolas adında bir başka kişiden de hukuk dersleri almıştır.(Berkes, Felsefe ve Toplum... a.g.e., s. 179); “Ancak Kemal'in Fanton'dan öğrendiği hukuk ve iktisatı, birbirinden ayırmadan hukuku öğrenmekle ekonomi bilgisini yarıladığını söylemesi bizim açımızdan birçok noktayı kendiliğinden gün ışığına çıkarmaktadır.”(Sayar, a.g.e, s. 331)

²⁶⁰ Tansel, a.g.e. c. II, s. 358; “Aslında Kemal'in Fantondan öğrendiği iktisat 1870'ler arefesinde İngiltere'de biraz da John Stuart Mill'in otoritesiyle ayakta duran... uygulamada D. Ricardo-J. Mill geleneği ile teoride hakim olan Smith-Ricardo yaklaşımıdır... Hiç şüphesiz, J.S. Mill'in Principles of Political Economy'den çok onun “On Liberty” ve On Representative Government konusundaki düşünceleri Kemal'in eğilimlerine uygun düşüyordu.”(Sayar, a.g.e., s. 331)

“... Kardaşım tedbir kelimesinin Kâmus'ta olan ta'rifî şudur: Et-tebir Tef'il vezninde, 'akîbet-endişlikle encâm-ı kâra nazar ve şarf-ı başa eylemek ma'nasınadır: ... Bir hususun temşiyeti zimmında sa'y ve tertib-i esbab eylemek ma'nası bundan me'huzdur.

Hâl böyle iken, Beyefendi'nin ictihad-ı zatileri ve yahud Mukaddime ve zeyl-i eserde beyan ettiği malumat ve izahat iktizasınca i'ânelerine murâca'at eylediği erbab-ı irfanın tasarrufat-ı nev-şenideleri asarından olmak üzere ihtiyar olunan tedbir kelimesi, Tedbir-i Menzil istilahının Ekonomi Politik tabirini ifadeye salahiyetsizliğinden dolayı aradan bir menzil kelimesi mahv olunuvermekle, medeni ve siyasi her dürlü vasait-i serveti ifadesi kabil olur zannolunmasından neş'et etmiş olsa gerekir. Yoksa Ekonomi Politik hatta Fransızca o nam ile yazılmış olan lugat'te bile, aranılmış olsa, henüz layıkıyla ta'rif olunamamış bir fen olduğu anlaşılırdı. Üdebamızın en meşhurları tarafından adına Fenn-i Servet denilmiş ve bu isim müsemmayı hakkıyla ifade etmemiş olsa bile, mesela Türkler arasında ne demek olduğu maruf olmayan İsguci lafzı tekerrür-i istimal ile Mantık'dan bir kitab ifade ettiği gibi, Fenn-i Servet dahi kulak-tolgunluğu ile Ekonomi Politik tabirine mukabil olmuş ve hatta Ekonomi Politik lafzı, beyan ettiği fennin mevzu'yle muvafik olmadığı ve bu yolda pek çok müelliflerin enva-ı itirazatına uğradığı halde, Fransızca makbul ve müstehir olacak bir başka kelime bulunup da anın lağvına imkan hasıl olmamış iken, sırf fuzuli olarak bir tedbir istilahı ibdâna hiç ihtiyac görünmezdi.

Ne hacet, tercemede dahi, İlm-i Tedbir ki emvale da'ir olan kavaninin marifeti demektir, deniliyor. Yalnız bu tarif mu'arref'e delalet edemeyeceğine bi nefsihi beyinedir; çünkü evvela Tedbir lafzı, Ekonomi Politik terkinin fena ifade ettiği manayı efradını cami ve ağyarını dağı olacak surette beyan edemez....

Umur-ı malumedendir ki ihtira'da şart-ı cevaz muhaddisin kadim'e ruchanıdır. Fenn-i Servet unvanı mevzuuna tamamiyle delalet etmiyor ise, İlm-i Tedbir tabiri müsemmaya takarrub dahi edemiyor. Noksanı, daha bed-teriyle imhaya çalışmakta ise faide var mıdır, bilemem.

Fenn-i Servet ve yahud kitabın tabiri üzre İlm-i Tedbir'e dair, terceme'nin altmışsekizinci sahifesinde gördüğüm, 'Faidesi cemiyet ve ferdin tamamı-i muhafazası maksadıyla İlm-i Ahlak'a tatbikan mesai-i beşeriyyeye nizam vermektir' İbaresinden bir mana anlayamadım; sonra kitabın Fıransızcasını buldum; meğer Mösyö Pradie Fodere Fenn-i Servet'in tarif ve mevzuunu muteakib, gayeti mesainin hüsn-i ahlaka muvafık olmak üzre ferd ve cemiyetin en mükemmel bir surette muhafazası maksadıyla tanzimidir' yolunda bir diğer müellifin bir kitabından bir ibare nakl etmiş imiş!...²⁶¹

Görüldüğü gibi Namık Kemal; Ekonomi Politik tabirine karşılık olarak Fenn-i Servet'i kullanmaktadır. Rıfat Bey'in İlm-i Tedbir'i kullanmasını ise doğru bulmamaktadır. Tedbir kelimesinin mana olarak ekonomi politiğe karşılık gelemeyeceği görüşünü sözlükteki karşılığında hareketle desteklerken, başka bir kullanım olan "ilm-i tedbir-i menzil"e de atıfta bulunur. "Fenn-i servet" in, "ekonomi politik"i tam karşılamasa bile en azından "ilm-i tedbir"e nazaran daha doğru bir kullanım olduğunu vurgular.

b) Namık Kemal ve Klasik İktisadi Düşünce

Namık Kemal'in iktisadî yazıları, siyasi ve edebi yazılarındaki kadar milliyetçi bir yaklaşım içerisinde değildir. Fakat tamamen liberal bir teslimiyetçilikten de söz edilemez. Namık Kemal; "hürriyetler" söz konusu olduğunda Liberal, fakat "vatan" söz konusu olduğunda ise "milliyetçidir". Bu nedenle Osmanlı iktisadına yönelik yazılarında iktisadi açıdan liberal bir yaklaşım içerisinde olsa da vatan menfaatleri söz konusu olduğunda milliyetçiliği de elden bırakmamıştır.

Namık Kemal'in klasik iktisadi düşünceye dair fikirlerini tetkik ettiğimizde belirli konular üzerine yoğunlaştığını görüyoruz. "Servet", "fayda", "gelir-gider kalemleri", "mali yapıyı bozan etkenler", batılı devletlerle kıyaslama ve "nüfus" ve "vergilendirme" konusu ile çözüm önerileri, onun yazılarının başlıca öğeleri olarak karşımıza çıkıyor. Bu konular üzerine eğilirken müellifin daha çok somut olaylar ve

²⁶¹ Tansel, a.g.e., c. IV, s. 640-642

zaman zaman rakamlar üzerinden örnekler verdiğini görüyoruz. Fakat belki de bir iktisatçıda aranması gereken ilk özellik olan teorik yaklaşım ve değer teorisi²⁶² gibi öğelerin Namık Kemal'in yazılarında pek rastlanılmadığının altını çizmek gerekiyor.

Namık Kemal'in özellikle "nüfus" ve "vergilendirme" üzerine olan yazıları klasik iktisadi düşünceye uygun fikirler ihtiva eder. Namık Kemal'in İbret Gazetesinde yayınladığı "Nüfus" isimli makalesinde; R. Malthus'un "Nüfus ilkesi"ne benzer görüşler ortaya konmuştur:

"Teksîr-i tenasüle gelince; nev'-i beşer bir takım mevâni'-i fevkalâdeden masun olursa ashab-ı tahkikin iddiasına göre yirmi beş yirmi altı senede mevcudunun bir misli kadar tezâyüd ediyor. Bu nispet ise bir asırdan beri nüfusun Amerika'da birbiri üzerine altı yedi ve Avrupa'da iki üç kat tezâyüd etmiş olmasından al[ın]mıştır.

Ya aceb memleketimizde bu maksadın husulüne meydan vermeyen esbâb nedir?

Dünyanın her tarafında tenasülü teksirden geri bırakan şeyler fenn-i servet ashabının rivayetine göre bir takımı mûcib, bir takımı mâni iki sınıfa münkasemdir.

Mûciblerin birincisi havanın fenalığı, ikincisi mahalle ve hanelerin pisliği, üçüncüsü hıfz-ı sıhhat esbabında kusur, dördüncüsü vücudu muhafaza edecek surette giyinmeğe dikkatsizlik, beşincisi muzır veya vücudu beslemez şeyler yemek, altıncısı fisk, yedincisi işret veya tütün gibi müfsid-i mizaç olacak şeyleri istimalde tecavüz-i had, sekizincisi kaht ü ğala, dokuzuncusu muharebât, onuncusu idare-i servetçe muzır veya kaidesine mugayir olarak ihtiyâr olunan bir takım tedâbir, on

²⁶² "Herhangi bir iktisatçının doktrindeki koordinatlarının tesbitinde değer teorisine atfettiği öneme bakmak, genellikle, iktisadî düşünce tarihçileri açısından bir ölçü olarak kabul edilmektedir... yazdıklarının ışığında, kronolojik bir seyir izlenecek olursa, Namık Kemal'in tutarlı ve bilinçli olarak ne "emek değer" in ne de "marjinal-fayda" teorisinin takipçisi olmadığı görülüyor." (Sayar, a.g.e., s. 336)

birincisi keder ve inkıbâz-ı derûn, on ikincisi çocuk düşürmek gibi esbâb-ı muhribedir.

Mâniler ise işret ve sefahete şiddet-i inhimâk ve nev'eyn-i beşerin karmakarışık bir halde ikametle birbirine teşâbühü ve fahişelik ve (Avrupalıların zehâbınca) taaddüd-i zevcât maddeleri oluyor ki bunlar dolayısıyla tevellüdü kesretten men ediyor.²⁶³ “

Malthus'un nüfus ilkesine göre Namık Kemal'in yukarıda belirttiğine benzer bir şekilde; Nüfus her nesil boyunca her yirmi beş yılda 1 2 4 8 16 32 64 şeklinde geometrik olarak, besin maddeleri ise 1 2 3 4 5 6 7 şeklinde aritmetik olarak artacaktır. Yani eğer nüfus 1 ise 25 yıl sonra 2, 50 yıl sonra ise 4 misli artacaktır. Fakat Besin maddeleri 1 ise 25 yıl sonra 2, 50 yıl sonra 3, 75 yıl sonra ise 4 misli artacaktır²⁶⁴.

Namık Kemal, nüfus artış hızıyla ilgili olarak Malthusla benzer bir duruş sergilese de nüfus ile besin maddelerinin artış hızıyla bir bağlantı kurmamıştır. Malthus; nüfusun gıda maddeleri artışını geçmesinin önüne geçilmesini iki koşula bağlar birincisi; tabii engellerdir açlıklar, salgın hastalıklar, savaşlar, yangınlar, afetler eksik beslenme gibi faktörlerken ikincisi de doğumların kontrolü ve evlenme çağının geciktirilmesidir²⁶⁵.

Namık Kemal de ise nüfusun azalmasına “mucib” olan sebepler ile çoğalmasına “mani” olan sebepler olmak üzere nüfusun artmasını engelleyen başlıca iki maddeden hareket eder. Fakat onun makaledeki asıl üzerinde durmak istediği nokta Osmanlı toplumunun nüfusunun artmasını istemesidir böylece Avrupalı devletler gibi kalabalık bir nüfusa sahip olunacaktır. Bu ona göre iyi bir şeydir. Oysa Malthus besin maddelerinin artış hızının nüfus artış hızını yakalayamayacağından hareketle nüfus fazlalığı konusunda kötümserdir.

²⁶³ "Nüfus", *İbret*, No: 9, 19 Rebiulahir 1289/ 13 Haziran 1288, s. 1-3. (Haz: Nergiz Yılmaz Aydoğdu-İsmail Kara, Namık Kemal Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri 1, İstanbul 2005, s. 69-79)

²⁶⁴ Özgüven, a.g.e., s. 69

²⁶⁵ A.g.e., s. 70

Namık Kemal'in nüfus konusuna önem verdiğini bu konudaki fikirlerini sık sık dile getirdiğini görüyoruz.

“Avrupa kadar nüfusumuz yok denilecek... Avrupa'nın mamur olan taraftan kadar mülkümüz var, nüfus ise medeniyet, istirahat sayesinde çoğalmağa başlar. Bir kerre terakki yolunu tutunca satranc hesabıyla tezâyüd eder... Memlekette esbâb-ı mamuriyet yok denilecek... Yapmamışız ki olsun... Sa'y ile orada vücuda gelen şeyler burada niçin yapılamasın?

Halkımızda servet yok denilecek... İbret'te birkaç kerre beyan etmiş idik ki sa'yı servet vücuda getirmez, serveti sa'y vücuda getirir.

Biz terakkiye başlarsak Avrupa mani olur denilecek... Bu itikad memâlik-i mütemeddinede ale'l-ıtlak hükmünü infaz etmekte olan efkâr-ı umumiyenin meziyetini bilme[me]kten neşet eder. Avrupa'da kimse kalmamıştır ki bir kavmin terakkisi her kavmin terakkisine hizmet edeceğinden gafil olsun. Ashab-ı temeddün o kadar mecnun değildir ki gayrı ızrâr için kendi zararını ihtiyar eylesin. -Keşfi nâ-kâbil olan vukûât bir tarafa bırakılınca- hikmeten ve kaideten vatanımızın istikbalince sâlib-i emniyet olacak bir madde var ise maarifde olan noksanımızdır.

Zira temin-i istikbalin mevkûfun aleyhi olan teşyüd-i revâbit ve ittihad-ı efkâr mücerred maarif sayesinde vücuda gelebilir.²⁶⁶

Görüldüğü gibi Namık Kemal nüfus bolluğu ile gelişmişlik düzeyi arasında bir bağ olduğunu düşünür ve elbette bu nüfusun eğitilmiş bir nüfus olması gerektiğini dile getirir.

Fakat yukarıdaki görüşleri arasında önemle durmamız gereken yerler vardır:

“...sa'yı servet vücuda getirmez, serveti sa'y vücuda getirir.”

²⁶⁶ "Vatan", *İbret*, No: 121, 22 Muharrem 1290/10 Mart 1288, (Haz: Aydoğdu-Kara, a.g.e., s. 474-479; Y. Mardin Namık Kemal'in Londra Yılları isimli kitabında yukarıdaki soru cevap şeklindeki konuşmayı benzer ifadelerle A. Fanton ile Namık Kemal arasında geçen bir diyalog şeklinde aktarmıştır. Bkz. Y. Mardin, a.g.e., s. 63-64

Namık Kemal'in bu sözüyle Klasik iktisadi düşüncenin değer anlayışına sahip olduğunu görüyoruz.²⁶⁷

“..Avrupa'da kimse kalmamıştır ki bir kavmin terakkisi her kavmin terakkisine hizmet edeceğinden gafil olsun. Ashab-ı temeddün o kadar mecnun değildir ki gayrı ızrâr için kendi zararını ihtiyar eylesin.”

Bu sözleriyle Namık Kemal'in yine açıkça klasik iktisadi düşünceye atıfta bulunduğunu görüyoruz. Çok eskilerden beri uluslararası ticaretin taraflara getireceği faydanın ne olacağı sorusu “görünmez el”in doğal düzeni oluşturacağı/koruyacağı görüşüyle kendine yeni bir yol bulmuştu. Bu nedenle liberaller “bırakınız yapsınlar” (laissez – faire) anlayışını benimsemişlerdi.

Namık Kemal; Osmanlı'nın iktisadi açıdan güçlenip daha fazla uluslar arası ticarete yer almasının sadece Osmanlılar için değil ticaret yapılacak diğer devletler için de yararlı olacağını savunur. Bu düşüncelerini dile getirirken de servetle fayda arasında bağ kurar²⁶⁸:

“Biz ne kadar ilerülersek Avrupa ticâretce o kadar müstefîd olur. Farz edelim ki şimdi İstanbul'da senevi iki milyon liralık ma'mulât sarf ediyor da bu ticâreti gâ'ib edecek. O vakit de Anadolu ve Rumeli iskelelerinden on misli belki daha ziyâde ihrâcât olur. Çünkü biz san'atımızı Avrupalılar derecesine çıkaracak kadar intizâm hâsıl edebilsek toprağımızın feyz-i tabî'isi cihetiyle her köşesi bir firdevs-i ma'mûriyyet olmak mukarrerdir.

O zât kıyas etmesin ki Avrupalılar mesela bir memlekete bir miktar mamulat getirip de bedelinde mahsulat götürmeğe tercih eder. Altın bir vasıtaadır, servet ise ihtiyaç veyahut arzuyu ifa eden şeylere derler. Bedihi değil midir ki bir İngiliz fabrikası İstanbul'a bin liralık basma göndereceğine İzmir'den bin liralık pamuk alsa andan basma yapsa Hind'e Çin'e öteye beriye gönderse andan iki bin lira kazanabilir. Vakıta ithalatın kesreti bize çok zarar etdi. Fakat o zarar paramızı

²⁶⁷ “Görüldüğü gibi Namık Kemal klâsik iktisat düşüncesinin değer anlayışını sürdürür ise de, bu tamamiyle atalet halinde olan Osmanlı insanının, iktisadî faaliyetlere katılmasını istemesinden kaynaklanmaktadır.” (Sayar a.g.e., s. 337)

²⁶⁸ Sayar, a.g.e, s. 336

bitirdiğinden değil para celp edebilecek menbaları kapatmağa dolayısıyla vasıta olduğundandır... ”²⁶⁹

Namık Kemal, “*Altın bir vasıtaadır, servet ise ihtiyaç veyahut arzuyu ifa eden şeylere derler.*” diyerek merkantilist düşünceye de karşı çıkmıştır²⁷⁰.

Namık Kemal; “Sanat ve Ticaretimiz”²⁷¹ isimli makalesinde Osmanlı toprakları içindeki ticari hayatın yakın tarihte geçirdiği evrelerden, hammadde ihracatının olumsuz etkilerinden bahseder. Avrupalıların yakın tarihte ekonomilerinin gelişerek Osmanlı’dan üstün hale gelişine değinir. Sanayileşmiş Avrupa ekonomisini üretim hızındaki üstünlüğünü anlatır.

Ardından Reşit Paşa döneminde yapılan ticaret anlaşmalarının Avrupalı tüccarların menfaatine olduğunu ve yerli ticaret ve sanatı yok ettiğini belirtir.

Namık Kemal’in bu makalesinde içinde bulunulan ekonomik durum üzerine yaptığı tespitlerden başka liberal ekonomiye uygun düşen bazı fikirler öne sürmüştür. Kapalı ekonomiye karşı çıkan bir yaklaşımla şöyle demiştir.

“Milyonlarla liraya birkaç torba bakır beşlikle nasıl rekabet olunabilsin? Maarif-i cedîdenin tatbikatça zübdesi denilmeğe şâyân olan fabrikalara kırık-çürük birkaç edevatla nasıl mukavemet kâbil olsun.

Mamañih bizce pek o kadar büyük bir şey değildir. Çünkü o kadar sanat ve ticaretimiz kalmış olsaydı demir duvarlı bir kalede mahbus olmuş gibi kendi mamulatımızla kendimiz geçinerek ne kazanacaktık? Ne kadar terakki edebilecektik?

²⁶⁹ “Usul-i Meşverete Dai’r Geçen Nümerolarda Münderic Mektubların Altıncısı”, *Hürriyet*, Nu:18, 10 Receb 1285/26 Ekim 1868,s.6,7,8 (Haz: Ali Donbay, Namık Kemal’in “Hürriyet” Gazetesindeki Makaleleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992, s. 144)

²⁷⁰ Çavdar, a.g.e, s. 45

²⁷¹ “Sanat ve ticaretimiz”, *İbret*, No: 57, 19 Ramazan 1289/8 Teşrin-i sâni 1288, s. 1-2. (Haz: Nergiz Yılmaz Aydoğdu-İsmail Kara, a.g.e., s. 279-283)

İdhalât ve ihracâtın muvâzenesi kâbil olur ve haricden eşya gelmez ise memlekette servet çoğalır itikadında bulunulmasın. Bu fikirlerin butlanını ileride bir uzun makale ile isbat edeceğiz.

Sâniyen farz edelim ki bu mahsûriyet fâideli olsun. Avrupalılar serbestî-i ticaret için dünyanın öbür köşesinde bulunan Çin İmparatorluğu'nu iz'âcdan hâlî değil iken bizi bugüne kadar kendi halimize bırakırlar mıydı?

Her ne hal ise mademki iş bu dereceye gelmiştir, bundan sonra maziye teessüf veya hal ile kanaat miskinliklerini bir tarafa bırakmalı... tufan-ı terakkinin cereyanına karışabilmek her ne esbâba mütevakıf ise onları vücuda getirmenin çaresine bakmalıyız.

Bu bâbda ittihâzı iktizâ eden tedâbire gelince gerek ticaret ve gerek sanatın üstadı mektep, edevâtı mektep, sermayesi yine mekteptir.”

Namık Kemal, Osmanlı'daki Ekonomik yapının düzeltilmesi için eğitime önem verilmesi ve bu alanla ilgili okulların açılmasını önerdikten sonra 1838'de imzalanan ticaret anlaşmasının iç gümrüklerle ilgili getirdiği hükümleri eleştirir.

“Bundan başka ticaret ve sanatımızın yalnız terakki edememesine değil bütün bütün harap olmasını mücib ve tesiri ecnebilere verilen ticaret-i dahiliye ruhsatına kat kat galip bir mazarrat mevcuttur ki onun defî bâlâda bahsettiğimiz menfaatin celbinden akdem görünür. Muradımız dahilî gümrüklerdir. Bir memlekette ipek çıkıyor, boyanmak için oradan bahren bir başka memlekete gidiyor. İhrac olunurken yüzde sekiz gümrük veriyor. Boyanıyor, oradan da bükülmek için bahren başka bir yere gidiyor. Çıkarken bir o kadar gümrük daha veriyor. Bükülüyor, oradan da dokunmak için yine bahren bir başka memlekete gidiyor. Gittiği zaman bir o kadar gümrük daha i'tâ ediyor. Dokunu[yo]r. Oradan da İstanbul'a geliyor, gönderildiği vakit bir kat gümrük daha istihsâl olunuyor. İstanbul'da entari veya hırka yapılıyor. Meselâ Selanik'e irsal olunuyor. Yine giderken bir kat gümrük daha alınıyor.

“Bizim itikadımızca eğer dahilî gümrükler lağv olursa hem sanat ve ticaret ihya edilmiş olur hem de hazinenin varidâtı bir pâre tenezzül etmez. Numunesi

gözümüzün önünde duruyor. Vaktiyle ihracâtımızdan yüzde on iki resim alınırđı. Sonra birden bire sekize indirildi. Bu tenkîs ile ihracât resminin yekünü bir akçe noksan bulmadı. Ondan sonra yüzde sekizden dahi her sene birer kuruş indirilmeğe başladı. Şimdi yalnız yüzde bire tenezzül etti. Tenkîsât senelerinin hiçbir i varidât-ı kadîmeyi örtemeyecek derecede kalmadığı gibi yüzde bir almağa başladıktan sonra dahi her senenin ihracât hasılâtı yüzde on iki aldığımız senelerin varidatına ya müsâvi veya fâik zuhûr etmektedir.”

Bu sözlerinin ardından Namık Kemal anlattıklarını iktisadi bir kurala dayandırır:

“Bu hususa dair gümrükten resmen alınan pusulayı bi'l-münâsebe görmüştük. Bâlâda irâd ettiğimiz malumat ondandır. Mamañih bu bâbda tecrübeye bile hâcet yoktur. Fenn-i servet elde duruyor. Onun kavâid-i külliyesi hesap üzerine müstenid olmak cihetiyle hiçbir yerde ve hiçbir vakitte tehallüf eylemez. Bu fenne göre bir mülkte bir resmin miktarı ne kadar tenezzül ederse onunla mükellef olan eşyanın revacı o nisbette ziyadeleşir. Binaenaleyh alınan rüsumun yekünü asla tenezzül etmez. Pek çok kerre tezâyüd ettiği vardır. Hatta Ticaret Muahedesi'nin tecdîdi derdest-i muhabere iken ihracât resminin tedricle tenzilini Devlet-i Aliyye'ye İngiltere vükelâsı ihtar etmiş, bu tenezzülden irâdca bir fark görülmeyeceğini kable'l-vukû haber vermişler idi. Şimdi şu pîş-i nazardaki burhandan ibret alınsa da dahilî gümrükler -yerlerine başka bir irâd bulunup da lağv olunduğu halde- senede bir hesabıyla tenzil olunmağa başlanılsa ne lâzım gelir? Elbette bahsettiğimiz kaide-i ilmiyenin sıhhati bir tecrübe ile daha sabit olur.”

Görüldüğü gibi Namık Kemal; “arz-talep kanunu”na atıfta bulunmuştur. Liberal economicilere göre fiyatı belirleyen tek etken arz-taleptir²⁷². Namık Kemal de verginin düşmesi ile talebin artacağını dolayısıyla toplamda ele geçen vergi geliri miktarının azalmayacağını öne sürmüştür.

Yazar, bu makalesini sanat ve ticaretin kalkınmasına yardımcı olacak bankaların kurulmasını tavsiye ederek bu makalesini sonlandırır. Bu makalede

²⁷² Hançerlioğlu, Ekonomi Sözlüğü, s. 387

Osmanlı ticari yapısıyla ilgili sorunların tespit edildiği ve bu sorunlarının nedenlerini ortaya koyduğunu görüyoruz bununla birlikte bu sorunların nasıl düzeltileceği üzerine önerilerde de bulunan Namık Kemal'in iktisadi alanda teorik bilgiye sahip olduğuna dair izleri de tespit etmiş oluyoruz.

Namık Kemal; "İdarece Muhtaç Olduğumuz Tadilat" isimli makalesinde de vergi konusunda yukarıda geçen düşüncesini vurgulamıştır:

*"... halka bâr olan bir teklif devam ettikçe sene be-sene servet-i umumiye azalmak ve binaenaleyh o teklifin getirdiği irad dahi tenakus etmek zaruriyatından olduğu ve hatta bazı kere o türlü vergi veya resimler tahfif oldukça mahsülü ziyadeleştiği fennen sabit olmuş ve gerek Avrupa'ca ve gerek buraca bin tecrübe ile teyid olunmuş hakâyıktan iken..."*²⁷³

Namık Kemal; "Masraf ve İradımız" isimli makalesinde de arz-talep ilişkisinin vergilendirme ile bağlantısına değinmiştir. İngiltere, Fransa ve İspanya devletlerinin vergi oranlarında indirim yaparak toplamda daha çok vergi geliri elde etmesini örnek gösterdiği makalesinde dile getirdiği bazı görüşleri şöyledir:

"İstihlâkâtın revacı kıymet-i eşyanın ehvenliğiyle mütenâsib olduğundan ve eşyanın tayin-i kıymetinde ise -tekâlîf bendinde tafsil olunduğu üzre- verginin pek büyük dahli bulunduğu tekâlîfin yüzde iki ve belki birbuçuk haddine varıncaya kadar mikdarı azaldıkça yekünü çoğalır.

Bu hakikat yalnız mecâlis[in] bahs ü tedkikin[in] nazariyatında kalmayıp ashab-ı ilm ü irfandan olan bir takım rical-i hükümet fiiliyata tatbikine dahi ikdâm ettiler. Ve ma'kûs gibi görünen öyle bir tedbir-i müstakim ile teharrî ettikleri maksadı istihsâle dahi muvaffak oldular.... ...Bin sekiz yüz kırk iki senesinde İngiltere Devleti'nin gümrük varidâtı on sekiz milyon küsur lira idi. Bin sekiz yüz elli senesi sekiz milyon küsur liralık rûsûm lağv u tenzîl olundu. Bununla beraber yine

²⁷³ "İdarece Muhtaç Olduğumuz Tadilat", *İbret*, No: 33, 15Şaban 1289/5Teşrin-i evvel 1288, s.1-2, (Haz: Aydoğdu-Kara, a.g.e., s. 175

zıkr olunan varidât bin sekiz yüz elli üç senesinde yirmi milyon küsür liraya bâliğ oldu."²⁷⁴

Namık Kemal'e göre bazı vergi oranlarında indirim yapmak ticaretin canlanmasını ve vergi gelirlerinin artmasını sağlayacaktır. Zaten Osmanlı'da denenmiş olan ihracat gümrüğünde yapılan indirimin sonuçlarının ortada olduğunu söyler:

*" Bir de kemâl-i emniyetle iddia edebiliriz ki idhâlâtın gümrüğü yüzde beşten yüzde sekize iblâğ olunduğu zaman bir netice-i ma'küse hâsıl olmamasına sebep birinci derecede halkın Avrupa eşyasına meylinde görünen terakki-i daimî ve ikinci derecede ihracat gümrüğünün tenzilinden dolayı mülkçe ticaret ve her türlü esbâb-ı servete gelen vüs'attir. Ve binaenaleyh hiç şüphe etmeyiz ki idhalat gümrüğü de senede birer itibarıyla yüzde beş derecesine tenzil olunmak lâzım gelse yine hem servet-i umumiyyeye ve hem de varidât-ı hazineye büyük bir hizmet edilmiş olur..."*²⁷⁵

Namık Kemal'in İbret Gazetesinde yayınlanan "Tekâlif"²⁷⁶ isimli makalesinde vergi konusundaki görüşlerini ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır. On madde halinde dile getirdiği görüşlerin başlıkları şu şekildedir:

1. *"Tekâlif sırf lüzûm-ı zaruri dairesinde alınmalıdır"*.

2. *"Mademki alınacak vergi ihtiyac-ı zaruri üzerinedir ve mademki devlet beka bulmak için halkdan vergi almağa muhtaç olduğu gibi halk da hasâis ve meksûbâtından emniyetle istifade için devletin vücuduna müftekirdir. Herkes hükümetin idâmesine lâzım olan vergiyi bi'l-ihtiyar i'tâ etmek lâzım gelir"*.

3. *"Tekâlif mümkün olduğu kadar mutedil olmak lâzım gelir"*.

²⁷⁴ "Masraf ve iradımız", *İbret*, No: 90, 10 Zilkade 1289/28 Kânun-ı evvel 1288, s. 1; No: 91, 13 Zilkade 1289/30 Kânun-ı evvel 1288, s. 1-2; No: 92, 14 Zilkade 1289/1 Kanun-ı sâni 1289, s. 1-2; No: 93, 15 Zilkade 1289/2 Kânun-ı sâni 1288 s. 1. (Haz: Nergiz Yılmaz Aydoğdu-İsmail Kara, a.g.e., s. 383-394)

²⁷⁵ "Masraf ve İradımız", aynı yer.

²⁷⁶ "Tekâlif", *İbret*, No: 87, 7 Zilkade 1289/25 Kânun-ı evvel 1288, s. 1-2; No: 88, 7 Zilkade 1289/25 Kânun-ı evvel 1288, s. 1-2. (Haz: Nergiz Yılmaz Aydoğdu-İsmail Kara, a.g.e., s. 372-382)

4. *"Mademki devlete lüzum-ı kat'î üzerine bir mutedil teklif vermekte halkça ıztırâr vardır bu ıztırâr umum efrâda şâmil olmalıdır".*

5. *"Tekâlifin esas-ı meşruiyeti herkesin hükümetten ihtiyar ettiği fedakârlık kadar olsun müstefid olabilmesidir".*

6. *"Tekâlîfe temettü mikyas tutulmalıdır".*

7. *"Teklifin yalnız bir nev'e inhisarı lâzım gelir".*

8. *"Doğrudan doğruya istenilen vergi bi'l-vasıta talep olunan rüsuma müreccahdır".*

9. *"Teklîf bir hadd-i muayyene kadar derece derece müterakki bir nisbet üzerine alınmak lâzım gelir".*

10. *"Tekâlifin tahsili halka en az bâr olacak ve hazinece en az icab edecek ve alınan para memurlar elinde en az müddet bekleyecek ve saklama-kaçırma gibi sû-i harekâta en az meydan verecek surette olmalıdır"*

Namık Kemal'in bu makalesi o güne kadar Osmanlı'da vergi üzerine yazılmış en derli toplu ve bilimsel çalışmadır²⁷⁷. Bu makaleden hareketle vergi konusunun Namık Kemal'in iktisat anlayışında önemli bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz. Bu maddelere genel olarak bakıldığında modern maliye kurallarıyla uyumlu olduğu anlaşılmaktadır. Fakat 7. maddede geçen "tek tür vergi sistemi" Namık Kemal'in de kabul ettiği gibi uygulanabilirliği pek mümkün olmayan bir yöntemdir. Çünkü sanayileşmenin getirdikleri ve iktisadi konuların giderek daha fazla ayrıntılaşması gibi durumlar vergi türlerini teke indirmeyi hatta azaltmayı bile zorlaştırmaktadır. Namık Kemal'in vergiyle ilgili bu görüşleri genel olarak liberal iktisadi anlayışa uygundur fakat tek vergi sistemi klasik iktisadi teoriye değil fizyokrasiye ait bir söylemdir.

Müellif, bu makalenin 7. maddesinde şunları söylemiştir.

²⁷⁷ Çavdar, a.g.e., s. 46

“[7]. "Teklifin yalnız bir nev'e inhisarı lâzım gelir”.

Çünkü evvelen en masrafsız irâd budur. Sâniyen birkaç türlü teklif mevcut olduğu halde tevzî'de adalet mümkün değildir. Zira bir teklif hakikatte kimin kisesinden çıkar meselesi bir muammadır ki halli ondan evvel nice yüz bin meselenin bilinmesine muhtaç olduğu için adeta istihâleye varır.

Bazı ashab-ı fen, vergi dolaşa dolaşa nihayet derecede müstehlikin üzerinde kaldığını iddia etmiş ve herkes vergisini kârı üzre yine zam ettiğinden bahsederek müdde'âlarını onunla isbat etmek istemişlerdir. Ancak kıymet-i eşyanın tayini mezad-ı bayi' ve taleb-i müşteri kanunlarına tâbidir. İhtiyac ile rağbet ise her şahısta ve her zamanda daima tegayyür edip durmakta olduğundan tekâlîf-i devletin bir mala düşen miktarı o malı husule getiren ve istihzâr nakl eden ve istihlâk eyleyen mükellefinin revac-ı mala göre bütün bütün birine kalmak veya birkaçına veya cümlesine mütenâsib veya mütefâvit bir halde inkisâm etmek hep bir kuvvette olan ihtimâlâtdan bulunmak cihetiyle efrâd-ı mükellefinin herbirinin kîsesinden çıkan verginin hangi nevi'nden ne miktarını doğrudan doğruya kendi veriyor, ve hangi nev'inden ne miktarını sâir efrâda intikal ettirebiliyor, buralarını tayin etmek keşfe muhtaç kalır. Ve yalnız şurası tahakkuk eder ki bu hallere nazaran ihtiyacı ziyade olanlar aldıkları bahâ sattıkları eşyaya terettüb eden tekâlîf envâ'ının en ziyadesine tahammül etmek tabiidir. Halbuki adl ü insafın muktezâ-yı sahihine [nazaran] tekâlîfi ihtiyacdan değil fazla-i ihtiyacdan almak lâzım gelir.

Mamañih fikren bir hayli erbâb-ı hikmet ve fülen umum ashab-ı hükümet tekâlîfin kesretini iltizâm ederler...

(Anhâ minhâ hazinelerin hazine-i gaybıdır sözü emsalden olmağa şâyân bir hakikattir).

Bu halde bakılırsa münferid vergi dahi ihtiyarî vergi gibi husulü için asırlar beklenilmek lâzım gelen âmâl-i istikbal kabildendir. Şimdiki halde ise fenn-i servetce değil fakat tedâbîr-i maliyece halkın itiyadı dahi varidât menba'lannın en ehemmiyetlilerinden addolunmakta ve fenn-i serveti tatbikatta tecrübeye cesaret edebilen bazı memâlik-i mütemeddinede verginin vahdeti kaidesine takrîb için taklil-

*i enva'ma çalışmakla beraber mümkün olamayan cihetlerinde dahi ibkâ-i alâ-mâ-kân yoluna gidilmektedir.*²⁷⁸”

Namık Kemal tek verginin daha masrafsız ve daha adaletli olacağına hükmetmiştir. Ayrıca; batılı iktisadi düşünürlerin uzun süre üzerine kafa yordukları “vergi paylaşımı” ve “vergi yansması” konusuna değinmiştir. Yukarıda söylediğimiz gibi Namık Kemal’in üzerinde durduğu bu konular fizyokratlardan beri tartışıla gelmiştir. Fizyokratlar; ruhban sınıfı ile asiller sınıfının arazi vergisi muafiyetlerinin kaldırılarak toprak sahiplerinin net üretimdeki (üretim fazlası/artık değer) paylarına göre bu vergiyi ödemelerini istemişlerdir. Tek vergi (L’impôt unique) sisteminin gerekçelerinde biri de rekabet ortamının getirisi olarak ücretler ve kârlar minimum seviyeye inecek ekonomide üretim masraflarından daha fazla bir üretim miktarı elde edebilecek yani net üretim (artık değer) çıkarabilecek tek gelir kaynağı toprak olacaktır. Öyleyse bütün vergiler toprak gelirinden ödenmeliydi. Vergiyi sonunda kim ödüyorsa önceden ona ödetmek daha iyi bir yöntemdi. Çünkü alınacak verginin bir kişiden başka bir kişiye yansıtılması vergi yükünün artmasına neden olurdu. Örneğin bir dükkândaki mal vergilendirilirse dükkân sahibi; hem kendisinden alınan vergiyi hem de bu vergiyi ödemekte kullandığı paranın veya kredinin faizini ve hatta katlandığı zahmetin parasını da bu malın fiyatına ekleyip öyle satış yapacaktır. Böylece bu malı satın alan tüketici bu mala eklenen vergiden daha fazlasını ödemiş olur. Bu nedenle tek vergi sitemine geçilmelidir²⁷⁹.

Namık Kemal’in makalesinde bir madde daha vardır ki üzerinde durmamız zorunludur. Namık Kemal’in bu maddede de “vergi yansması” konusuna değindiğini görüyoruz.

“8. Doğrudan doğruya istenilen vergi bi'l-vasıta taleb olunan rüsûma müreccahdır”.

Çünkü doğrudan doğruya istenilen vergi herkese tahammül ettiği bârı bi'l-bedâhe gösterecek surette muayyendir. Çünkü rüsûm kadar masrafa muhtaç olmaz,

²⁷⁸ “Tekalif”, aynı yer.

²⁷⁹ Savaş, a.g.e., s. 230-233

çünkü rüsûm kadar desâise meydan vermez, çünkü rüsûm kadar itidalsiz inkisâm etmez, çünkü vesâit-i servete mâniiyeti rüsûmdan azdır, çünkü herkese altında bulunduğu bârı tamamıyla hissettirdiği için sarfiyat-ı hükümete vukûf ve nezaret arzularını tevlid eder.

Rüsûma gelince bu teklif eşya zürra' ve ashab-ı sanat ve tüccar ve hurde-furûş eline geçtikçe ve bir şah-rah veya mülke idhal ve bâ-ihraç olundukça alınıyor. Bunu i'tâ eden zürra' ve sâni' ve tacir ve hurde-furûş ise ya umumu veyahut bir cüzünü müstehlikin kisesinden çıkarmağa çalışır. Bu suretle bir şeyin vergisi ya müstehlikine kadar vâsıl olarak mahsulâtın sâir mesârifine inzimâm eder. Tabiatıyla kıymet-i eşyanın tezyidine ve ona binaen istihlâkin ve ona binaen dahi mahsulâtın men'-i tezâyüdüne sebep olur. Veyahut çiftci veya sahib-i sanat veya tacir veya hurde-furûşdan hangisi daha muhtaç ise ya umumu veya küllî bir parçası ona bâr olur. Tabiatıyla esbâb-ı muhassılanın ve ona binaen dahi kezâlik mahsulâtın tezâyüdünü men eder.

Bu mahzur sâir tekliflerde dahi mevcut ise rüsûmda hükümet doğrudan doğruya eşyaya müracaat ettiği için tesirini daha şiddetli göstermek tabiidir.

Bundan başka rüsûm mevki-i istihlâke arz olunan eşyaya tahmîl olunarak halbuki istihlâkâtın ekseri havâyic-i zaruriyeden olduğundan her yerde bi'l-vasıta alınan verginin belki nisfindan ziyadesi adeta şahıs vergisi gibi fakire, zengine mütesâviyen münkasim oluyor...

Belki fakir güruhunun maişeti yalnız havâyic-i zaruriyeyi ifa eden eşyaya münhasır ve o türlü eşya ise erbâb-ı telezzülden nisbet kabul etmez surette kesretli olduğu için rüsûmâtın pekçoğunu bi't-tab' aceze güruhu verir...Bazılar[1] "fakirin vergisi zengin kîsesinden çıkar" demişler ise de bu kavlin muvâfık-ı hak olması evvelâ kıymet-i eşyada ihtiyacın dahli olmamasına ve saniyen ashab-ı sanatın zenginlere karşı bir ittîfak-ı daimî halinde bulunup da bütün bütünü rekabetten el çekmelerine tevakkuf eder.

Rüsûmun bir büyük mahzuru da âdi vergiden ziyade saklama ve kaçırma habâsetlerine meydan vermesidir. Bu türlü sû-i istimâlâtın önünü almak için

istihdamına lüzum görünen memurların kesretiyle bu kesretin halka tahmil ettiği mesârif dahi fevka'l-gâye dikkate şâyân görünür.

...Belki bir halkın vergisi bir nev'den ibaret olsa onu resim tarikiyle istihsal etmek tekâsit-ı tahsili ziyadeleştireceği cihetle yine mugayir-i adalet olmağla beraber tahsilatça suhûlet-bahş olabilir.

Fakat mademki dünyanın her yerinde teklif münferid değil mütenevvidir, ne kadar inkişam ederse etsin mükellefine sıkletini hissettirmemek ihtimalin haricindedir, bir âdemden me'külâtı, meşrubatı, melbusâtı ve belki her türlü sarfiyatı için velev bin türlü perdeler altında olmuş alınacak vergiyi hissettirmemek nasıl kâbil olabilir?

Hâsılı kazanılan şeyleri bir tarafa bırakıp da sarfolunan şeylerden vergi almak kadar akla mugayir bir kaide tabiatıyla bu kadar muzır neticeler verir.”²⁸⁰

Görüldüğü gibi Namık Kemal dolaysız vergilerin dolaylı vergilere göre tercih edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Hem devlet için tahsilat konusunda kolaylık sağlanacağını hem de halkın üzerindeki maddi yükün azaltılacağını belirtmiştir. Zira dolaylı vergiler “vergi yansımaları” denen durumun ortaya çıkmasına neden olacaktır. Tüccar elindeki mala yüklenen vergiyi, o mala zam yaparak tüketiciye yükleyecektir. Namık Kemal’in bu konuya değinirken yine tek vergi yöntemini vurguladığını da görüyoruz.

Vergi konusu iktisatın en karmaşık konularından biri olarak kabul edilir. Namık Kemal’in İktisadi düşünce tarihimizde bu konuya bu derece ayrıntılı bir şekilde yaklaşmış olması onun önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Namık Kemal gibi Adam Smith de bu konu üzerine eğilmiştir ve o da vergi alımında dört temel ilke öne sürmüştür:

1- “Vergi, gelire oranla alınmalıdır,

2- Her kişinin ödemek zorunda bulunduğu vergi belli olmalıdır,

²⁸⁰ “Tekalif”, Aydoğdu-Kara, a.g.e. sf. 379-380

3- Her vergi, verene en uygun gelen zaman ve biçimde alınmalıdır,

4- Verenin cebinden çıkanla devletin kasasına giren arasında pek az fark bulunmalıdır...²⁸¹

David Ricardo da vergi konusuna çok önem vermiştir. 1817 yılında “Politik İktisatın ve Vergilemenin İlkeleri” (On the Principles of Political Economy and Taxation) isimli kitabını yayınlayan Ricardo’nun vergi konusunda üzerinde durduğu başlıca iki sorun bugün “vergi yansıması” ve “vergi yükü diye bilinen sorunlardır. Ona göre toprak sahiplerine yüklenecek bir vergi, topraktan elde edilen ürünün fiyatının artmasına neden olamazdı. Fakat Ricardo bu tür bir verginin tarım faaliyetini azaltacağını belirtmiştir. Diğer vergiler de üretici veya tüketicilerin kârına yansıtılabilecekti. Ücretler de daima asgari geçim düzeyinde olacağından ücretler üzerine konan bir vergi de kâra yansıyacaktı²⁸².

Namık Kemal, 4.7.1885 tarihinde Menemenli Rıfat Bey’e yazdığı ve öşür vergisinin nasıl alınması gerektiği ile ilgili görüşlerini dile getirdiği mektubunda ise sermayeden vergi alınmasına ve aşar vergisini alırken maktu vergilere karşı olduğunu gösteren görüşler beyan etmiştir:

“...Gelelim sizin aşara.. Benim itimadımca maktuan alınması sureti düşünülebilecek tedabirin en fenasıdır; çünkü Fenn-i Servet’ce tekalifin esası İrad olmamak lazım gelir. Aşar ise, bu kaideye tamamıyla muvafıktır. Maktu olduğu surette bir yer mahsul versin-vermesin bedel-i öşürünü alacaksınız. O halde verginin matrahi irad yerine sermaye olacak. Sermayeden vergi almak ise Fenn-i Servet’e tamamıyla mugayirdir; çünkü sermayenin esbab-ı mütenevviadan dolayı mahsül veremeyen kısmı vergi ile tükedilmiş olur. Bundan başka ikisi bir miktarda sermayenin mahsülü daima musavi olmadığından, sermaye üzerine vaz olunacak vergi de musavat ve adaletle bölünmez...²⁸³

²⁸¹ Hançerlioğlu, Ekonomi Sözlüğü..., a.g.e., s.468

²⁸² Savaş, a.g.e., s.336

²⁸³ Tansel, a.g.e., c.IV, s. 234-239

Namık Kemal'in yine Menemenli Rıfat Bey'e yazdığı 31.7.1885 tarihli bir başka mektupta da konuyla ilgili düşünceleri şunlardır:

“... Şimdi ise elde biraz para da var; iş görmeğe müsaade de var. Aşar teşebüsünün da zararı yok. Bizim de bu sene mahsulümüz yarı derecesindedir; fakat aşar geçen seneyi geçecek zannederim. Şu çiftliğin beş senelik mahsulünü tahmis edip de bedel-i uşr almaktaki mahturlar senin düşündüğün şeyler değildir. Malumdur ki beş senenin değil, hiçbir senenin ne mahsulü diğer senelere musavi olur, ne mahsulünün kıymeti.. o cihetle Tahmis tarzında tayin olunan verginin esası mahsulün mikdar-ı hakikisi üzerine mevzu olmayacağından, alınacak uşr, Fenn-i Servet kavaidince velev hasılat-ı melhuza mikyasa tutulsun, yine sermaye üzerine mevzu addolunur; çünkü bir çiftlik bir sene hiç mahsul vermese, yine bedel-i uşr ile mükellef tutulacak. O cihetle verginin matrahi mahsul olmuyor, sermaye oluyor, değil mi? Böyle sermaye üzerine mevzu olan vergiler ise, sermayesinin mahsul vermediği seneler kendisinden alınacağı cihetle, milletin resül-mal servetini tenkis ede-gelmek tabiidir. Verginin umum tarlalardan alınmasıyla, yalnız sürülen tarlalardan alınması beyninde olan fark, esas meseleyi değiştirmez; çünkü mükellefin için, medar-ı intifa ekilen şey değil, biçilen şeydir. Ekildiği için bedel-i uşr ile mükellef tutulacak tarla mahsul vermezse, sahibinin vergisine bir de ihtiyar ettiği masraf inzıam eder ki, ekilmiş tarla, ekilmemiş tarladan kendisince bin kat meşakkatli bir baş belası olur...”²⁸⁴

Görüldüğü gibi Namık Kemal'in dolaylı vergilendirme aleyhinde öne sürdüğü fikirleri belli bir alt yapıya sahiptir. Dolaylı verginin mali açıdan üretici ve tüketiciye yönelik etkilerini ortaya koyarken klasik iktisadi düşünceye uygun ifadeler kullanmaktadır.

Namık Kemal'in iktisadi konularda eleştirel bir yaklaşımının olması yanında makalelerinde göze çarpan bir diğer husus da çözüm önerileri sunmasıdır. Ayrıca Namık Kemal mali konularla ilgili rakamsal bilgiler de vermektedir. Namık Kemal'in bir diğer özelliği de anlatmak istediklerini somut gerçeklikler üzerinden

²⁸⁴ Tansel, a.g.e., c.IV, s. 260-262

ifade etmesidir. “İstanbul Vergisi”²⁸⁵ isimli makalesinde de Namık Kemal’in vergi konusunu ustalıkla işlediğini görüyoruz. Bir sade vatandaşın günlük hayatında karşılaşacağı ticarî, ziraî vb. faaliyetler karşısında maruz kalacağı vergileri ve miktarları hakkında bilgi verdiğini görüyoruz. Yani Namık Kemal, yazılarıyla geniş halk yığınlarına ulaşabilecek kadar makul düzeydeki ifade gücünü iktisadî yazılarında da kullanmıştır.

“Fakat şurası düşünölmelidir ki halkda fikr-i tasarruf hâsıl olursa hükümetde dahi zarurî hâsıl olur ve hükümetle berâber ahâlîsi mutasarrıf bulunursa ne arada öyle yüzde on beşden ziyâde temettü' getirir eshâm ne de kânunda yüzde on iki fâ'iz kalır.)... Usûle ve ihtiyâcât-ı hâzıraya mutâbık birşey yapılmak lâzım gelse binâların ücret-i inşâ'iyyesini esâs tutmak ve icâresi için başkaca bir resm almak gibi münâsebetsizlikler bir tarafa bırakılarak ilerüde taşralarda dahi nümüne olmak üzere İstanbul'da bulunan her mülkün icârı hâlinde hâsıl edebileceği temettü' üzerine mu'ayyen ve müttehid bir vergi tahmil olunmalıdır. Tekâlif-i sâ'irenin ifrât üzere kesretine nazaran temettü'-i emlâk vergisi yüzde beş ve belki altı hisâbıyla alınsa yine İstanbul halkına bayağı 'inâyet edilmiş olur...”²⁸⁶

...Bunların vâridât cedvelinde İstanbul ahâlîsinin bütün bütün müstesnâ olduğu dört kalem teklî var ki vergi, bedelât-ı 'askeriyye, a'sâr ve aġnâm rüsumudur. Bunlar ise elde mevcûd olan seksen senesi muvâzene defterinde şu mikdâr üzere gösterilmişdir:

Kise	
606,409	vergi
122,166	bedelât-ı 'askeriyye
876,615	a'sâr *
<u>223,478</u>	aġnâm rüsumu
1,828,668 ²⁸⁷	

²⁸⁵ “İstanbul Vergisi”, *Hürriyet*, Nu:26, 7 Ramazan 1285/21 Kanun-ı evvel-Aralık 1868,s.4,5,6,7,8 (Donbay, a.g.t. s. 232-245)

²⁸⁶ Donbay, a.g.t, s. 240-241

²⁸⁷ A.g.t., s. 242

Namık Kemal vergi konusundaki görüşlerini daha önce aktardığımız gibi liberal iktisadi düşüncenin savunduğu çerçevede ifade eder. Verginin alınma usullerinin olduğunu, iktisatçıların bu usulleri ortaya koyduğunu belirtir:

“Ya İstanbul vergisi de bu usûle mi tevfiğ olunsun? Evvelâ burasını tahkik edelim. Fenn-i servet 'ulemâsı 'indinde vergi her ne nev' olursa olsun sermâye üzerine değil dâ'imâ mahsûl üzerine tevzi' olunmak lâzım gelir. Tâ ki ümmetin re'sû'l-mâl servetine noksân-ı târî olmasın. Bundan başka erbâb-ı siyâset mahsûlde dahi mahsûl-i sâfiye i'tibâr edilmesini ya'ni meselâ zahirenin tohmu ve ebniyyenin masârif-i ta'miriyyesi o sermâyelerin hâl-i aslîsinde kalması-y-çün mutlakü'l-vücûb olduğu cihetle sermâyenin icrâsından ma'dûd olduğundan anın vergiden mu'âf tutulmasını re'y ederler. Fakat 'arsalar mahsûl veren sermâyelerden olduğundan anın vergiden mu'âf tutulması-y-çün hiçbir sebep yoktur.

Îzâh-ı müdde'âya şu mes'ele kifâyet eder:

Faraza İstanbul'da iki birâder olsa da birinin Beyoğlu'da arşunu birer guruş kıymetli beş yüz arşun bir 'arsası bulunsa ve diğer birâderi o 'arsanın üzerine her arşunu için beşer yüz guruş sarf ederek dört yüz arşun bir binâ yapırsa, nizâm iktizâsınca eger sâhibleri içinde sâkin ise binânın yalnız kıymet-i inşâ'iyyesine vergi tahmîl olunacağından küçük kardeş devlete yılda sekiz yüz guruş vergi vermek ve büyük birâder hânedede sâkin olarak 'arsasından istifâde etmekte olduğu hâlde her türlü teklîfden berî kalmak iktizâ eder....”²⁸⁸

Namık Kemal, Hürriyet gazetesinde yayınlanan “Mülkümüzün Servetine Dair”²⁸⁹ isimli makalesinde servetin tanımını yapar.

“Dünyada servet üç menbâdan hâsıl olur:

Birincisi ziraat ve ona müteferri olan sâir atâyâ-yı tabiattır.

İkincisi sanattır. Sanat ise mahsûl-i fatanettir

²⁸⁸ Donbay, a.g.t., s. 237

²⁸⁹ “Mülkümüzün Servetine Dair”, *Hürriyet*, Nu:7,21 Rebiü'l-âhir 1285/10 Ağustos 1868,s.1,2,3,4 (Donbay, agt., s. 37-45)

Üçüncüsü ticârettir ki anda mevki'in dahili herşeyden ziyâdedir.”

Bu tanım liberal iktisadi düşüncenin savunduğu; servet, bir toplumun oluşturduğu toplam üretim değeridir tanımına uygun gibi görünse de daha çok Osmanlı'daki eski iktisadi düşünceye uygun bir görüşür²⁹⁰. Namık Kemal, bu makalesinde serveti oluşturan bu üç kaynaktan Osmanlı'da neden yararlanılmadığını sorgular. Ziraat konusunda savaşların, ağır vergilerin ve tekell uygulamalarının zararlarına değinir:

“Nihayet bayağı birçok sancaklarda zira'at edecek adam kalmadı... ..Yol, tütün, tuz nizâmâtı kimsede kudret bırakmadı. Ba-husus tuz nizâmının netâyic-i fasidesinden olan hastalık hayvanâtı tüketti... Erbab-ı ziraat ise tekâliften vakit bulamıyor ki refahına bakabilsin”

Sanat konusunda hükümet politikalarını eleştirir, ithal malların ülke ekonomisine hakim olmasını ve müteşebbis ruhunun gelişmemesini vurgular, 1838 ticaret antlaşmasının olumsuz etkilerinden bahseder:

“Osmanlılar gibi zekâvet-i fevkalade ile muttasıf bir ümmet giyecek esvabına varıncaya kadar hâriçten celb etmeye mecbur olsun. Bir dereceye geldik ki Avrupa ulemâsından bazıları Osmanlıların sanat kabiliyetinden mahrum olduğuna zâhib oluyorlar... Hükümet daima zulm etti, ahâli daima ye's gösterdi. Hükümet kimseyi bir şeye teşvik etmedi. Hiç kimse de kendine bir şeye teşebbüs eylemedi...”

Bununla beraber biz ziraatta olduğu gibi san'atta dahi vaktiyle kendi yağımızla kavrulurduk. Hemen her ihtiyâcımızı îfâ edecek dest-gâhlarımız vardı. Yirmi otuz senede anların hemen cümlesi mahv oldu. Bunun sebebi de hiç şüphe yok ki mahûd muahedât ile Avrupalılara verilen hürriyyet-i ticârettir.

²⁹⁰ Sayar, a.g.e., s. 336; “İktisâb-ı mâlın vücûh-u tabisi ziraat ve ticaret ve emaret, bu üç şeye münhasırdır. Eğerçi sanâ'ât-ı mütenevvia dahi bir vech addolunmuştur, ana göre dört kısım olmak iktiza eder...”(Naima tarihinden zikreden İ. Metin Kunt, “Müteşebbis bir Osmanlı Veziri: Derviş Mehmed Paşa”, Toplum ve Bilim, Sayı: 2, Eylül 1977, İstanbul, s. 55; “Daha yakından incelenince Naimâ'nın aktardığı pasajın İbn Haldun'un Mukaddime'sinden alındığı ortaya çıkıyor. Yalnız Derviş Paşa İbn Haldun'dan bazı önemli noktalarda ayrılmaktadır.” a.g.m. s. 56); Ayrıca bkz. Halil Sahillioğlu, “Derviş Mehmed Paşa: Kişiliği ve Ekonomi Anlayışı (Naimâ'dan Aynen)”, Toplum ve Bilim, Sayı: 2, Eylül 1977, İstanbul, s. 176

Fenn-i servet müelliflerinin kâffesi "Bırak geçsin bırak yapsın" meselini ki ma'nâ-yı lâzimesi ticâret ü sanatın hürriyyet-i mutlakası demektir. Şi'âr ittihâz eylediler. Vakıa her ne işte olursa olsun menfaat hürriyyettedir. Lâkin bazı arızalarla bu hürriyyet-i ticaret Osmanlılar için ayn-ı mazarrat oldu.

"Te'sîri bizde zıddına düştü devaların"

Müdde'âmızı biraz teşrîh edelim. Devlet hürriyyet-i ticareti öyle bir zamanda ilân etti ki mülkümüzde sanat ve ticaret tamamiyle inkıraz halinde idi.

O yolda haiz-i kemâl olan Avrupa halkı vatanımıza yığıldı. Mamulâtın nefaseti ve pahâca ehveniyeti cihetiyle mülkümüzde yapılan şeyleri itibardan düşürdü. Destgâhlar kapandı, erbâb-ı sanat harap oldu. O esnada devlet herkesi haline bıraksa ve biraz da maarifin terakkisine hizmet etseydi aaleb-i ihtimâldir ki halkın kabiliyeti tabiatın sevkiyle birleşerek sanatla me'lûf olanlar Avrupa'ya rekabet edecek yolda mamulat hasıl edebilirlerdi. ve bir taraftan sanat için lazım olan mahsulat-ı ziraatın feyz ü bereketi cihetiyle hâricden getirmeye mecbur olmadıkları gibi bir taraftan dahi mevkiin tabâyi' ü temâyülâtına vâkıf olduklarından belki Avrupa'ya bile galebe ederlerdi..."

Namık Kemal; Avrupa'da yaşanan ticari olayların etkileri ve sonuçları üzerinden örnekler vererek fikirlerini destekler:

"Nitekim Fransa devleti İngiltere ile hürriyyet-i ticaret üzerine bir mu'âhede yaptı. İbtidâ Fransa'nın şimal tarafında bulunan ma'mûlât-ı kotoniyye fabrikalarının hemen cümlesi kapandı. Ancak az müddet sonra erbâb-ı sanat kâffe-i iktidarlarını sarf ederek ingilizlere rekabet ettiler ve kazandılar. Bizim devlet ise öyle yapmadı, sayısız memuriyyetler açdı. Kim geldiyse hizmet-i hükümete kabul etti. İstihkak aranmayınca dünyada memuriyyetten kolay bir şey olmadığından umûmen halk öyle sülûk etdi. Nihayet büyük şehirlerimizin hemen cümlesi devlet hizmetine istihkâksız istihkâksız adamlar yetiştirir birer cehl ü betâlet mektebi hükümüne girdi. Hükümetin zulm ü iğtisabatı bu belalara ilâve oldu. Bu suretle servet-i umumiyye bir kat daha tedenni etti."

Namık Kemal'in aslında ticaret anlaşmasına da liberallerin "bırak geçsin bırak yapsın" anlayışına da karşı olmadığını anlıyoruz. Fakat Namık Kemal; Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik yapının ve kritik tarihsel dönemin böyle bir anlaşmaya ve bu anlaşmanın getirdiklerine müsaait olmadığını vurgulamaktadır. Rifat Önsoy; Ahmet Mithat Efendi'nin de Ekonomi Politik adlı eserinde iktisadi hürriyetçiliğin gelişmiş Avrupa ülkelerinde uygulanabilir olduğunu, ziraat toplumlarında uygulandığında ise bunun felaket olacağını, ithalat serbestisinin de az sayıdaki Osmanlı fabrikalarının işletilememesine sebep olduğunu anlattığını naklediyor²⁹¹. Öyleyse Namık Kemal'in de Osmanlı'nın mevcut iktisadi yapısı nedeniyle iktisadi hürriyetçiliğin zararlarını anlatması, onun himayecilik anlayışıyla zaman zaman yaklaşan görüşler ortaya koyduğunu gösteriyor.

Namık Kemal, ticaret konusunda da bu görüşlerini tekrarlar:

"...bizim ticâret-i hariciyyeden bir pâre istifâde edemediğimiz şöyle dursun ticâret-i dâhiliyyeyi dahi yirmi senedir bütün bütün ellere kapırdık. Buna da sebep ma'hûd mu'âhededir. Mesail-i bedihiyyedendir ki bir memlekette imtiyazlı bir fırka oldukça imtiyazsız fırkalar anınla rekabet edemez. Nitekim hiçbir vakit zâid nakısla müsavi olamaz.

Zikr olunan muahede ile ticâret-i dâhiliyyeye ruhsat bulan Avrupalılar sermâye ve ma'mûlatlarının kesretinden sarf-ı nazar sefaretlerinin himâyesi cihetiyle mazlumiyyetden masun ve belki tecâvüze muktedir olduklarından ticâret-i dâhiliyyeyi bütün bütün zabt etdiler. Esnaflık denilen ticâret-i hafıyyeyi maaşların tedahülü cihetiyle ahz ü itanın durgunluğu batırdı. Kâffe-i azası ticaretle ömrünü geçirmiş bunca hanedanın bugün varisleri aranılsa kâtiblikte ya dide-bânlıkta yahut anlar gibi bir hizmetde bulunurlar. Hâlâ bir taraftan bunca dükkanlar kapanmakta ve ashab-ı maişetini hazine den aramaktadır. Şurasını dahi ihtar ederiz ki muradımız o ticâret muahedesini yapılmayıp da Osmanlılar zindana atılmış gibi alemle ihtilâtdan beri kalsaydı demek değildir. Muahededen pek büyük faydeler

²⁹¹ Rifat Önsoy, "Tanzimat Dönemi İktisat Politikası", Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, Ankara 1994, s. 257

hâsıl etmek kâbil iken sû'-i tedbîr ile menfaati mazarrata tahvil olunduğunu beyân etmektedir.

Sûret-i mahsusada dikkate şayan olan maddelerden biri de şudur ki Devlet-i Aliyye mülkünde servetin şu üç menba'ı bütün bütün kapanmak derecesine geldiği sırada zaten mevcut olan sermayeyi de hazîne batırdı. Tekâlifin ağırlığından dolayı herkes geceleri aç yatacak dereceye gelmişken yine bugün devletin sekiz milyon kiseden ziyâde duyûn-ı hariciyesi ve sekiz milyon kiselik de esham-ı umumiyesi ve hesaba gelmez müteferrik borçları var.”

Namık Kemal bütün bu ekonomik bunalımların en başlıca sebebinin ise savaşların getirdiği yıpratıcı etkiler olduğunu dile getirir.

Namık Kemal, “Mülkümüzün Servetine Da’ir Geçen Nümerodaki Makaleye Zeyl”²⁹² adlı makalesinde şaşalı günlerin artık Osmanlı için geride kaldığını devletin geleceği için tasarrufun şart olduğunu belirtir. Aslında onun asıl anlatmak istediği üreten bir toplum olmadıkça başka devletlerin pazarı olmaktan öteye gidilemeyeceğidir:

“Bâ-husûs ki bizim mülkümüz pek vâsi', düşmenimiz pek çok, paramız pek az. Hâl böyle-iken idâremizin sefâhati kesret-i 'iyâle mübtelâ bir fakirin sefâhatine benzer ki mühlikdir.

Istitrâd kabilinden olarak şurasının dahi beyânına lüzum görürüz ki mülkümüzde nakdin bu derece azalmasına en büyük sebep bu isrâfâtın ticâret-i ecnebiyyeye yardımudur.

Fenn-i servet mü'ellifleri idhâlât ü ihrâcâtın muvâzenesi, hakkında mukaddemler Avrupa'ca mer'î olan usûlü cerh ederler. Bir yerde para saklamanın fâ'idesi yokdur, her şey ki def'-i ihtiyâç ide, o da servettir. Varsın bir mülke ne kadar eşya gelirse gelsin, varsın o mülkten ne kadar para çıkarsa çıksın, yine çıkan paranın bedeli memleketde mevcûddur, derler.

²⁹² “Mülkümüzün Servetine Dair Geçen Nümerodaki Makaleye Zeyl”, *Hürriyet*, Nu:8, 28 Rebiü'l-âhir 1285/17 Ağustos 1868,s.1,2,3,4 (Donbay, a.g.t. s. 46-54)

Bize ne kadar eşyâ mümkün ise geldi, ne kadar para var ise çıktı. fakat çıkan paranın hiç bedeli kalmadı. Hanımların hotozları, yelpâzeleri, beğlerin paytonları, bastonları ne fâ'ideyi müfîd olur?

Acebâ bunda fenn-i servet mü'ellifleri mi hatâ etdi, yoksa biz mi hatâ etdik? Elbette hatâ bizdedir. Çünkü zikr olunan fenni tedvin edenler hiçbir vakit bizim idâremiz gibi idâre düşünemezler. Herşeyden evvel 'adl ü tasarruf tavsiyye ederler. Husûsiyle en itinâ etdikleri madde paranın müsmir olacak yerlere sarfi ve herkesin sa'y ile istihsâl-i servet etmesidir. Bu kâ'ideye mebnî me'mûrların hâcet-i ikti-sâr derecesini geçmemesini ve devletin ma'nevî olsun bir fâ'idesi olmadıkça kimseye para verilmemesini tavsiyye ederler. Hatta içlerinde sefâhati iltizâm edenler bile da'vâlarına sanâyi'in tervicine medâr oluşunu sebep gösterirler. Bizde ise hiç san'at yok ki ettiğimiz isrâfât bâri anları ilerledebilsin. İstanbul bir nev'i kuyu dolabı hükmüne girmiş, dâ'i- mâ eyâlâtdan para çeker, Avrupa'ya akıdır. Sekiz on harâb eyâlet İstanbul gibi dünyanın en büyük bir şehrini mülûkâne sefâhatlarıyla nasıl idâre edebilir?

Hâsılı tafsil olunan isrâfât dahi hâli üzre kaldıkça devletin bekâsına imkân mutasavver değildir.”

Namık Kemal bu sözleriyle ithalat-ihracat dengesinin sağlanması gerektiğini belirtmiştir. Fakat sadece hammadde ihracatı yapmak yerli üreticiyi yok etmek demektir. Zaten bu dönemde Osmanlı zanaatkârlarının Avrupa'nın sanayileşmiş ekonomisi karşısında eli kolu bağlı kalmıştır. Namık Kemal bu sorunu görmüştür. Bütün bu mali sıkıntılara rağmen aşırı israfa bulunulmasına karşı çıkmıştır.

Namık Kemal'in “İbret”²⁹³ isimli makalesi, iktisadi hürriyetçiliği savunan görüşler ihtiva etmektedir. Bu makalede iş bölümü üzerine görüşlerini aktardığını görüyoruz:

“...Fenn-i servet mesaiyi taksim eyledi. Bir nâ-kâbil, sanatının kendine ait olan cihetinde eski hezarfenlerden on on beş derece üstad oluyor. Bir çocuk

²⁹³ İbret", *İbret*, No:3, 11 Rebiülahir 1289/5 Haziran 1288, s.1-2.(Haz: Aydoğdu-Kara, a.g.e., s. 46-49

uğraştığı işte evvel ki kâr-güzarların onundan on beşinden ziyade mahsul fiile çıkarıyor.”

İş bölümü konusuna Adam Smith'ten önce eflatun değinmiş olsa da Namık Kemal'in "fenn-i serveti" referans göstermesi ve iş bölümünün üretim hızını ve miktarını arttırdığını ifade etmesi, bize Smith'in iş bölümü hakkındaki görüşlerini ve onun meşhur toplu iğne örneğini hatırlatmaktadır. Smith'e göre emek, servetin temel kaynağıdır ve iş bölümü üretimi artıran bir etkidir. Bütün üretim alanlarında iş bölümü yapmak iktisadi refahı ve toplam verimi artırır. Smith iş bölümünün üretimi nasıl artırdığını anlatmak için toplu iğne üretimini örnek olarak verir. Tek bir işçi iğnenin tüm üretim aşamalarında emek harcayarak bir günde ancak bir iğne üretebilirken, iş bölümü sayesinde 20 işçi iğnenin üretim evlerini paylaşarak yaptıkları bir iş bölümü sonucunda 48000 toplu iğne imal edebilmektedir. Çünkü her işçi üretiminin kendine düşen bölümünde ihtisaslaşır ve hızlanır.²⁹⁴

Sermaye birikiminin etkisine de değinir:

"Ticaret bir garip itibar buldu. Bin şirketten servetli âdemler, bir devletten kuvvetli şirketler peydâ ediyor.”

Namık Kemal, servetin emeği değil, emeğin serveti oluşturacağı görüşünü yineler:

"Bir fabrikamız yok. Mülkümüzde sanat ne ile ileri gider?"

Bir şirket tesisine muvaffak olamadık. Ticaret böyle mi terakki bulur?"

Bir müslüman bankası var mı? Beynimizde servet nasıl vücuda gelir?"

Bir takım ukala biliriz ki "bu türlü esbâb servetle tedârik olunur. Bizde ise o yok. Binaenaleyh arzu olunan şeyleri yapamamakta mazuruz" derler. Halbuki servet

²⁹⁴ Özgüven, a.g.e., s. 65-65

de bu türlü esbâb mevcut olmadıkça istihsal edilemez. Biz şimdi ne yapalım? Devr-i dâimin imkânına kâil olalım da servetimiz olmadığı için marifetten, şirketten, sanattan, ticaretten, marifetimiz, şirketimiz, sanatımız, ticaretimiz olmadığı için servetten ilelebed mahrum mu kalalım?”

Bütün bunların olması için müteşebbisliğin gerektiğini söyler:

“Meselâ yüz kişi bir yere toplansa da herbiri hayır için günde bir iki kuruş verse yüz çocuk okutacak bir mektebin mülkümüzde idaresine kifayet edebilir. O çocuklar ise hiçbir vakit bir günde hayır için bir kuruş veremeyecek bir halde bulunmaz. Belki bir takımı bir yere toplanırlar. Bir fabrika veya fabrika olmazsa ufacık bir destgâh peydâ ederler. Ondan kazandıkları para ile ufacık bir şirket, onun kârı ile de ufacık bir banka teşkiline iktidar hâsıl edebilirler. Bu da hâsıl olduktan sonra kendilerince zenginliğin başlaması tabiidir. Yoksa ibtida zenginleşmek sonra banka, sonra şirket, sonra fabrika, sonra mektep yapmak murad olunursa bizce vüsûl-ı maksad için kimya ve define aramaktan başka çare yoktur.”

Namık Kemal, iktisadi hürriyetçiliğin savunduğu; müteşebbis ruhun çareleri devletten değil, kişinin kendi hür iradesinde bulacağı görüşüne işaret ederek bu makaleyi sonlandırır:

“Nazar-ı ibretle bakılırsa görülür ki saadet-i hallerine âlemi gıpta-keş eden akvâmın hepsi 'ilel ve âsâr arasında mebde-i evvel ve tertib-i teselsülü bulmağa ibret-bînâne çalışarak ve bulduktan sonra işerini tertib üzere yürüterek buldukları mertebeye vâsıl olmuşlardır.

“Biz ise her ne arzumuz var ise husulünü ibtidâ hükümetten ve olmaz ise Cenâbı Hak'tan bekliyoruz.

Hiç şüphe edilmemek iktiza eder ki bir hükümet halkın ne pederidir, ne hocasıdır, ne vasisidir, ne lalasıdır. Efrâdın marifetine, mülkün mamuriyetine, insaniyetin kemâline, medeniyetin terakkisine hizmet ederse hem kendinin hem ahalisinin hem de bütün âlemin menfaatine mürüvet-mendâne bir muavenet ibraz etmiş olur.... Biraz da esbâbın tayin ve teşebbüsünde iktidarımızı tecrübe edelim. Biraz da nefsimizi veli ve vasî ihtiyacından vâreste bilelim. Ayetle, hikmetle, icmâ'

ile, rivayetle, tecrübe ile, ibretle müsbettir ki insan için her ne hâsıl olursa sa'y ile olur. İnsan her neye vâsıl olursa sa'y ile olur."²⁹⁵

Namık Kemal, emek sarfederek üreten bir toplum olmanın özlemi içinde olduğundan emeğin önemini yazılarında birçok kez vurgular. İbret Gazetesindeki "Medeniyet" isimli makalesinde şöyle demiştir:

"Bir takım hakâyık-ı ilmiye vardır ki dünyanın hiçbir tarafında değişmez, hiçbir yerde sû-i tesiri görülmez. Mesela ticarete de olsa hassa-i inbisâta maliktir. Hassa-i inbisât nerede olsa vasıta-i tahrik nerede olsa sa'y-ı beşere büyük büyük muavenetler eder. Sa'y-ı beşerin muavenetlerinden nerede olsa istifade olunur."²⁹⁶

c) Namık Kemal ve Osmanlı Maliyesi

Namık Kemal'in iktisadî yazılarında muhalif kimliğine uygun olarak Osmanlı Maliyesine eleştirel bir bakış tarzı vardır. Genel olarak Osmanlı iktisadi yapısındaki sorunları yönetsel hatalara bağlar. Özellikle dış borçlar, halkın üzerine bindirilmiş ağır vergiler, tuz ve tütün tekelleri, iltizam usulü gibi konularda yazılar yazmıştır. Ayrıca Namık Kemal, müteşebbis bir Osmanlı insanının oluşamadığından yakınır. Batılı devletlerle yapılmış ticari anlaşmaların iktisadi hürriyetçiliği yaymak yerine mevcut iktisadi yapıyı daha da kötüleştirdiğini belirtir. Çünkü Osmanlı ekonomisi sanayisi daha güçlü olan bu devletlerle iktisadi bir rekabete girecek düzeyde evrimini tamamlayamamıştır.

Namık Kemal'in Tasvir-i Efkâr gazetesinde de iktisadi konularla ilgili yazılar yazmıştır. Fakat bu yazıları ile Avrupa'daki ve yurda dönüşünden sonraki yazıları arasında içerik olarak bir takım farklılıklar bulunmaktadır. Tasvir-i Efkâr'daki yazıları sonrakilerine nazaran daha yüzeysel ve maliyenin içinde bulunduğu durumlara yönelik yazılardır.

²⁹⁵ Namık Kemal'in bu makalesi için ayrıca bkz., Mustafa Nihat Özön, Namık Kemal ve İbret Gazetesi, Ankara 1938, s. 38-43

²⁹⁶ "Medeniyet", *İbret*, No: 84, 2 Zilkade 1289/20 Kanun-ı evvel 1288, s.1-2, (Haz: Aydoğdu-Kara, a.g.e., s. 361

“Ahvâl-i Mâliyeye Dâir Bir Lâyihâdır” isimli makalesinde her ne kadar ıslah çalışmaları yapılsa da Osmanlı maliyesinin durumunun düzelmediğinden bahseder:

“Geçen yirmi otuz senenin vukûatı lâyıkiyla mutâlaa olunduğu surette müsteban olacağı vecihle devlet-i aliyenin teccid-i usul ettiği zamandan beri idâre-i mülkiyesinde vukua gelen hatalarla beraber bir takım tedabir-i imariye dahi ittihaz olunmuş... Hususıyla bu zamanda bir memleketin zenginliği kudret ve mamuriyetinin en başlı sebeplerinden olduğu hasebiyle devlet-i aliyeye muamelat-ı maliyesini ıslah için servet-i umuminin esası hükmünde olan emniyet ve itibarın teyidini iltizam ederek hariçten ve dahilden yapılan istikrazlar tahsisatının vakti vaktine tediyesi için derkar olan arzuy-i halisanesini ilandan hali olmamış ve... devletçe ihtiyar olunan bunca fedakarlıklar arzu olunan maksad-ı mühimin istihsaline kafi olamadıktan başka bazı erbab-ı fütur undinde maliyenin şimdiki buhranı bayağı alel-i müzmineden olduğuna itikat hasıl olmuştur.”²⁹⁷”

Yine Tasvir-i Efkâr’da çıkan, “Maliyenin Muamelat-ı Hesabiyesine Dair Bir Layihadır” isimli makalesinde Namık Kemal; bütçe işlerinde “Fenn-i Defteri”nin (muhasebe) öneminden bahseder, Osmanlı Maliyesinde Avrupa ile olan ticari ilişkilerin gelişmesi üzerine yapılan yeni düzenlemelere ayak uydurulamadığından şikâyet eder:

“Hazine-i devletin usul-i muamelat-ı hesabiyesini tesis eden zevat zamanlarının icabat ve malumatına göre pek güzel tertip etmişler ise de sonraları tertibat-ı mezkurenin bazı cihetlerinde icra olunan bir takım tadilat ihtiyacat-ı sahiha ve esasiye gözetilerek yapılmış şeyler olmayıp... otuz kırk seneden beri memleketin umur-ı maliye ve ticariyesi Avrupa'nın muamelatıyla irtibat-ı külli hasıl ederek suret-i asliyesi hemen bütün bütün değişmiş ve memalik-i garbiyede fenn-i defteri dahi maarif-i saire ile beraber pek ziyade terakki etmiş olduğundan hazinenin umur-i hesabiye-i atiyesi muamelat-ı sabikasından tefrik ile usul-i cedideye tatbik olunmak ve taksim-i vezaif inzibat ve idarenin şerait-i esasiyesinden olduğundan muhasebat-ı cedideye memur olacak heyet-i varidat ve masarif ve...

²⁹⁷ “Ahvâl-i Mâliyeye Dâir Bir Lâyihâdır”, (Tasvir-i Efkâr, 8 Rebiülahir – 9 Ağustos 1283 – Pazartesi, sayı 414)

memur olanların esasen nazariyat-ı maslahatta maharetine menut olarak memalik-i devlet-i aliyyede fenn-i defteri talim eder bir mektep olmayıp umur-ı cariyeinin tesviyesi yalnız ketebenin zekavet-i zatiyesine kalmış ve aklam-ı hazineye her kim talip olur ise liyakat aranılmaksızın kabul olunmakta bulunmuş olması teessüf olunur halattandır... hazine-i maliyenin tecdid-i usul etmesi gerek... ”²⁹⁸

Namık Kemal’in Tasvir-i Efkâr gazetesinde “İstikraz” konusu üzerine yazdığı bir diğer makalesinde ise Fenn-i servet müelliflerinin birinden alıntı yaparak borçlanmanın halka ağır vergi yükü olarak geri döneceğini belirttiikten sonra istikrazın ticari hayata getirdiği diğer zararlara değinir:

“Bir meşhur fenn-i servet müellifi der ki “istikrazat-ı umumiyenin pek çoğu sefahat veya bir takım lüzumsuz muharebeler uğrunda israf olunarak tezyid-i servet muamelatı öyle bir takım esbab-ı külliyyeden mahrum edilmiş ve bu yolda devletler hazaini dahi tekalif-i ahaliyi ağırlaştırarak surette büyük büyük muzayakalara uğramıştır.”

“Bir de bu istikrazların senedatı (kesb-i servette sa’y u ikdama hacet bırakmayan) irad nevini fevkal gaye tezyid ettiğinden ve ekseriyet üzere fiyatları ehven olmak cihetiyle ashab-ı servetin ziyadece rağbetini mucep olduğundan muamelat-ı ticarete bir büyük mania hasıl etmiştir.

Bundan başka kıymet-i senedatın birkaç günde bir kere ve belki bir günde birkaç kere terakki ve tedennisi münasebetiyle büyük ticaretgahlarda bir havayı ahz ve ita peyda olarak pek çok nükudu esbab-ı servetin tezyidine asla medar olmaksızın keşmekeş-i inkılaba ve bir takım ticaret hanelerini her anda bin türlü mühlike-i iflas ve ızdıraba düşürmektedir.”²⁹⁹

Namık Kemal’in, araştırmamız açısından önemli olan Tasvir-i Efkâr gazetesinde çıkan bir diğer yazısı da “Tuna Vilayetinde Bulunan Menfaat-i Umumiye Sandıklarına Dair Makedir” isimli makalesidir. Namık Kemal bu

²⁹⁸ “Maliyenin Muamelat-ı Hesabiyesine Dair Bir Layihadır”, (Tasvir-i Efkâr, 6 Rebiülahir – 7 Temmuz 1283 – Perşembe, sayı 406)

²⁹⁹ Tasvir-i Efkâr, 13 Şaban – 8 Kanun-ı Evvel 1283 – Perşembe, sayı 445

makalesinde Avrupa’da deniz aşırı faaliyet gösteren İngiltere Devleti’nin doğu ticaretini kendi tekeline alan Hind Kumpanyası gibi şirketlerin faydalı işler yaptığına değindikten sonra Tuna’daki kurulan sandıkların devlet desteğiyle açılmasının Fenn-i Servet müelliflerince tasdik edilmemesine rağmen bunun göz ardı edilebilecek bir konu olduğunu dile getirir:

“...Avrupa kıtasında teavün kanun-i tabisi ahkâmına ittiba ‘en teşekkül eden şirketlerin ihtiyacat-ı medeniye ve terakkiyat-ı düveliyeye ettiği hizmetler hadden efvân bulunmuştur... Ez cümle bundan birkaç yüz sene mukaddem şirket ve ticaret efkarının sevkiyle açılan esfar-ı bahriye sayesinde küre-i zeminin ummân-ı hifâda mestûr olan bir kıta-i uzması medeniyet-i umumiye dairesine dahil olarak... Ve onu müteakip haiz olduğu servet ve mamuriyet cihetiyle hasrete'l-müluk olup saye-i şemşir-i celadette teshiri yalnız birkaç sahip zuhura müyesser olabilen Hind iklim-i cesimi bir kumpanyanın eser-i ikdamatıyla İngiltere devletinin kabza-i tasarrufuna dahil olmuştur... Mahsal şirketler elleri erdiği yerde tabiatın insan için istifadesi mümkün olan vesaitinden hemen hiç birini muattal bırakmayıp mensup oldukları milletlere bu dar-ı mihnet içinde bir alem-i istirahat teşkil ettiler.

Hal böyle iken Tuna vilayeti menfaat-i umumiye sandıklarını tesis etmekle ve bu ise o misillü mevzuat-ı haberiyenin Fatıha-i zuhuru olmakla bittabi mucceb-i memnuniyet olmuş ve suret-i vaz ve idaresi tetkikatına ihale-i efkar olundukta vakıa fenn-i servet müelliflerinin müteahhirini böyle umur-ı ticaret teferruatına hükümetlerin müdahalesini tecviz etmemişler ise de bu babda olan mülhazaları Avrupa ahalisi gibi tesis ve teşebbüs kavaidine vakıf olan memalikin ahvaline kıyasen icra olunan istidlalat cümlesinden olup burada ise efkar-ı umumiye henüz hal-i tufuliyette bulunduğu ve bir müdür-i müdebbire muhtaç olduğu cihetle hükümetin emir ve teşviki olmadıkça hiçbir şey meydana gelemeyeceği malum olmak ve sandıkların vücudu vilayetin idaresi sayesinde hasıl olduğu gibi devam ve intizamı dahi yine hükümetin ikdam ve iltizamına mütevakkıf bulunmak hasebiyle bu hususta fenn-i servetin zikrolunan kaidesine ittibâ olunmaması mehazir-i sahihadan addolunamadığına binaen meselenin asıl şayan-ı tahkik olan cihetleri bu

sandıklarda cem olunan akçenin usul-i tedariki ve ikrazının şeraitiyle miktar-ı faizi ve muamelatının suver-i icraiyesi hususlarına inhisar etmiştir.³⁰⁰”

Namık Kemal'in İngiliz Doğu Hint Kumpanyası gibi devlet destekli kuruluşların Osmanlı Devleti tarafından da kurulmasını istemesi yani devletin ekonomiye bu tarz bir müdahaleyi önermesi merkantilist yaklaşıma uygun bir görüştür. Zaten hint kumpanyası da merkantilist öğretiyle doğmuştur. Mesela meşhur merkantilistlerden Thomas Mun da bu şirkette idarecilik yapmıştır. Fakat Namık Kemal, bu durumun farkında olacak ki devletin ekonomiye müdahalesinin “fenn-i servet müelliflerince” yani liberal iktisadi düşünceye göre tasvip edilmeyen bir tavır olduğunu da özellikle belirtmiştir.

Namık Kemal 20.1.1885 tarihinde Köse Raif Paşa'ya yazdığı bir mektubunda da Rodos'un “serbest liman”³⁰¹ (Port-Franc) haline getirilmesini önermektedir:

“... Rodos'ca en salim ve seri'ü't-te'sir olan suret ise, mutala'at-ı acizaneme kalır ise, Rodos'un bir Port-Franc yapılmasıdır. Malum-ı aşafaneleridir ki bu port Franc kaidesi, ahali beyrinde musavatı muhil olmak itibariyle hukuk ve istirkabat-ı ticarete dolayısıyla hail olabildiği için Fenn-i Servet nokta-i nazarlarınca bir takım tarizata uğramıştır; mamefih bu iki fennin tatbikiyle meşgul olan erbab-ı siyaset, Port-Franc usulünün nazariyatca mazarratını ve fiiliyatca faidesizliğini memalik-i mamureye munhasır tutarlar. Funun-i Siyasiye mezahibi mütenevvasının hiçbirinde Port-Franc usulünün bir memleketi imar etmekte olan faidesi imkâr olunmamıştır. Musavat ve istirkabat-ı ticaret kavaid-i nazariyesini, umran ve terakkiyi uğurlarında feda edecek kadar iltizam etmek ise hikmet-i hükümete tevafuk eder hallerden değildir... Yalnız... korkarım.. Rodos Port-Franc olursa, gümrükce uğranılacak zarar vehimesidir.³⁰²”

Serbest liman uygulaması da Merkantilizmin ithalatı aşırı sınırlayıcı politikaları sonucunda devletlerin birbiriyle olan ticari ilişkilerinin devamı için

³⁰⁰ Tasvir-i Efkar, 18 Rebiülevvel– 19 Temmuz 1283 – Salı, sayı 409

³⁰¹ “Gümrük resmi ödemedi girilip çıkılabilen liman”(Hançerlioğlu, Ekonomi Sözlüğü..., s. 369)

³⁰² Tansel, a.g.e., c.IV, s. 144

uygulanmaya başlanan bir yöntemdi³⁰³. Fakat Namık Kemal yine “fenn-i servet”e göre serbest liman uygulamasının eleştirilen bir yöntem olduğunu da belirtir. Namık Kemal, gelir kaynaklarının artırılması için Rodos’ta ziraatin dışında ticaretin de gelişmesini istediğinden serbest liman uygulamasını uygun görmüştür³⁰⁴.

Namık Kemal’in Hürriyet, İbret ve Hadika gazetelerindeki iktisadi yazıları, onun iktisadi düşünce tarihimizdeki yerini anlamamızda bize daha fazla yardımcı olmaktadır.

Namık Kemal “Ziraatımız”³⁰⁵ isimli makalesinde Osmanlı’daki zirai konuları ele alan fikirlerini ortaya koymuştur. Çiftçilerin sorunları üzerine değerlendirmeler yaptığı bu makalesinde ilginç olan bir bölüm vardır ki oda Namık Kemal’in ziraati, sanat ve ticaret ile kıyaslarken adeta bir fizyokrat gibi akıl yürütmüş olmasıdır. Öyle ki fizyokratların ziraatı sanayi ve ticarete yeğ tutarken kullandıkları ifadeler benzeyen ifadeler kullanmıştır. Zira fizyokratlar tarımsal alan dışında kalan ekonomik faaliyet alanlarını kısır sınıf; (üretken olmayan) balıkçıları, çiftçileri veya madencileri ise üretken sınıf olarak tanımlamışlardır. Çünkü onlara göre net üretim dedikleri üretim fazlasını/artı değeri ortaya koyabilecek tek kaynak topraktır³⁰⁶.

Namık Kemal de bu konudaki görüşlerini şöyle ifade etmiştir:

“Ticaretimiz ecnebilerin elinde, sanatımız hiç hükmünde...”

Cenabı Hak ihsân eder de topraklarımızdan biraz mahsul alabilirsek onunla taayyüş edip gidiyoruz.

³⁰³ Hasan Kaya, Türkiye’de Serbest Bölgeler ve Antalya Serbest Bölge Uygulaması, Tez, Süleyman Demirel Üniversitesi S.B.E., Isparta 1998, s. 12, <http://tez.sdu.edu.tr/Tezler/TS00087.pdf>

³⁰⁴ Tansel, a.g.e., c.IV, s.141

³⁰⁵ "Ziraatımız", *İbret*, No: 61, 25 Ramazan 1289/14 Teşrin-i sâni 1288, s. 1-2. (Haz: Aydoğdu-Kara, a.g.e., s. 299-304)

³⁰⁶ Savaş, a.g.e., s. 230-231; (“Onlara göre, maddi servet tarımsal üretimdir. Para servet değildir. Para mübadelelerde yardımcı bir araçtır. Para tüketilen bir servet sayılamaz. Servet mal yaratmaktır. Ticaret mal yaratmaz sanayi de öyle. Sanayiinin gelişi, harcamalarından fazla olmadığı için net hasıla yaratamaz. Bir marangozun yapacağı masa, kullanılan tahtadan büyük düşünülemez. Bir masa için gerekli tahtadan birkaç masa üretilemez. Sanayi sektörü ham maddelerin şeklini, niteliğini değiştirir. Yoksa tarım gibi fazlalık yaratmaz...)Özguven, a.g.e., s. 56

Dünyada ise ziraat hiçbir vakit zenginliğe sanat ve ticaret kadar hizmet edemez. Çünkü bir devre-i istifade tacir için saat, ehl-i sanat için yevm, zürrâ' için senedir. Şu kadar var ki tacir onda bir kazanır ve her saat değil on ve belki yüz saatte bir saat istifade halinde bulunamaz. Ehl-i sanat bir gün çalışırsa marifetine göre bir günlük ömrünün bedel-i sa'yini alır. Bulûğundan vefatına kadar hergün çalışması da ihtimalin haricindedir. Fakat zürrâ' bire beş, bire on ve bazı yerlerde bire on beş-yirmi istifade eder. Bir âfete uğramadığı senelerin hiçbirinde de istifadesinden bütün bütün mahrum olmaz. İşte ziraatin sermayeyi birkaç derece tezyîd etmek hâssasıyla devre-i istifadesinin emniyeti sanat ve ticarete nisbetle tabii olan letâifine bir dereceye kadar mükâfât olabilir. Bir de ticaret ve sanat istihsal-i servetce olan rüchânlarıyla beraber yine ziraate müftekir olduklarından çiftçilik hayat-ı beşerin en büyük hamilerinden biri addolunmuştur.”

Fakat Namık Kemal'in fizyokratlarla yakın fikirler belirtmiş olmasının altında yatan asıl nedenin Tanzimat Dönemindeki Sanayi mi? Ziraat mi? tartışmalarına da bir katkıda bulunmasının yanında aslında elde olanın topraktan başka bir şey olmadığından dolayı sanayi ya da ticarete ağırlık verilip ziraatın temelli yok olmasından endişe etmesinden kaynaklandığı kanaatindeyiz, çünkü Namık Kemal bu kaygısını aynı makalede şöyle ifade etmektedir:

Bir köy çiftçilerinin bir şehir halkına maişetce ettiği hizmeti bir devlet ibraz edemez. Bir mamûr çiftliğin havayı mazhar ile hıfz-ı sıhhatçe hâsıl ettiği fâideyi birkaç eczahane hâsıl eyleyemez.

Tutalım ki bu mütalâalar da vârid olmasın. Biz ziraatin tevsî'ine bakmayıp da ne yapacağız? Bütün bütün sanatla mı meşgul olalım? O fabrikalar nerede? O marifet nerede?... Bütün bütün ticarete mi dökülelim? O sermaye nerede? O malumat nerede?... Halimize biraz vâkıf olanlar için bedâhet derecesine vâsıl olan hakâyıktandır ki bizde şimdi tezyîd-i servet için en âcil ve en büyük tedbir ziraati ıslah etmektir.

Rençberimizin esvâbında tufandan biraz sonra insanların yürüttükleri hayvan derilerinden terakkice ne kadar fark var ise ziraatimiz dahi devr-i Âdem'den

beri o nisbette ya ilerlemiş ya ilerlememiştir. Ziraatce zamanımıza göre muhtaç olduğumuz terakkiyatı hâsıl etmek ise mücâhidâne bir ikdam ile Avrupa'dan çiftçilik fennini iğtinâm etmeğe tevakkuf eder. Bunu hâsıl etmek için her vilayet dahilinde birkaç ziraat komisyonu ve birkaç numune çiftliği hâsıl etmek lâzımdır. Fakat bazı yerlerde olduğu gibi ziraat heyetleri yalnız yerli azaya hasr olunursa vereceği fâide-i cüziye bu yolda ihtiyar edilecek külfete bile değmez. Olunacak himmetin semere vermesi matlûb olunca fenn-i ziraatin hiç olmazsa tatbikatını, kullanılacak makinelerin suret-i istimalini öğrenmeğe muktedir ve arazinin kabiliyatını bilir âdemler tedarikine ve bu yolda âdemler yetiştirecek mektebler tesisine ihtiyac-ı kat'i görünür. Ve bu yolda ne kadar masraf ihtiyar olursa pek az zaman içinde hâsıl edeceği semerâtın orakçı ücreti hükmünde kalır.”

Namık Kemal'in yeterli sermaye olmadığı için ticaretle uğraşamayacağını ya da fabrikalar yeterli olmadığı için sanayi ile de meşgul olmanın o an için fayda getirmeyeceğini, öncelikli olarak yapılması gereken ilk işin ziraati kalkındırmak olduğunu önerdiğini görüyoruz.

Namık Kemal, “İhtilaf-ı Ümmeti Rahmetün” isimli makalesinde tuz tekelinin olumsuz etkilerini anlatır:

“Şimdi Usul-i Meşverete karşı ittihaz olunan tedbir ki Meclis-i Şura-yı Devlet'dir, esası müşârü'n-ileyhin bu tedbirinden ibaretdir. Yalnız azası mülkün erbab-ı hall-ü akdinden toplanılmadı. Ve azlden masun tutulmadı. Binâ'en-aleyh bunda Ziya Beğefendi'nin tasavvur ettiği fâideler sâkıt oldu. Yine müşârü'nileyh idi ki tuz resminin mülkü ne derecelerde tahrîb etmekde olduğuna dâir Amasya'dan avdetinde Makâm-ı Sadâret'e bir lâyiha takdim etmişdi. O vakit lâyihanın hükmü kabul olunmadı. Lâkin sonradan bi'l-mecburiyye tuz resmi tenzîl edildi. Ve geçenlerde devletin iki lisan-ı resmîsi olan Tuna ve Ceride-i Havâdis gazetelerinde bir bend görüldü ki anda tuzun terakkiyi fiyâtmdan dolayı yalnız öküz ve manda telefâtından Tuna eyâletinde hazîne senevî yedi bin ve ahâli dört beş bin kîse zarar ettiği ve şimdiye kadar bu yolda üç yüz kadar adam mecrûh ü maktul olduğu beyân olunuyor.

Gerek öküz ve sığırın ve gerek koyun ve keçi ve beygir ve hergele ve merkeb ve canavar gibi telef olan sâir hayvânâtın re'sü'l-mâl ve sâ'iresinden terettüb eden zararlar düşünül­düğü ve başka eyâletler dahi Tuna'ya kıyâs olunduğu hâlde hasârâtın mikdârı ne dereceye varır?”³⁰⁷

Namık Kemal; İbret gazetesindeki “Reji” isimli makalesinde de tütün tekelinin halk üzerindeki olumsuz etkisine değinirken, tekell usulü ile büyük şirketlerin halkın emeğini sömürdüğünü dile getirir. Yazar, bu makalede hürriyetçi olduğu kadar eşitlikçi olduğunu da gösterir:

“Reji idaresi memlekette her türlü efkârı tahrik ettiği gibi fünün-ı siyasiyyece meşgul olanlarca meşgul olanlarca dahi bir takım münazaalara sebep olmuş. Avrupa tezgâhlarında fenn-i hukuk öğretenler “bu ne demek efendim, üç beş kişiden mürekkep bir şirket teşekkül etsin, İstanbul’da ticaretiyle ve tütün çıkan eyalatta ziraatiyle meşgul olan on binlerce ve belki yüz binlerce ahrâr-ı beşeri hizmetkârlık namında olan esaret-i sahîhaya mecburiyet halinde bulundursun. Tütünü Petko eksin, Mariçe toplasın, Tanko kurutsun, Manol bohçalasın, Zehari İstanbula getirsin, Kostaki ayırsın, Mihali kıysın, Panayot destelesin, bunların cümlesi mahsul-i saylarıyla karınlarını doyurmaya muktedir olamasın. Zarîfî Hiristaki ellerini sıcak sudan soğuk suya sokmadıkları halde tütün sayesinde milyonlar para kazansın. Böyle şeyler hukukun hangi kaidesine tevafuk eder” diyorlar.

Komisyon hanı piyasasında fenn-i servet tahsil edenler ise “Bir memleketin terakkisi ancak bu yolda hasıl olur. Yüz bin kişi çalışmalı, yine kût-ı lâ-yemût ile geçinmeli. Cümle­nin netice-i ikdamatı bir veya birkaç kişinin eline geçmeli. Dünyada Rochildler, Hirchler filanlar bu suretle vücuda gelir. Vakıa Avrupa’da olduğu gibi her sene yirmi bin kişi açlıktan ölür, fakat yirmi kişi de bir yere toplandığı gibi yirmi kuruşa satmak şartıyla hergün yirmi bin değil yirmi milyon ademi besleyecek bir ekmek fabrikası ihdâs etmeğe muktedir olabilir” yollu mukabele ediyorlar.”³⁰⁸

³⁰⁷ “İhtilâfî Ümmeti Rahmetin”, *Hürriyet*, Nu:2, 16 Rebiü'l-evvel 1285/6 Temmuz1868,s. 4, (Donbay, a.g.t., s. 7)

³⁰⁸ "Reji", *İbret*, No: 30, 12 Şaban 1289/2Teşrin-i evvel 1288, s.1-2 (Haz: Aydoğdu-Kara, a.g.e., s. 161)

Namık Kemal'in İbret Gazetesindeki "Masraf ve İradımız" isimli makalesi ile Hadika gazetesindeki "Bütçede Mümteniât" makalesi; Osmanlı'nın gelir gider konusundaki sorunlarına değinmiştir. Masraf ve iradımız isimli makalesinde tuz ve tütün tekelinin halkın aleyhinde olan uygulamalar olduğuna değinmiştir. Ayrıca her iki makalede de iltizam usulünün aleyhinde görüşler belirtmiştir:

"Mültezimlere gelince; Hazine bir nizam neşr etmiş. Afât-ı semâviyeye uğrayan yerlerin de bedel-i öşrünü afv ediyor..."

Mültezim ağalara ise bu müsaade de kâfi gelmemiş, uhdelinde Hazine'nin kırk yük, elli yük, hâsılı yük yük parası bulunuyor, yine kimi topu bir kaç yüz bin kuruş sermayesi kaldığından ve kimi hizmetinden aldığı birkaç bin kuruş aylıkla geçindiğinden, kimi de hiç parası bulunmadığından bahs ederek istidâ-yı merhamet ve ta'vîk-i deyn edip duruyor.

İşte Hazine'nin hakkını ağzındaki lokmasından almak lâzım gelen güruhun biri de bu insafsızlardır. Hazine ile muamelesi olan tüccarı da mültezimlere kıyas etmek iktizâ eder.

İtikadımızca bunlardan öyle birkaç yüz bin kuruş sermaye veya birkaç bin kuruş aylıkla kalanların değil, sahîhan parası olmayanların bile borçlarına imtina'-ı tahsil hükmü vermek lâzım gelmez."³⁰⁹

Namık Kemal, iltizam usulünün mali yapıya zarar verdiğini vurgular:

"A'sârca ikinci nazar ise iltizâm meselesine müteallik olarak, bu usul Hazine'nin şimdiye kadar birçok varidatını çürütmüş ve hele hiç şüphe yoktur ki her sene varidât-ı öşriyenin bir ehemmiyetli parçasını mültezimler kazanagelmıştır. Bu hale nazaran a'sâr daimî ve umumî surette emaneten idare olursa kaidece Hazine'ye pekçok fâide terettüb etmek lâzım gelir. Fakat mülkün her tarafında mültezimlerin kendi menfaatlerini gözettikleri kadar Hazine'nin istifadesini iltizâm eder memurlar

³⁰⁹ "[Bütçede] Mümteni'ât", *Hadika*, No: 23, 14 Kânun-ı evvel 1288/13 Şevval 1289, s. 1-2. , (Haz: Aydoğdu-Kara, a.g.e., s. 557-558

bulabilmek pek kolay bir şey olmadığından korkulur ki a'sârın emaneten idaresinden Hazine'ye ümmid olunan fâideden ziyade zarar terettüb etmesin."³¹⁰

Namık Kemal'in eğitim konusunda yaşadığı dönemin genel durumunu çarpıcı bir şekilde ifade ettiği "Türkistan'ın Esbâb-ı Tedennisi" isimli makalesinde, Müslim ile gayri müslimlerin eğitime ve ticari hayata katılımlarını karşılaştırdığını görüyoruz. Yazar; Müslümanların bu alanlarda Avrupalıların hatta Osmanlı toplumu içindeki Gayrimüslimlerin dahi gerisinde kaldığını belirtir.

"Nazar-ı gıpta ile görülüyor ki sâ'ir devletlerde usûl-i tahsîliyye böyle olmuyor. Bir çocuk mektebe elif-bâyı söker sökmez hem yazı okumakta meleke bulmak ve hem de ileride göreceği ulûmun mukaddemâtına ilm-i icmâlî hâsıl etmek için meselâ coğrafya ve hikmet-i tabîiyye ve târih gibi •ilimlerin kolay meselelerini dahi öğreniyorlar. Hatta uzak gitmeye ne hâcet. İstanbul'da Ermeni ve Rûm mekteblerindeki çocuklardan ikisi ile bizim mekteplerdeki çocuklardan ikisi hem-sinn olarak meydân-ı imtihanâna çekilsin, o zamân fark zâhir olur. Anların içinde on yaşında çocuk az bulunur ki kendi lisânında yazı bilmesin ve gazete okumasın. Bizimkilerin içinde onbeş yaşında çocuk pek nâdir bulunur ki Türkçe iki satır bir tezkere yazabilsin veyâhûd Takvîm-i Vakâyi'i okusun. Bundan daha kolay bir tecrübe var. Anadolu ve Rumeli'nin hangi şehrine gidilirse iş için kâtib aranılınsın, millet-i İslâmiyye'nin yüzde ikisi yazı bilir çıkmaz, milel-i sâ'irenin yüzde yirmisi okuryazar bulunur. Bundan zahir olur ki dünyaca lâzım olan ulûmda hem-şehrilerimiz bizden ilerü gitmişler ve ticaret ü san'atı ya'ni esbâb-ı refâh ü serveti anlar almışlardır. Fransa ve İngiltere ve Almanya ve italya ve Amerika'da ticaretle meşgul ahâli-yi sâkineden bir müslimân görülmüyor. Lâkin Ermeni ve Rûm milletlerinden çoğuna tesâdüf olunuyor ve bundan dolayısıdır ki memâlik-i Şarkiyye'den kangısna gidilse millet-i İslâmiyye Mahallesi harâba yüz tutmuş ve milel-i sâire mahallâtı kesb-i ma'mûriyyet etmiş görülüyor.

³¹⁰ "Masraf ve iradımız", *İbret*, No: 90, 10 Zilkade 1289/28 Kânun-ı evvel 1288, s. 1; No: 91, 13 Zilkade 1289/30 Kânun-ı evvel 1288, s. 1-2; No: 92, 14 Zilkade 1289/1 Kanun-ı sâni 1289, s. 1-2; No: 93, 15 Zilkade 1289/2 Kânun-ı sâni 1288 s. 1. (Haz: Aydoğdu-Kara, a.g.e., s. 383-394)

Şimdi böyle kalıb batalım mı, yoksa her millet ne yolda ilerü gidiyorsa biz de işimizi uydurub yürüyelim mi? Bu âna Kadar tuttuğumuz yol bizi şu bulunduğumuz mertebeye indirdi. Bundan böyle daha indireceğine başka delil ister mi?”³¹¹

Namık Kemal için eğitim konusu oldukça önemlidir. Toplumun topyekün bir kalkınma gerçekleştirebilmesi ve batılı devletlerle her alanda rekabet edebilmek için öncelikle eğitim sisteminde ıslahatlar yapılması gerektiğini savunur. İktisatla ilgili yazılarında eğitimi işlediği gibi eğitimle ilgili yazılarında da iktisada değindiğini de görüyoruz. Tuna Vilayetinde Midhat Paşa'nın yanında ve Tuna gazetesinde çalışan Leskofçalı Galip Bey; Tuna Vilayetinde yapılması planlanan eğitim ile ilgili ıslahat çalışmaları için Namık Kemal'den görüşlerini istemesi üzerine, Namık Kemal'in İstanbul'dan kendisine Eylül 1865'te gönderdiği mektupta eğitimle ilgili yapılması gerekenleri anlatırken eğitimden üç türlü faydanın beklendiğini, bunların fikir iyileştirme, ahlak düzeltme ve servet elde etme olduğunu söyler. Namık Kemal mektubu yazmadan önce Fransız maarif nizamnamesini okuduğunu, burada çok faydalı şeylere rastlasa da bunların yerine getirilmesi için gereken masrafin altından kalkmanın mümkün olmadığından bu nizamnameden yararlanılamayacağını anlatır. Tuna'da yapılacak eğitim alanındaki çalışmaların Hıristiyan ve Müslüman olan ahaliyi içine alacak şekilde düzenlenmesini önerir. Buna göre Müslümanlar tarih ve coğrafya okumalıdır. Toplumunu kaynaştırmak için Hıristiyan okullarında Türkçe dersi konmalıdır. Kadınların tahsiline de önem verilmelidir. Müfredatta matematik ve geometri olmalı, ahlâki gelişim için İslam'la ilgili kitaplara da yer verilmelidir. Tüccara muhasebe ilmi, çiftçiye ziraat ilmi, zanaatkâra da fizik ve kimya ilmi öğretilmelidir:

“...Bu tebşir-i âlileri üzerine bâzı kitaplara mürâcaât ederek, Firansa eyâlât mekâtibinin nizam-nâmesini mütâlea ettim. Bunlarda pek çok istifâde olunacak şeyler var ise de, ekseri o kadar külliyyetli masrafa muhtaçtır ki, bizim mülkümüzde icrâları mümkün olamaz; binâenaleyh ânların beyânından sarf-ı nazar ederek, kavâid-i külliyye ve ihtiyâcât-ı hâliyye üzerine biraz şeyler ihtârına ibtidâ ederim. Şöyle ki, mâlûmâtı gıdâ-yı rûh eyleyenler müstesnâ olmak üzre, umum halk için

³¹¹ “Türkistan’ın Esbâb-ı Tedennisi”, *Hürriyet*, Nu:5, 7 Rebiü'l-âhir 1285 / 27 Temmuz 1868, s.1,2,3, (Donbay, a.g.t. s.29-30)

maârifiten üç fayda olup, biri islâh-i efkâr, diğeri tehzîb-i ahlâktır; üçüncü, istihsâl-i servettir. Tuna'ca, efkârı islâh olunacak iki fırka-ı meşâde vardır ki, biri islâm ve diğeri Hıristiyan'dır; binâenaleyh oraca yapılacak maârif-i umûmiyye idâresinin Hıristiyan mekteplerine nezâreti şâmil olmadıkça, işin en mühim bir ciheti noksan kalacağında şüphe yoktur.

Sûret-i islâha gelince, İslâm için lâzım olan, bunlara hukûk-ı zâtîyyelerini ve vazâif-i hükümet ve revâbit-ı tâbiyyetin derece ve kavâidi ile, terakkıyât-ı hâzıranın vesâitini mümkün ol(dur)duğu kadar öğretmektir ki, bu dahî tarih ve coğrafyayı, beyan eylediğim fevâidi hâsıl edecek bir sûrette okutmak ve herkese kavânîn-i mevcûdenin mütâleasını öğretmek gibi bir tedbir ile hâsıl olur. Hıristiyanlar için ise... Fıransızca'ya bedel Türkçe okutturmak kabil olsa, pek büyük fevâidi görüleceğinde iştibah buyurmayınız; çünkü bir milleti diğere mezcetmek için, ta'mîm-i lisandan kestirme yol olamaz... Gelelim tehzib-i ahlâk mes'elesine. Bunun husulü, bütün bütün intişâr-ı maârife âit olmayıp, yalnız mekteplerin bu bâbta edebileceği hizmet, etfâle akâ'id-i islâmîye ve fezâ'il-i insanîyeyi hakkıyla ta'rif edecek bâzı kitaplar okutmak ve mekteplerde cereyân eden muamelâtta, bu kitapların hâvi olduğu nazariyyâtın ameliyyâtını göstermek sûretlerinden ibârettir.

İstihsâl-i servet maksadında dahî, ticâret ve melâhât ve san'ate lâzım olan kimya ve hikmet-i tabi'îye ve (contabilite) denilen fenn-i defterî ve ilm-i ziraat okutturulmalıdır. İşte bunların sühûletle ve az masraf ile husûlü için, üç nev' mektep iktizâ eder : Bunun biri, ma'lûm olan sıbyan mektepleridir ki, mümkün olur ise, her köyde bulundurulmalıdır... İkincisi Rüşdîye mektepleridir ki mutlaka her kasabada bir tâne bulundurulmalıdır...

Üçüncüsü merkez-i eyâlette dârü'l-fünun yollu bir büyük mekteptir ki, bunda Arabî, Farsî ve Fıransızca'dan, tâliplerine, hizmet-i devlete girmek isteyenlere daha ziyâde tafsilâtı ile tarih ve kânûn ve kitâbet ve bir devletin ecnebilerle olan muâmelâtı bildirilmelidir. Tüccara fenn-i defterî, çiftlik ashâbına fenn-i ziraat ve ehl-i san'ata hikmet-i tabi'îye ve kimya gibi lazım olan fünun tahsil ettirilmeli ve

*tâlipleri için fûnûn-ı akliyye ve nakliyyenin aksâm-ı sâiresinden dahî birer ders bulundurulmalıdır.*³¹²

Namık Kemal, daha önce de değiniğimiz “İdarece Muhtaç Olduğumuz Tadilat” isimli makalesinde de eğitimin iktisadi kalkınmanın ön koşulu olduğunu söyler:

“Halbuki dünyada mevcut olan üç menba-i servet içinde ticaret en ziyade îsâr-ı menfaat istidadında bulunduğundan servet-i milliyemiz o yolların açılmasına bir iktifa-i şedid arz edip duruyor.

*Umur-ı naftamız bir iki demiryoluyla birkaç şoseye münhasurdır. Tahsi[sa]tının dahi bundan ilerisine müsaadesi yoktur. Halbuki memlekette ziraat, ticaret ilerler ise nâfianın tedbir ve teşebbüsüyle ilerileyecek.”*³¹³

Hadika gazetesindeki “Maarife Dair bir Makale”³¹⁴ yazısında da aynı tutumunu sürdürür:

“İspanyollar vaktiyle alemin en zengin altın madenlerine malik olmuş iken maarifde olan noksanlıkları cihetiyle ellerinde bir şey kalmadı. İngilizler mahsülü demir ve kömürden ibaret bir mülke sâkin oldukları halde maarifde olan kemalleri hasebiyle memleketlerini dünyanın hazine-i serveti hükmüne getirdiler.

Zaten cevher-i servetin madeni maarif, sermaye-i saadetin mahzeni yine maarifdir. Bu halde maarifin terakkisini servetin tezayüdünden beklemek vâlidenin kerimeden doğmasına intizar hükmüne kalmaz mı?”

Namık Kemal “Usul-i Meşverete Da’ir Geçen Nümerolarda Münderic Mektubların Nihayeti” isimli makalesinde Gayrimüslimlerin devletin önemli

³¹² Tansel, a.g.e, c.1, s.14-21; Namık Kemal’in eğitim ile ilgili görüşlerini tetkik eden ayrıntılı bilgi için bkz. İnci Enginün, “Namık Kemal’in Eğitim Konusundaki Görüşleri”, Namık Kemal: Ölümünün 100. Yılında, İstanbul 1988, s. 25-38

³¹³ Aydoğdu-Kara, a.g.e., s. 177

³¹⁴ : "Maarife Dair Bir Makale ", *Hadika*, No: 2, 11 Teşrin-i sâni 1288/10 Ramazan 1289, s. 1-3, (Haz: Aydoğdu-Kara, a.g.e., s.520

kademelerinde olduğu gibi ticarete de söz sahibi olduklarını bu durumun değişmesi gerektiğini söylemiştir.

*“Allah için söyleyelim, şimdi biz ne hâldeyiz? Daha İslâmiyyet'i bütün bütün terk etmedik. Mahâkim-i sâ'ireden işlek olan Meclis-i Ticâret bütün mezâhib-i sâ'ire halkının elinde. Hâriciyye dâ'iresinde elli kadar Hristiyan me'mûrumuz var. Yarısından ziyâdesi elçi, sefâret müsteşarı yâhüd başkâtibi, politika me'mûru. Hristiyândan "Kazak alayından başka" bir tabur askerimiz yok. Belki bir orduyu idâre edebilecek kadar Hristiyân zâbit peyda etdik, hâlâ da yetiştiriyoruz... İkincisi Sakız'da, İzmir'de Girid'de sâ'ir yerlerde doğmuş bunca Ermeniler, Rumlar tâbiyyet-i ecnebiyyeye girdiler. Kıyas olunmaz derecede servet hâsıl etdiler. Sâ'ir Avrupa devletleri gibi bizde de eser-i adâlet görülür ve Osmânlılığa 'avdet ederlerse servet-i milliyemiz iki kat tezâyüd eder. Bu fâ'ide değil midir? Bugün hıfz-ı vatan için silah tutmak bütün bütün İslâm'a münhasır. Eger mezâhib-i sâ'ire halkı da vatanını sever ve muhâfazası için bize iştirâk ederse nesl-i İslâm'ı inkırâzdan muhâfaza etmiş oluruz.”*³¹⁵

Fakat aktardığımız bu son makaleden Namık Kemal'in Gayrimüslimlere karşı olumsuz bir tavrı olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Namık Kemal, toplum içinde sınıf farkı yaratacak şekilde farklılıklar oluşturulmasına karşı çıkarak bu durumdan yönetim hatasını sorumlu tutar. Müslümanların ticari hayata atılmakta gayrimüslimler kadar yeterli müteşebbis ruha sahip olmamasına karşı gelir. O, Osmanlı toplumunu bütün öğeleriyle eşit ve hür olarak bir arada yaşamasını istemektedir. “Şark Meselesine Dair” isimli makalesinde de gayrimüslimlerin de ağır vergilerden muzdarip olduğunu ıslahat fermanının bu konuya bir çare getirmediğini söyler ve yine meşrutiyete geçilmesinin³¹⁶ daha iyi bir yönetim seçeneği olduğunu belirtir.

³¹⁵ “Usul-i Meşverete Da'ir Geçen Nümerolarda Münderic Mektupların Nihayeti”, *Hürriyet*, Nu:22, 13 Şaban 1285/23 Teşrin-i Sani-Kasım1868, s. 6,7,8 (Donbay, a.g.t. s. 192-193)

³¹⁶ “Namık Kemal, İngiliz yönetim biçimini beğenmektedir. Ancak, meşrutiyet idaresini kurmak için gereken hukukî esasları dışardan almaz. Çünkü ona göre İslamiyette meşveret esastır. Bunun gibi yeni kanunlar çıkarmada da başkalarını taklit etmeye gerek yoktur.” (Musa Çadırcı, “Namık Kemal'in Sosyal ve Ekonomik Görüşleri”, OTAM, Sayı:2 Ankara 1991 s.43)

“Bâb-ı 'Âlî ma'hüd Islâhât Fermânı'nı neşr eylediği sırada fenn-i siyâsetde olan cehâlet-i tâmmesi cihetleriyle Avrupa'ya karşı Hıristiyânları hukuk-ı şahsiyye ve siyâsiyye- de İslâm ile müsâvî tutduğunu i'lân eyledi. Hâlbuki İslâm'ın hukûk-ı siyâsiyyesini yedd-i iğtisâbından bırakmamışdı. Hıristiyânların erbâb-ı ma'lûmâtı bu mevâ'idi usûl-i meşveretin mukaddimesidir zann etdiler, yakında o neticeye vusûl-i müyesser olmak ameline düşdiler. Bâb-ı 'Alî'nin tutumuna bakdılar, ümmîdlerinde yanıldıklarını pek çabuk anladılar. Sonra hükümete nasıl ısınsınlar. 'Avâmı ise peyderpey tezâyüd eden virgüleri, tahmis-i a'sâr, tuz, tütün rûsûmâtı, yol angaryaları gibi ta'dâdı nâ-kâbil bir takım rûsûmât altında ezildi. Bu mazlumiyyeti ise İslâmdan gördü. Çünkü evine virgü almak için zabtiyye geldi, kendini döğdü, bakırını sataı, o bî-çâre kır-serdârına şikâyet etdi, ondan da bir dayak yadı. Sonra kâ'im-i makâma gitdi, habs olundu... Hakikat hâlde o akvâmın lâyıkıyla ısınması mümkün olamayan hükümet iki üç kişinin irâde-i keyfiyyesinden ibâretdir... Günah değil midir ki otuz milyon nüfus birkaç kişinin zincir-i zulmü altında inlesin? Yazık değil midir ki dünyanın en feyz-dar olan bir koca parçasındaki kabiliyyat-ı tabiyyeden nev'-i beşer asla müstefid olmasın?³¹⁷

Namık Kemal; yabancıların Osmanlı ülkesinden toprak satın alabilmelerine ilişkin düzenlemeyi eleştiren bir yazı da yazmıştır. Tıpkı 1838 tarihli ticaret anlaşmasını eleştirirken belirttiği gibi, hürriyetlerin karşısında olmadığını fakat bu tür uygulamaların mevcut siyasi ve iktisadi ortamda Osmanlı Devletine büyük zarar vereceğini düşündüğünü ifade etmiştir. Devletin ve halkın mali gücü çok düşük seviyede olduğundan insanların elinde kalan son ticari meta olarak görebilecekleri taşınmazlarını yabancılara satma durumuna düşerek, gelecekte geri dönülemez şekilde özellikle İstanbul gibi Dünyanın gözdesi olan Osmanlı şehirlerinde demografik yapının dahi değişebileceği tehlikesine işaret eder.

“Ecnebinin Tasarruf-ı Emlak Salahıyyeti”

Bu ta'bîrin Türkçesi, biz idâre-i hâzıra sâyesinde ticâretimizi, sînâ'atimizi ecnebîlere verüb birer çürük ahşâb kulübeye başımızı sokmuş seyirci gibi kalmış

³¹⁷ “Şark Mes’elesine Dâ’ir”, *Hürriyet*, Nu:23, 13 Şaban 1285/30 Teşrin-i sani-Aralık 1868, s.1,2,3,4,5 (Donbay, a.g.t. s.194-205)

idik, şimdi bu kulübemizi dahi anlara verüb hâne-ber-düş olarak Anadolu yakasına hicret edeceğiz, demektir. Bâb-ı 'Alî ecnebiler için hukûk-ı istimlâki i'lân edince zımnen İstanbul ahâlîsine kûs-ı rihlet çaldı ve yirmi seneden berü her şu'be-i idârede gösterdiği âsâr-ı reviiyyet ü dirâyetin üzerine bununla doğrusu tuğ dikildi....”

Namık Kemal, bu makalesinde Osmanlı'da gerçekleşen mali alandaki gelişmelere ilişkin görüşlerini kendi penceresinden bakarak anlatırken adeta dönemin özetini çıkarır. Yazar; ticaretin zaten halk için bir geçim kaynağı olmaktan çıktığını, bu sebepten insanların devlet memuru olmak için çaba harcadığını, çiftçilerin vergilerini ödeyebilmek için hayvanlarını bile satmak zorunda kaldığını dile getirir.

“ Şam ve Haleb ve Diyarbekir ve Gerdüs ve İslimye ve Selanik ve İstanbul'da kumaş ve ipek ve çitârî ve 'abâ ve katanı ve şâlî fabrikalarımız mahv olmak derecesine geldi. Zirâ Avrupa'nın çürük çukaları ve basmaları ile i'mâl-i elbise ve tanzim-i esâs etmek zarâfet ve moda oldu. Cüllâh, yorgancı, yemenici, kavukcu, terzi gibi el işiyle geçinen esnâfımız iflâsa çıkub başımızdaki fese varıncaya kadar ma'mûlât-ı efrençiyeye isti'mâline muhtâc olduk. Bugün Avrupa bize metâ' göndermese çırpıplak kalacağız... Ahâlînin-zarûreti ise evvelkinden yüz kat ziyâdeleşti. Ashâb-ı mâ'âşdan nice adamlar abâ vü ecdâdından kalan gümüş devât ve kılıç ve zarf gibi şeyleri def' etdikden sonra te- dârik-i kuvvet-i rûz-merre için matbahdaki sahan ve tencereleri satub geçiniyorlar. Tahkik olunsa İstanbul'un sülüsân ahâlîsi bu kabilden çıkar. Ahâlîdeki parasızlık, alıcı olmamak münâsebetiyle her yerde emlâk kıymet-i sahîhalarının nısf ü sülüsüne ve 'akar ü irâdlar yarıya tenezzül eyledi.

Namık Kemal; devletin ekonomik buhrandan kurtulmak için çeşitli kurtuluş çareleri aradığını; vergi artırımını, kaime bastırma, dış borç alma gibi mali kararların ardından son olarak da yabancılara toprak satın alma hakkının verilmesinin doğru bir karar olmadığını anlatır.

Şimdi bu hâl-i zucret-i iştimâl üzerine emlâki alacak müşteri zihûr eder ve husûsiyle râyic-i vaktiden bir misl ziyâde akçe verirse artık biz emlâkimizi ecnebîye satarsak bi'l-âhire İstanbul'dan hicretimiz lâzım gelir, bu mülk elimizden çıkar, devlet ü milletimiz 'akıbet mahv olur, deyüb de bulunduğu fakr ü zarûrete

dayanacak ve mülkünü satmayacak ehl-i gayret kimdir?... bi'l-âhire geçinmek kâbil olamayub ta'ayyüş ehven olur diyerek Bursa ve Kütahya ve Konya taraflarına nakl-i hâneye muhtâc olur ve böylelikle İstanbul dahi boşalub bizim yerlerimizde Avrupalılar ikâmet ederler. Artık biz Anadolu'da çift mi süreriz, ne yaparız bilinemez?...”³¹⁸

Namık Kemal; “Mülkümüzün Servetine Dair” makalesine ek olarak Hürriyet gazetesinin 8 numaralı sayısında çıkan “Mülkümüzün Servetine Da’ir Geçen Nümerodaki Makaleye Zeyl”³¹⁹ adlı makalesinde “israf” ve “mektumat” konularını işler. Devlet memurlarının yüksek maaşları olduğunu, mültezimlerin yaptığı usulsüzlüklere göz yumulduğunu, idarecilerin sefahat içinde olduğunu buna karşın Devletin gücünün artık bu israfı kaldıracak takatte olmadığını söyler:

“Nâ-be-mahal sarf olunan vazâif ü sadaka ma’âşlarına ve mübây’ât ü inşâ’atda olan telefâta milyonlarca tazmin verilir. Sarraflar mültezimler uhdesinde milyonlarca kîseler kalır. Bunlara her bir iddiâlarında bir türlü hesap ile hisabsız paralar bağışlanır... Avrupa’ya kâime ve zırhlı gemiler vesair ısmarlanır... Kalemlerde hiçbir şeyin hesabı bilinmez. Hâsılı idaresnin kangı cüz’ine bakılsa nev’ nev’ israflarla alude görünür. ...Vükelâdan herbirinin dâ’iresinde elli altmış kişi var. Elbette bir iki ‘asır evvelki tarz-ı haşmeti bu ‘asrın varidatı idâre edemez... Hâl böyle-iken Fransa’dan ziyâde debdebe gösterince bizim için bekâ nasıl mümkün olabilir? ”

Namık Kemal, önemli bir diğer mali sorunun da vergi kaçırma olduğunu belirtir. Osmanlı’da vergi kaçırmanın boyutlarının yüksek düzeyde olduğunu söyler:

“...Bizde mektûmât o derecededir ki en büyük hırsızlarımız bile her meclislerinde andan şikâyet ederler... 'ukalâ-yı vükelâden biri dahi "Devletin vâridâtı üç kısımdır, bir kısmı çalınır, bir kısmı isrâf olur, ancak bir kısmı mahalline sarf edilebilir. Eger o da tahsîl olunabilirse" dediği meşhurdur.”

³¹⁸ “Ecnebilerin Tasarruf-ı Emlak Salahiyeti”, *Hürriyet*, Nu:21, 2 Şaban 1285 /16 Teşrin-i Sani-Kasım 1868, s, 2,3,4,5, (Donbay, a.g.t. s. 181-188)

³¹⁹ “Mülkümüzün Servetine Dair Geçen Nümerodaki Makaleye Zeyl”, *Hürriyet*, Nu:8, 28 Rebiül-âhir 1285/17 Ağustos 1868,s.1,2,3,4 (Donbay, a.g.t. s. 46-54)

Namık Kemal'in mali sorunların çözümünde eğitimi şart koştuğunu görüyoruz. Fakat çözüm önerilerinin sonunda meşrutî sistemi işaret ettiğini de görüyoruz. Namık Kemal'in öngörüsüne göre parlamenter sistemin denetleyici özelliği bu tür sorunların önüne geçecektir.

“Netice-i müdde'â. Gerek ümmeti ve gerek devleti servetçe bulunduğu hâl-i izmihlâlden kurtarmak için evvelâ halkımızı vatanda mevcûd olan defâyin-i tabîyyeden lâyıkıyla istifâdeye muktedir etmeli. Bunun için maaarif lâzım, yollar lâzım. Sâniyyen san'at peydâ etmeli, ehl-i sanat yetiştirmeli. Bunun için ma'ârif lâzım, me'mûru azaltmak lâzım, teşvîk lâzım. Sâlisen ticâreti bir hüsn-i hâle koymalı. Bunun için dahi kezâlik ma'ârif lâzım. Ve bir de Avrupalıları ebnâyî vatanla müsâvât derecesine getirmek için mâhâkimin 'adâlet ü intizâmı lâzım. Fakat hazînedeki sû-i istimâlâtı def etmek ve servet-i 'umûmiyyece hâsıl olan te'sîrât-ı vahimesinin önünü almak cümleden elzemdir. İbtidâ tedenni bir hâl-i vukûfda tutulmalıdır ki andan sonra terakkiye meydan okuyabilsin. İşte bunun da çaresi usûl-i meşveretdir...”

Namık Kemal; “Muvazene-i Maliyye 1”³²⁰ isimli makalesinde bütçe açıklarından bahseder ayrıca bütçe açığına sebep olan iltizam usulü ve dış borçlanma konularına değinir. Namık Kemal; bütçeyle ilgili rakamlarla bilgiler aktarmış ve bazı yıllara göre kıyaslamalar da yapmıştır.

Namık Kemal; gelir-gider dengesinin önemini şu şekilde açıklamaktadır:

“Muvazenin iki faidesi vardır ki biri hükümet ve ümmete hizmet ve biri de ashab-ı dikkate aid olan ibretidir. Hükümete münhasır olan faidesi iki türlüdür: evvelkisi ashab-ı idareye devletin bir sene içindeki ihtiyacatını ve hasıl edebileceği iradı göstermektedir ki sarfiyyat-ı idarenin intizam ü ihtiyat üzre ceryanına sebep olur. İkincisi hazinenin halini umuma bildirmekle itibar-ı devleti muhafaza etmektedir ki bununla lüzum göründükçe sühuletle istikraz edilir. Ümmete hizmeti ise ihtiyacat-

³²⁰ “Muvazane-i Maliyye”, *Hürriyet*, Nu:62, 22 Cemâziye'l-evvel 1286/30 Ağustos 1869,s.1,2,3,4 (Donbay, a.g.t. s. 385-392)

ı idareyi umumun taht-ı nezaretine i'ta ile halkı beyhude yere para vermekten ve alınan akçeyi israfdan vikayetdir...”

İltizam ve dış borçlanmanın getirdiği zararlarla ilgili olarak da aşağıdaki ifadeleri kullanır:

“ ... bir milyon kiseden ziyâde tahmin olunan varidat-ı öşriyyeden lâ-akall beşde birinin mültezimler uhdesinde çürüdüğü herkesin malumu olduğundan...”

“Gelelim zaruret-i hazıranın def’i babında düşünülen çareye. İstikraz ile borç ödeyerek ıslah-ı hâle çalışmak devr-daim suretiyle makine yürütmeğe uğraşmak kabilinden olan harabiyetle servet-i umumiyyede görülen tedenninin en başlı bir sebebi de şu duyun-ı hariciyye beliiyesi olduğu kabil-i inkâr mıdır?”

Namık Kemal; “Muvazene-i Maliye 2 ” isimli makalesinde Fransa ile Osmanlı Devletinin mali açıdan karşılaştırmalı bir değerlendirme yapmıştır. Osmanlı Devleti’nin 1865 senesindeki gelir ve gider kalemleri ile Fransa Devleti’nin 1868 senesindeki gelir ve gider kalemlerinin ayrıntılı olarak verildiği makalede Osmanlı’nın bazı imkânlarını iyi değerlendiremediği için daha az gelir elde ettiğini Fransa’nın ise iyi yönetildiği için bu imkânlarını kullandığını vurgular.

“Bugün hukuk-ı siyasiyyece değil fakat usul-i idarece Fransa düvel-i muazzamanın cümlesine fa’ik sayılıyor. Binâ’en-‘aleyh umûr-ı maliyyemizden hükümetimizin tedabirine istidlal için bizim muvazeneyi Fransa’nın bu derecesi ile tatbik etmeyi münasib add eyledik.. Mukayesemizin varidat cihetinde şayan-ı dikkat olan yerler şuralardır ki bizim muvazenenin en büyük kalemi a’şar ve ikincisi virgü oluyor. Fransa’nın en büyük kalemi de virgüsü ise de bundan aşar ve ağnam rüsumu gibi ziraate ve hayvan beslemeğe aid ne kadar şey var ise cümlesi dahildir. Biz ise en ağır yükümüzü insanın birinci ihtiyacatından ve ba-husus bizim mülkün esbab-ı hayatiyyesinden ‘add olan zer’ ü ra’y üzerine yığıyoruz.... Eğer devlet öşre bedel mesarifini hacet-i zarurete kasr edüb de sair varidatından ziyada muhtac olduğu para derecesinde kadastro ve patenet usulunca emval-i menkule ve gayr-i menkule ve ticaret ve sinâ’ât üzerine münasib ve mütenesib bir virgü tahmil etmiş olsa hakikaten hem ahaliyi ihya ve hem de hazinesini imla eder... Fransa mülkü bizim mülkümüzün yalnız Rumeli kıtası vüs’atinde bile değil-iken ormanlarından 1868

senesi balada gösterilenden fazla iki milyon beş yüz Frank fevkaladesi ile beraber yüz yirmi bin kiseye yakın varidat almış. Biz o koca mülkün kesret ü servet-i tabiyyesi meşhur-ı alem olan ormanlarından 1285 senesi için topu on beş bin kise varidat tahmin ediyoruz o da tahmin ü tasavvurda...

*Masârife gelince (evvelâ şurasını ihtâr edelim ki Fransa muvâzenesinde iki yüz otuz iki milyon şu kadar Frank emîriyyenin isti'mâli ve vâridâtin tahsili için masârif görülür ki bizim hazînemiz hizmet-i mülkiyyeyi umûr-ı mâliyyeden ayıracak ve bir îrâdın istihsâlinde ne masraf vukû bulur, ise temâmen bilecek kadar olsun intizâm hâsıl edemediğinden bunlar muvâzenemizde dâhiliyye ve mâliyye masraflarının yekûnundan çıkarılıb da gösterilmemiştir.*³²¹

“Veşevirhüm fi'l-emr” isimli makalesinde de Namık Kemal’in mali sorunlara çözümde meşrutî yönetimi önerdiğini görüyoruz.

“Şimdi bir de mes'elinin cihet-i dâhiliyyesine nazar edelim.

*Evvelâ bugünkü günde vatanın muhâtarâ-i inkırâz- da bulunduğunu vükelâ bile inkâr edemez. Bunun en başlı bir sebebi ise servet-i umûmiyyenin tedenni-i sarf hâlinde bulunmasıdır. Eger bizde şimdiye kadar usûl-i meşveret kabûl olunarak Meclis-i Şûrâ-yı Ümmet te'sîs edilmiş olsaydı meselâ binâlar... filanlarla hazîne bu hâle getirilebilir miydi? Konsolidenin tahviliyle yirmi iki milyon liralık duyûn-ı dâhiliyye kırk milyona çıkarılmak mümkün olur muydu? Ve bu sırada yirmi iki milyon konsolidenin eshâm-ı umûmiyyeden bedeli hisâbca yirmi altı buçuk milyon liradan aşağı iken yirmi dokuz milyondur diye i'lân okunmağa cesâret olunur muydu? Bin türlü mazarratıyla bunca memleketlere harâb eden tuz, tütün tesviyye-i tarîk nizâmları mevki'-i icrâya gelir miydi?...*³²²

Namık Kemal; “Usul-i Meşverete Da'ir Geçenki Nüshada Yazılan Mektubun İkincisi” isimli makalede de meşrutîyete geçilmesiyle halkın haklarının daha iyi korunacağını anlatır.

³²¹ “Muvazane-i Maliyye 2”, *Hürriyet*, Nu:63, 29 Cemâziye'l-evvel 1286/6 Eylül 1869,s.1,2,3,4,5 (Donbay, a.g.t. s. 393-405)

³²² “Veşâvirhüm fi'l-emr”, *Hürriyet*, Nu:4, 30 Rebiü'l-âhir 1285/20 Temmuz 1868,s.1,2,3,4 (Donbay, a.g.t. s. 18)

“Mâliyyenin yapıdığı muvâzene önlerine gelince, binlerce kise ecnebî tazmînâtı kalemini gördükleri vakit "Bu nedir?" diye sorarlar da karşıdan "Ne yapalım devlet za'if, me'mûrlar da pek çok şeyler de hata ediyorlar. Anın için ecnebler birer bahâne bularak bir takım da'vâlar açıyorlar, tâbî oldukları devletler de musallat oluyorlar. Müşkîlât çıkarmamak için birer parça şey verüb ağızlarını kapatıyoruz" denince meb'ûslar "Yok, biz ecneblerin ne esiriyiz ve ne de sağmal ineği. Kimde hakları var ise mahkemelerde da'vâ etsinler alsınlar, halk yiyecek ekme bulamıyor, ağız kapatmak için kimsenin verilecek parası yokdur" yollu mukâbele edemezler mi?"³²³

Namık Kemal; “Sekizinci Nümeromuzdaki Mâliye Bendine Zeyl”³²⁴ isimli makalesinde 1838 ticaret anlaşmasının getirdiği ithalat-ihracat vergilerindeki adaletsizliği ve devletin gelirlerini çoğaltma yolu olarak vergi artırımı ve borçlanmayı seçmesini eleştirir.

“Biz o derece hâlimizi bilmeyiz, o mertebe menfa'atimizi düşünmeyiz ki idâremizin her cihetinde ve bâhusus umûr-ı mâliyyede ittihâz olunan tedbîrlere bakınca insanın aklına hayret gelir ve o kadar sakîm şeyler düşünülebildiğine gerçekten ta'accüb olunur.

Meselâ bundan evvel bahs etdiğimiz mu'âhede yapılarak ticâret-i dâhiliyye için ecnebilere ruhsat verildiği zemân ğûyâ mücerred biz de sanayi'i mahv etmek mültezem imiş gibi idhâlâtdan yüzde beş ve hâlbuki mahsulât-ı dâhiliyyeden yüzde sekiz gümrük alındı.

...Sonra cülûs-ı hümayûnu müte'akib biz mâliyyemizin islâhına kalkışdık. Buna dâ'ir yine Bâb-ı ' Alî'den Saray-ı Hümayûn'a bir mufassal takrîr takdîm olundu. Ve anda tutulacak tedbîrlerin hülâsası şu birkaç satır ibâreye derc edildi:

³²³ “Usul-i Meşverete Dair Geçenki Nüşhada yazılan Mektubun İkincisi”, *Hürriyet*, Nu:13, 4 Cemâziye'l-âhir 1285/21 Eylül 1868,s.6,7,8, (Donbay, a.g.t. s. 85)

³²⁴ “Sekizinci Nümeromuzdaki Mâliye Bendine Zeyl”, *Hürriyet*, Nu:10, 13 Cemâziye'l evvel 1285/31 Ağustos 1868, s.1,2,3 (Donbay, a.g.t. s. 62-69)

[Devlet-i 'Aliyyeler için masârifin açığını kapatmak ve düyûnuna tesviyye etmek zımında iki menbâ'-ı sahîha mürâca'at etmek lâzım gelüb bunun birisi tezyîd-i vâridât ve diğeri istikrâz maddeleridir.]

Vâkı'â kangı devletin muvâzenesi bozulsa ıslâh için mürâca'at olunmak lâzım gelen tedbîrlerden biri tezyîd-i vâridâtdır. Husûsiyle bizim memleket bir muntazam idâre tahtında bulunsa hâ'iz olduğu serveti az zemân içinde sekiz on misline çıkarabilir. Lâkin bu az zemân dediğimiz de lâ-akall on onbeş seneden 'ibâretidir...

Ayrıca yine tek el usulünün halkı mali açıdan olumsuz etkilediğini belirtir.

...Hâl böyle-iken hükümet vâridâtın öyle tedbîr-i sahîha ile tezyîdini asla düşünmeksizin tahammülü olan yerlere â'iddir diyerek virgüyi zamm etdi. A'şârî ba'zı eyâlâtda bin türlü hisâb-ı ferâh 'ilâvesiyle ahâliye bıraktı. Tuz ve tütün rüsûmâtını icâd etdi. İşte o tedâbir semeresidir ki şimdi birçok yerlerin halkı ot kökü ve ağaç kabuğuyla geçiniyor."

Namık Kemal; emek yoluyla ziraat, ticaret ve sa'nat ile üretim yaparak gelir artırmak varken faizli borçlanmanın yanlış bir yöntem olduğunu söyler. Hem böyle yaparak müteşebbis ruhu yok ediliyor, "tembel, mirasyedi sermayedarlar" yetiştirmeye önayak olunuyordu:

"İstikrâza menba'-ı sahîh demek ise yalnız Bâb-ı Âlî'ye sânih olmuş bir vahimedir ki selâmet-i efkâr ashâbının hiçbiri kabul etmez. Hele fenn-i servet mü'elliflerinin 'inde bir devletin istikrâz etmesi hiç câ'iz değildir. Meğ er ki tahrîrât-ı sâmiyede beyân olunan sebeplerden vatani bir büyük muhâtaradan kurtarmak zarureti kat'iyen muhakkak ola.

Yalnız içlerinden birkaç kişi fâ'izinden sermâye- dârâna bir menba'-ı vâridât hâsil olduğu-y-çün istikrâzı tervîc etmek istemişlerse de cumhur-ı siyâsiyyun, zirâ'at, san'at, ticâret gibi sa'y ile vâridât getirecek şeyler var- iken hükümetin araya girüb de erbâb-ı sa'yden aldığı paraları birtakım tenbel sermayedârâna vermesinden büyük fenâlık mı olur? Verdikleri para onların elinde kalsa elbette çalışarak ma'ziyâdetin istihsâl-i menfa'at ederler. Hakikatde sermayedârâna öyle bir menba'

peydâ etmek mirâsyedi yetiştirmek gibidir. Farz-ı muhal olarak öyle bir fâ'idesi olsa bile devletçe olan bin türlü mazarratına nisbetle bahs etmeye değmez derler. Bu da'valarının sıdkına ise yalnız bizim hâlimiz delîl-i kâfidir.

Zikr olunan takrîr-i 'âlîde sâ'ir Avrupa devletlerinin dahi borçlu olduğundan istikrâz bayağı vâridât-ı 'âdiyye hükmüne tenzil olunmak istenilmiştir. Hâlbuki bir küçük kıyâs ile bu müdde'ânın butlânı meydâna çıkar.”

Namık Kemal; Fransa'nın yaptığı borçlanma miktarının Osmanlının yaptığı borçlanmaya kıyasla çok daha az miktarda olduğunu rakamlarla bilgiler vererek bu iddiayı çürütür.

Bu makalenin sonunda ise Namık Kemal'in çözüm yolu olarak yine meşveret usulünü önerdiğini görüyoruz:

“Devlet ihyâ edecek ve hazîne dolduracak tedbîr böyle mi olur?

Devletimizce hazînenin fenâlığı hiss olunduğu günden berü ittihâzı lâzım gelen meslek bir taraftan servet-i 'umûmiyyenin tezyîdiyle vâridâtını ziyâdeleştirmeye çalışmakla berâber 'acâleten masârifi hâcet-i iktisâra indirmek ve zarûret-i kat'iyeye görünmedikçe bir para borç almamak idi. Anın için muvâzene-i devlet 'umûmun nezâreti altında tutulmalıydı. Bu maksad ancak usûl-i meşveretin kabûliyle hâsil olurdu. O zemân yapılmadı, hâl bu dereceye geldi. Bundan sonra yine o tedbîre mürâca'at olunduğu sûrette dakîka-be-dakîka mezâristân-ı inkırâza yaklaşıcağımızda ve pek az zemân içinde mahv olacağımızda şübhe yoktur. Meşveret. Meşveret. Meşveretsiz bize necâbet mümkün olamaz.”

Namık Kemal'in Osmanlı iktisadi yapısı üzerine değerlendirmeleri olduğu gibi Avrupalı devletlerin de iktisadi yapılarıyla ilgili değerlendirmelerinin olduğunu da görüyoruz. A. G. Sayar; Namık Kemal'in yurda döndükten sonraki makalelerinin daha sosyal ve iktisadi içerikli olmasının nedeninin; Paris ve Londra'da aldığı hukuk ve iktisat eğitimine borçlu olduğunu kaydetmektedir³²⁵. C. Perin de Namık Kemal'in Avrupa'da yaşadığı sırada hukuk, iktisat ve içtimaiyat gibi ilimlere olan ilgisini ve

³²⁵ Sayar, a.g.e, s. 333

Yurda dönüşünden sonra İbret'te yazdığı makalelerin genellikle ictimai olmasını Hukuk Profesörü Emile Accolas'tan Paris'te aldığı derslere bağlar. Ayrıca Namık Kemal'in Tasvir-i Efkârda yazarlık yaptığı sırada Fransızca öğrenmeye başladığı ve bu gazetedeki yazılarında ve yurda döndükten sonraki edebi eserlerinde de Fransız tesirinin olduğunu kaydeder³²⁶. Sayar da, Ahmet Mithat Efendi ve Yeni Osmanlıların iktisattan çok onun politikalarına yönelmesinde Fransız etkisinin olduğunu, bununla birlikte bazı yazarlarınsa İngiliz tesiri altında olduklarını mesela Ohannes Efendi'de Adam Smith'in etkisi olduğunu, Namık Kemal'in ise Londra'da bulunduğu sırada İngiliz kültürünü anlatan yazıları olsa da bunun onun iktisadi düşüncesine tam olarak İngiliz tesiri olarak yansımadığını kaydeder.³²⁷

Mektuplarından da Namık Kemal'in Avrupa'ya gitmeden önce de ülke meseleleri için Fransız uygulamalarına müracaat ettiği anlaşılıyor:

*“Bu tebşir-i âlîleri üzerine bazı kitaplara müracaat ederek, Firansa eyalat makâtibinin nizamnamesini mütela ettim”*³²⁸

Namık Kemal, Batılı devletlerin gelişmişlik düzeyinin, bilimde ve sanayide ilerlemiş olmalarının ibret alınması gereken bir konu olduğunu ifade ederek kendi ülkesinde de bu gelişmelerin yaşanmasını istemektedir. “İbret”³²⁹ isimli makalesinde de Topyekün bir kalkınma için iktisadi hürriyetçiliği ve emeği şart koşmaktadır. Ayrıca Namık Kemal bilimin gücüne inanmıştır:

“Dikkatle bakılırsa bu kârgâh-ı Kudret'in her zerresi bir cihan-ı hikmet, her lahzası bir devr-i ibrettir. Âkıl her gördüğünden müstefid olabilir. Her işittiğinde bir hisse-i marifet bulabilir. Hatta allâme-i riyazî meşhur Newton mahsulât-ı maarifin en mu'cizlerinden olan kuvve-i cazibe kanunlarını bir elmanın sükûtundan ibret-bîn olarak keşf eylemiştir.

³²⁶ Cevdet Perin, Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri, İstanbul 1946, s.116-122; C. Perin ayrıca Namık Kemal'in, Volnay, Rousseau, Condorcet ve Montesquieu'nun bazı eserlerini tercüme ettiğini de iddia ediyor. Bu iddiasını görüştüğü bir çok kişi onaylamasa da Ebuzziya Tevfik'in de bu tercümelerden bahsettiğini kaydetmiştir. A.g.e, s. 150, 2 no'lu dipnot.

³²⁷ Sayar, a.g.e., s. 300-301

³²⁸ Tansel, a.g.e., c. I, Eylül 1865 tarihli mektup, s.17,19

³²⁹ "İbret", *İbret*, No: 3, 11 Rebiülahir 1289/5 Haziran 1288, s. 1-2. (Haz: Aydoğdu-Kara, a.g.e., s. 46-49)

Âlemin hazâinü'l-kütüb-i maarifine bakılsın. İki asr-ı ahîrin mahsulât-ı irfanı edvâr-ı sâbıkanm âsârına yalnız ihtiva-yı hakâyıkta değil kesrette dahi bin derece faik görünür...

Buhar sayesinde ki insan sehâr gibi denizde yürüyor, karada uçuyor. Seyyâle-i berkıye kuvvetiyledir ki âdem sahib-i keramet gibi hem tayy-ı zaman hem kasr-ı mekân ediyor...

Gaz zuhûr etti. Ömr-i beşer bir kat daha müzdâd oldu. Memâlik-i müte-meddinede herkes geceyi gündüze katmış. Lezzet-i hayatından müstefid oluyor. Herkes leyâlin hapishane-i zulmünden kurtulmuş. Esbâb-ı saadetin tezyidine çare arıyor.

Tıp muhayyir-i ukûl olacak bir hale geldi. Bundan yüz sene evvel mühlik addolunan emrâzın birçoğu bu gün nezleden ehemmiyetsiz geçiyor.

Hukuk efkâr-ı umumiyenin taht-ı himayetine girdi. Memâlik-i mütemeddinenin ekserinde bir nefsi idam etmek ihyâ etmekten müşkil görünüyor.”

Batılıların bütün bu gelişmeleri yaşamasının üzerine Osmanlı'nın geri kalmışlığı karşısında hayıflanır ve ibret alınmasını gerektiğini bütün bunların görmezden gelinemeyeceğini vurgular. Osmanlı'nın da Tanzimat sonrasında bir takım gelişmeler gösterdiğini fakat bunun yeterli olmadığını kaydeder:

“Mademki bu kemâlât-ı medeniye hep her ne görülür, her ne işitilir, her ne okunursa cümlesinden az çok ibret almak sayesinde vücuda gelmiştir. Ve mademki biz ibret asarından olan medeniyetin kemâlâtını görüyoruz, işitiyoruz, okuyoruz. Ya hiç birisinden ibret almamak milletimizce terakkiden bütün bütün el çekmek değil midir?”

Biz ne zaman ibret-bîn olmağa başlayacağız? Biz ne zaman netâyic-i itibarımızı fiile çıkarmağa çalışacağız? Ya şimdi hiçbir şey yapmadık mı? Hayır! Hayli âsâr vücuda getirdik. Elde Tanzimat var. Mecelle var. muntazam asker var. mükemmel bir donanma var. Nev-icad birçok silah var. İki ufak demiryolumuz var.

birkaç şosemiz var. Harbiye hayli zabıt yetiştirdi. Hâlâ da yetiştiriyor. Tıbbiye hayli hekim çıkardı. Hâlâ da çıkarıyor. (Cüziyyâttan bir takım âsâr daha ta'dâd olunabilir). Lakin bunların cümlesi idarenin ya hüsn-i niyet veya sevk-i zaruretle meydana getirdiği şeylerdir.”

Namık Kemal Avrupa’da bulunduğu sırada Karl Marx, “Kaptal” isimli eserini British Museum’da yazmaktaydı. İlk cildini henüz tamamlamıştı. Fakat Namık Kemal’in yazılarında Marxist iktisat yer etmemiştir. Buna karşın sosyalist akımlardan ve bunların etki gücünden haberdar olduğunu da anlıyoruz.

Namık Kemal; Şemseneddin Sami tarafından çıkarılan Tercemân-ı Şark gazetesinin 74. Sayısında Sosyalizm kelimesinin İştirâk-i emvâl karşılığı ile tercümesi ve konu hakkında bir makale yayınlanması üzerine Menemenli Rifat Bey’e yazdığı mektubunda sosyalizmle ilgili şu görüşlerini belirtir:

“Sami Bey’in gönderdiği Tercemân-ı Şark’ları aldım; Sosyalizm bendini, falanı da okudum. Habis nezle mâni oluyor; ânın için mütâleamı yazamamıştım. Şimdilik hulasasını söyleyeyim: Sosyalizm, Sâmî Bey dediği derecede hafif bir şey değildir; çünkü birçok şubelere münkasimdir. Sâmî’nin programı ise, yalnız International fırkasının fikridir. Sosyalizm, yani Türkçe’si islah-ı hâl-i cem’iyyet taraf-darlarında işi, hakk-ı temellükü inkâr etmek ve bir tarz-ı diğerde iştirak i emvâl-ü ‘iyal taleb eylemek derecesine götürenler de vardır. Bana kalır ise, sosyalist güruhu galebe ettiği zaman, Avrupa herc-ü merc olur; çünkü iltizam edenlerin efkârında ittihad olmayan inkılabat nerede zuhur etmiş ise, arkasından bin bin türlü mesâ’ib getirmiştir.”³³⁰

³³⁰ Tansel, a.g.e, c. 11, s. 207, 203; 170; “...Namık Kemal... Marx’ın düşüncesi ile de karşı karşıya gelmemiştir. Fakat Namık Kemal’in Marxist iktisada duyarsızlığını politik düşünce ve aksiyonda söz sahibi olmuş sosyalist akımlardan ayırmak gerekiyor. Görülen odur ki Namık Kemal Avrupa’da izlenen işçi hareketleri karşısında kayıtsız değildir.”(Sayar, s.g.e, s. 331-332); Fransız elçisi M. Vogue; 16 Nisan 1873 tarihli bir raporunda sürgündeki Osmanlılardan ve Namık Kemal’den bahsederken şunları kaydetmiştir: “Epeyce zeki bir insan, fakat tutarsız. Paris’te bulundu ve oradan birtakım haklı özelemlerle sosyalist teorilerin çelişkili karışımı olan hayli müphem fikirleri getirdi. Etrafında benzer eğilimde ve onun gibi işinden olmuş, kendini uygar zanneden genç insanlar ve ismini burada anmaya gerek olmayan (M. Fazıl Paşa kastediliyor. T.T.) paşaya az çok çıkar bağlarıyla bağlı küçük ve düşkün bir memur zümresi bulunuyor.”(Taner Timur, Osmanlı Çalışmaları-İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine-, Ankara 1989, s. 306)

Namık Kemal'in; iktisadi görüşlerini anlatırken nadiren de olsa farklı doktrinlerin esaslarına uygun yöntemlere başvurması onun belli bir iktisadi sisteme dâhil edilmesini zorlaştırmaktadır. Fakat Namık Kemal'in siyasi ve sosyal açıdan hürriyetçiliği savunduğu tartışılmaz. Bu tavrına uygun olarak da iktisadi konularda da iktisadi hürriyetçiliği savunduğu bir gerçektir. Namık Kemal'in iktisadi düşünce sistemleri açısından içinde bulunduğu bu çatışmanın esas sebebinin ise Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali yapıya göre zaman zaman farklı ekonomik uygulamaların yerine getirilmesi gerektiğine olan inancından kaynaklandığını düşünüyoruz. Çünkü Namık Kemal, iktisadi hürriyetçiliği savunsa da Osmanlı Devleti'nin çöküş döneminde olması, mali yapısının belirli merhaleleri henüz geçirmemiş olması iktisadi hürriyetçiliğin uygulanmasında bazen yarardan çok zarar getirecekti. Namık Kemal haksız da değildi. Çünkü Osmanlı Devleti diğer Avrupa devletleri gibi merkantilizmi ve fizyokrasiyi hazmedip bu ikisinin getirdiklerinin tarihsel bir sonucu olarak klasik iktisadi düşünceye uygun bir ekonomik yapıya kavuşmamıştı. Sanayileşmemiş ve sermaye sahibi iş adamlarının olmadığı geri kalmış bir iktisadi sistem, iktisadi hürriyetçiliğin uygulanması üzerine uluslar arası ticarete Osmanlı Devleti'nin aleyhinde gelişmelere neden oluyordu. Tabii bu durum zirai faaliyetlerde ya da güçlü şirket ve Osmanlıların kendine ait bankaların kurulması gibi durumlarda devlet desteğine ihtiyaç duyulmasına neden oluyordu.

SONUÇ

Namık Kemal; Tanzimat sonrasında Osmanlı düşünce hayatında birçok alanda katkılarda bulunmuş muhalif, özgürlükçü bir düşünce adamıdır. Namık Kemal; Tanzimat dönemi aydınlarının genel bir özelliği olan sadece bir konuda uzmanlaşan değil birçok konuda fikir sahibi olan ve bunları dile getiren tartışma ortamı yaratan, düşünen, fikirlerini cesurca ifade eden bir karaktere sahiptir. Fikirlerini; edebi eserleri, makaleleri ve mektuplarıyla anlatmıştır. Hayatı boyunca pek çok zorlukla mücadele etmiş fakat düşüncelerini ifade etmekten geri durmamıştır. Namık Kemal'in özgürlükçü ve muhalif tavrı iktisadi yazılarında da yer bulmuştur. Bu yazılarında Osmanlı'nın içinde bulunduğu kötü durumu, geride kalmışlığını düzelterek yolların peşinden gitmiştir. Hem Osmanlı mali yapısındaki aksaklıkların tespitini yapmış hem de mevcut sorunların giderilmesi için kurtuluş çareleri aramıştır. Bunu yaparken de uluslar arası ticarete yön veren etkenleri gözlemlemiş batılı devletlerle rekabet edebilecek ortamın oluşması için gerekli önerilerde bulunmuştur. Borçlanmaya, devletin aşırı israfına, iltizam usulüne, Müslümanların müteşebbis olarak iktisadi hayata atılmakta atalet içinde olmasına, devletin bunun için uygun iktisadi kararları almayışına karşı çıkmıştır. Devletin halkın üzerinde ağır vergiler yüklediğine değinmiş dolaylı vergi toplamasını eleştirmiştir. 1838 Ticaret Anlaşmasının Osmanlı mali yapısını iyice çökerttiğini dile getirmiştir. İktisadi alandaki başarısızlığın sebeplerinden birinin de diğer bütün alanlardaki geri kalmışlığın da sebebi olan eğitim sisteminin bozukluğuna bağlamıştır. Osmanlı mali yapısını irdelemiş ve aksayan kısımlarını işaret etmiştir. İktisadi temelli çözüm önerilerinin yanında genel olarak asıl sorunun yönetim hatası olduğuna değinip meşruti yönetime geçmeyi teklif etmiştir.

Onun iktisadi düşünce tarihimizdeki yerini tespit etmeye çalıştığımızda genel olarak liberal bir karaktere sahip olan Namık Kemal'in vatan menfaatleri söz konusu olduğunda ziraati ön plana çıkaracak kadar fizyokrasiye ya da zaman zaman iktisadi milliyetçiliğe yakın tavırlar içine de girebildiğini tespit ettik. Fakat gerek 1838

ticaret anlaşmasının maddelerine dair değerlendirmeleri gerek vergilendirme ve nüfus konularındaki görüşleri ve gerekse uluslararası ticaretle ilgili Fransız ve İngiliz uygulamalarından verdiği örnekler ile servet, emek v.b. üzerine olan görüşleri, Osmanlı'nın kendi öz kaynaklarıyla oluşturmasını istediği fabrikaların ve bankaların olduğu, gümrük sorunu olmayan bir iktisadi yapıyı tarif etmesi; onu "Klasik İktisadi Düşünce" sistemi içinde değerlendirmemize neden olmuştur. Fakat Namık Kemal, teorik açıdan net bir tavır sergilememesi, değer teorisine ilişkin kesin çizgilere sahip bir tavır ortaya koymamış olması ile de diğer klasik iktisatçılardan ayrılır. İktisat üzerine toplu ve sistemli bir kitap yazmamış olması, iktisadi düşünceye dair görüşlerinin dağınık halde olması da Namık Kemal'in iktisadi düşünce tarihindeki yerinin tespit edilmesini güçleştirmektedir. Bu sebeple konuyla ilgilenen önceki araştırmacılar içinde, Namık Kemal'i merkantilist, fizyokrat, ya da korumacılık taraftarlarından sayanlar da olmuştur. Bizim çalışmamızda ise Namık Kemal'in adı geçen doktrinlerle yer yer ilgili olacak şekilde ifadeleri bulunsa da Osmanlı iktisadi düşünce tarihinde "liberal tarafın", bir temsilcisi olduğu sonucu çıkmaktadır.

Namık Kemal'in iktisadi düşünce tarihimizde önemi büyüktür. Ayrıca belirtmek gerekir ki "vatan şairi" olarak genellikle edebi tarafıyla tanınan Namık Kemal aslında ihmal edilemeyecek ölçüde iktisadi yazılar yazmıştır. Makaleleri sosyal, iktisadi, siyasi ve hukuki alanlarda birçok konuya ilişkin değerlendirmeler ile doludur. İktisadi konulara bakışı somut olaylar üzerinden gerçekleşir. Genellikle soyut değerlendirmelerde bulunma eğilimi yoktur. Zaten Namık Kemal de iktisadi konular üzerine yaptığı değerlendirmelerde birçok kez "fenn-i servet ashabi", fenn-i servet uleması, fenn-i servet müellifleri" diye söze başlar ve kendisinin bir iktisat doktrincisi olduğu iddiasında bulunmaz ama bu onun iktisadi hürriyetçiliği savunan bir yazar olduğu gerçeğini değiştirmez.

BİBLİYOGRAFYA

Akgündüz, Ahmet, İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Ankara 1988

Akün, Ömer Faruk, “Namık Kemal”, İ.A., c. 32, İstanbul 2006, s.361-378

Akyüz, Yahya, Başlangıçtan 2001’e Türk Eğitim Tarihi, İstanbul 2001

Armaoğlu, Fahir, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789 – 1914), Ankara 1999

Aydoğdu, Nergiz Yılmaz; İsmail Kara, Namık Kemal Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri 1, İstanbul 2005

Barber, William J., İktisadi Düşünce Tarihi, Çev. İhsan Durdu, İstanbul 1995, Bu kitabın İngilizce metni için Bkz:

<http://www.wesleyan.edu/css/readings/Barber/toc.htm>

Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri”, II. Türk Tarih Kongresi (20-25 Eylül 1937), İstanbul 1943, s. 1002-1013

Barkan, Ömer Lütfi , “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”, Belleten, No 133-136, c. XXXIV, Ankara 1970, s. 557-607

Barkan, Ömer Lütfi, Türkiye’de Toprak Meselesi, İstanbul 1980.

Başgöz, İlhan, Türkiye’nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk, Ankara 1999

Berkes, Niyazi, Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları, İstanbul 1985

Berkes, Niyazi, Türk Düşününde Batı Sorunu, Ankara, Mayıs 1975

Çadırcı, Musa, “Namık Kemal’in Sosyal ve Ekonomik Görüşleri”, OTAM, Sayı:2 Ankara 1991 s.39-52 (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/834/10544.pdf>)

Çakır, Coşkun, Divan İlmî Araştırmalar, “İktisat Tarihi Çalışmalarına Bir Katkı: ‘Avrupa Devletlerinin Nüfus ve Arazi İstatistiği’,1998/1 Sayı 4, Ankara, 1998, s. 191-206

Çavdar, Tefik, Türkiye’de Liberalizm, Ankara 1992

Donbay, Ali, Namık Kemal’in “Hürriyet” Gazetesindeki Makaleleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992

Ekrem, Ali, Namık Kemal, Ankara 1999

- Enginün, İnci, “Namık Kemal’in Eğitim Konusundaki Görüşleri”, Namık Kemal: Ölümünün 100. Yılında, İstanbul 1988, s. 25-38
- Ergin, Osman, Türkiye Maarif Tarihi, c.1-2, İstanbul 1977
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, Türkiye’de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı, İstanbul 1946
- Genç, Mehmet, Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi, İstanbul 2003
- Genç, Mehmet, “Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi”, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler İstanbul 21-25 Ağustos 1989, TTK, Ankara 1990, s. 13-25
- Halaçoğlu, Yusuf, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı, Ankara 2003
- Hançerlioğlu, Orhan, Felsefe Sözlüğü, İstanbul 2004
- Hançerlioğlu, Orhan, Ekonomi Sözlüğü, İstanbul 2004
- Hayta, Necdet, Tarih Araştırmalarına kaynak olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi : (1278/1862-1286/1869), Ankara 2002
- Heaton, Herbert, Avrupa İktisat Tarihi c.I, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Osman Aydoğmuş, Ankara 1985
- Hunt, E. K., İktisadi Düşünce Tarihi, Çev: Müfit Günay, Ankara 2005
- İnalçık, Halil, “Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış”, Doğu Batı Makaleler I, Ankara, Ocak 2005, s. 151-180
- İnce, Mustafa, “16. Yüzyılın Sonunda Osmanlı İktisadi Tasavvuru’nun Sınırları”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 1, Sayı: 1, İstanbul 2003, s. 449-457
- Kaya, Hasan, Türkiye’de Serbest Bölgeler ve Antalya Serbest Bölge Uygulaması, Tez, Süleyman Demirel Üniversitesi S.B.E., Isparta 1998, <http://tez.sdu.edu.tr/Tezler/TS00087.pdf>
- Kazgan, Gülten, İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, İstanbul, Kasım 2000
- Koçak, Cemil, “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, ”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, c.I, İstanbul, 2003, s.72-82
- Köprülü, M. Fuad, İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, İstanbul 1983

- Kunt, İ. Metin, “Müteşebbis bir Osmanlı Veziri: Derviş Mehmed Paşa”, Toplum ve Bilim, Sayı: 2, Eylül 1977, İstanbul, s.47-64
- Kurdakul, Necdet, Osmanlı Devleti’nde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonlar, İstanbul Mart 1981
- Mardin, Şerif, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, c.I, İstanbul, 2003, s. 42-53
- Mardin, Yusuf, Namık Kemal’in Londra Yılları, İstanbul 1974
- Mc Connell, John W ., Büyük İktisatçıların Temel Doktrinleri, Cev.: Hurşid Çalika, İstanbul 1949
- Ortaylı, İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul, 2001
- Önsoy, Rifat, “Tanzimat Dönemi İktisat Politikası”, Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, Ankara 1994, s. 255-262
- Özgüven, Ali, İktisat Bilimine Giriş, İstanbul 1983
- Özön, Mustafa Nihat, Namık Kemal ve İbret Gazetesi, Ankara 1938
- Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. II İstanbul, 1993
- Pamuk, Şevket, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913, İstanbul 2005
- Parasız, İlker, İktisada Giriş- Prensipler ve Politika, Bursa 2000
- Perin, Cevdet, Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri, İstanbul 1946
- Sahillioğlu, Halil, “Derviş Mehmed Paşa: Kişiliği ve Ekonomi Anlayışı (Naimâ’dan Aynen)”, Toplum ve Bilim, Sayı: 2, İstanbul, Eylül 1977, s. 171-178
- Sakaoğlu, Necdet, Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi, İstanbul 2003
- Savaş, Vural, İktisatın Tarihi, Ankara 2000
- Sayar, Ahmed Güner, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, İstanbul 2000
- Şener, Abdüllatif, “Osmanlı Mali Düşüncesinin Çağdaşlaşması”, Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 1994, s. 215-242
- Tabakoğlu, Ahmet, Osmanlı Maliyesi, İstanbul 1985
- Talas, Cahit, Ekonomik Sistemler, Ankara, 1977
- Tanilli, Server, Uygarlık Tarihi, İstanbul 2005

Tansel, Fevziye Abdullah, Namık Kemal'in Hususi Mektupları I- IV
İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları, Ankara 1986

Tilly, Charles, Avrupa'da Devrimler 1492 – 1992, Çev. Özden Arıkan,
İstanbul 1995

Timur, Taner, Osmanlı Çalışmaları-İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge
Ekonomisine-, Ankara 1989

Uluçay, Mustafa Çağatay, Saruhan Oğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar
(773.H-1220 H.), Sayı: 6, İstanbul 1940

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, c.I,II, Ankara 1998

Ülken, Hilmi Ziya, “Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri”, Tanzimat,
İstanbul 1940, s. 757-775

Yalçın, Aydın, İktisadi Doktrinler ve Sistemler Tarihi, Ankara 1983

Yediyıldız, Baheddin , “Vakıf”, İA, c.13, Kültür ve Turizm Bakanlığı,
İstanbul 1986, s. 153-172

Yediyıldız, Bahaeddin, XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi,
Ankara 2003

Ziya Gökalp, Makaleler VIII, Haz. Ferit Ragıp Tuncor, Ankara, Kasım 1981

EKLER

تصویر افکار

۱۳۷۸

شماره ۱۴ (چهارشنبه) ۲۷ خرداد
 شماره ۱ (پنجشنبه) ۲۸ خرداد
 شماره ۲ (شنبه) ۲۹ خرداد
 شماره ۳ (یکشنبه) ۳۰ خرداد
 شماره ۴ (دوشنبه) ۳۱ خرداد
 شماره ۵ (سه‌شنبه) ۱ تیر
 شماره ۶ (چهارشنبه) ۲ تیر
 شماره ۷ (پنجشنبه) ۳ تیر
 شماره ۸ (شنبه) ۴ تیر
 شماره ۹ (یکشنبه) ۵ تیر
 شماره ۱۰ (دوشنبه) ۶ تیر
 شماره ۱۱ (سه‌شنبه) ۷ تیر
 شماره ۱۲ (چهارشنبه) ۸ تیر
 شماره ۱۳ (پنجشنبه) ۹ تیر
 شماره ۱۴ (شنبه) ۱۰ تیر
 شماره ۱۵ (یکشنبه) ۱۱ تیر
 شماره ۱۶ (دوشنبه) ۱۲ تیر
 شماره ۱۷ (سه‌شنبه) ۱۳ تیر
 شماره ۱۸ (چهارشنبه) ۱۴ تیر
 شماره ۱۹ (پنجشنبه) ۱۵ تیر
 شماره ۲۰ (شنبه) ۱۶ تیر
 شماره ۲۱ (یکشنبه) ۱۷ تیر
 شماره ۲۲ (دوشنبه) ۱۸ تیر
 شماره ۲۳ (سه‌شنبه) ۱۹ تیر
 شماره ۲۴ (چهارشنبه) ۲۰ تیر
 شماره ۲۵ (پنجشنبه) ۲۱ تیر
 شماره ۲۶ (شنبه) ۲۲ تیر
 شماره ۲۷ (یکشنبه) ۲۳ تیر
 شماره ۲۸ (دوشنبه) ۲۴ تیر
 شماره ۲۹ (سه‌شنبه) ۲۵ تیر
 شماره ۳۰ (چهارشنبه) ۲۶ تیر
 شماره ۳۱ (پنجشنبه) ۲۷ تیر
 شماره ۳۲ (شنبه) ۲۸ تیر
 شماره ۳۳ (یکشنبه) ۲۹ تیر
 شماره ۳۴ (دوشنبه) ۳۰ تیر
 شماره ۳۵ (سه‌شنبه) ۳۱ تیر
 شماره ۳۶ (چهارشنبه) ۱ مرداد
 شماره ۳۷ (پنجشنبه) ۲ مرداد
 شماره ۳۸ (شنبه) ۳ مرداد
 شماره ۳۹ (یکشنبه) ۴ مرداد
 شماره ۴۰ (دوشنبه) ۵ مرداد
 شماره ۴۱ (سه‌شنبه) ۶ مرداد
 شماره ۴۲ (چهارشنبه) ۷ مرداد
 شماره ۴۳ (پنجشنبه) ۸ مرداد
 شماره ۴۴ (شنبه) ۹ مرداد
 شماره ۴۵ (یکشنبه) ۱۰ مرداد
 شماره ۴۶ (دوشنبه) ۱۱ مرداد
 شماره ۴۷ (سه‌شنبه) ۱۲ مرداد
 شماره ۴۸ (چهارشنبه) ۱۳ مرداد
 شماره ۴۹ (پنجشنبه) ۱۴ مرداد
 شماره ۵۰ (شنبه) ۱۵ مرداد
 شماره ۵۱ (یکشنبه) ۱۶ مرداد
 شماره ۵۲ (دوشنبه) ۱۷ مرداد
 شماره ۵۳ (سه‌شنبه) ۱۸ مرداد
 شماره ۵۴ (چهارشنبه) ۱۹ مرداد
 شماره ۵۵ (پنجشنبه) ۲۰ مرداد
 شماره ۵۶ (شنبه) ۲۱ مرداد
 شماره ۵۷ (یکشنبه) ۲۲ مرداد
 شماره ۵۸ (دوشنبه) ۲۳ مرداد
 شماره ۵۹ (سه‌شنبه) ۲۴ مرداد
 شماره ۶۰ (چهارشنبه) ۲۵ مرداد
 شماره ۶۱ (پنجشنبه) ۲۶ مرداد
 شماره ۶۲ (شنبه) ۲۷ مرداد
 شماره ۶۳ (یکشنبه) ۲۸ مرداد
 شماره ۶۴ (دوشنبه) ۲۹ مرداد
 شماره ۶۵ (سه‌شنبه) ۳۰ مرداد
 شماره ۶۶ (چهارشنبه) ۳۱ مرداد
 شماره ۶۷ (پنجشنبه) ۱ شهریور
 شماره ۶۸ (شنبه) ۲ شهریور
 شماره ۶۹ (یکشنبه) ۳ شهریور
 شماره ۷۰ (دوشنبه) ۴ شهریور
 شماره ۷۱ (سه‌شنبه) ۵ شهریور
 شماره ۷۲ (چهارشنبه) ۶ شهریور
 شماره ۷۳ (پنجشنبه) ۷ شهریور
 شماره ۷۴ (شنبه) ۸ شهریور
 شماره ۷۵ (یکشنبه) ۹ شهریور
 شماره ۷۶ (دوشنبه) ۱۰ شهریور
 شماره ۷۷ (سه‌شنبه) ۱۱ شهریور
 شماره ۷۸ (چهارشنبه) ۱۲ شهریور
 شماره ۷۹ (پنجشنبه) ۱۳ شهریور
 شماره ۸۰ (شنبه) ۱۴ شهریور
 شماره ۸۱ (یکشنبه) ۱۵ شهریور
 شماره ۸۲ (دوشنبه) ۱۶ شهریور
 شماره ۸۳ (سه‌شنبه) ۱۷ شهریور
 شماره ۸۴ (چهارشنبه) ۱۸ شهریور
 شماره ۸۵ (پنجشنبه) ۱۹ شهریور
 شماره ۸۶ (شنبه) ۲۰ شهریور
 شماره ۸۷ (یکشنبه) ۲۱ شهریور
 شماره ۸۸ (دوشنبه) ۲۲ شهریور
 شماره ۸۹ (سه‌شنبه) ۲۳ شهریور
 شماره ۹۰ (چهارشنبه) ۲۴ شهریور
 شماره ۹۱ (پنجشنبه) ۲۵ شهریور
 شماره ۹۲ (شنبه) ۲۶ شهریور
 شماره ۹۳ (یکشنبه) ۲۷ شهریور
 شماره ۹۴ (دوشنبه) ۲۸ شهریور
 شماره ۹۵ (سه‌شنبه) ۲۹ شهریور
 شماره ۹۶ (چهارشنبه) ۳۰ شهریور
 شماره ۹۷ (پنجشنبه) ۳۱ شهریور
 شماره ۹۸ (شنبه) ۱ مهر
 شماره ۹۹ (یکشنبه) ۲ مهر
 شماره ۱۰۰ (دوشنبه) ۳ مهر

هفته‌ده این دفعه استانبولده طبع ونشر اولونور - غزه خانه سی جدیده کاشدر - معارف وامورخبریه اعلاتاقی بحا نایسلبور - آلتی آلتی ۸۰ - اواج آلتی ۲۰ - ورنسخه سی ۱ - غرونده در - ایالات ایله نمالک اجنبیه ایچون بوسته اجرتی علاوه قنور -

خوارک خلیفه

بای تحت

چرا قانوسانده همایونه ذیل اولوق اوزره بودقمه بانتظم
 بالاسی مبارک خط همایون جناب پادشاهی ایله تربین
 اولشدرق ایرای اخصاسی خصوصه اراده سنه
 حضرت تاجداری معلق وشرف صدور یورلش اولان
 قرقه مخصوصه نظامیه جه تک معلوی اولوق اوزره بوحمه
 درج وکتیل قشدری
 صورت خط همایون
 موجیه عمل اولشه

اهل اسلامدن عطا و مشایخ و خطبا و ائم ایله ملل سازهدن
 صفت روحانیسی اولانلردخی شهر فاعده سندن
 معارف و مستسا طوبیولور

تره سلطان اوج بیق آیدترو نامراج اولدی بی حالده
 مسالی کیهسی ساحت برقرار زده عالم قانی به وداع ایدی
 ایلنیکسندن ایرتسی کون مر تب الای مخصوص ایله جوار
 قاننده کاش تریه جدیده نقل ودفن اولمشدر -

در سعادت اردوی همایونی ارکاندن ایکن بکده
 عهد سنه رتبه شیری توجیه یورلش اولان دولولو
 درویش پاشا حضرت تفریق برتبه بنه اردوی مذکور
 سواری میرلواسی اولوب و دیننده بولان سعادتلو
 اسماعیل پاشا حضرت تری فریق رتبه سبله تعین
 یورلدی ایشیدمشدر -

شهراده بلشی قرینده کاش داماد ابراهیم پاشا کتبخانه سنده
 بولان تألیفات تهبسک اکثریسی فرسوده و بریشان
 اولدی بی جهته ترمیمات لازمه سنک ایراسنه داتر

عظوقتلو صهی بک اقدی حضرت تفریق اوقاف همایون
 نظارتی تنکامده وقوع بولان انهناسی اوزرینه اراده
 سنه متعلق یورلشدری - بوکره کتبخانه مقنشی عثمان
 عبدالرحمن نایم اقدی معرفتیه تعمیرات مز بوره خنامه
 رسیده اولش و کتب موجوده تک اوصاف میره سبله
 اسم و مؤلف و تاریخلری شامل مرز جدید اوزره برقطعه
 دفتری دخی تنظیم اولمش اولدیقدن ناشی ذکر اولسان
 کتبخانه تک آجلش اولدی بی اولشلو تألیفات تهبس
 مطالعه سنه رغبت ایدن ذواته مسورت مخصوصه ده
 اولوق تیسیر اولور -

بازار ایرتسی کیهسی استانبولده لاکورانی محله سنده
 ایکی باب خانه محرق اولمشدر -

بازار ایرتسی کوی ساحت التی بیق سورنده قاسم پاشاده
 کاش جامع کیرمجه سنده برقبوه خانه تک اوزرنده اولان
 یکار اوطله سندن قضیه آنش ظهور ایتکله اطفا سنه
 فوق العاده اقدام اولمش ایسده ووز کارک شدتیه
 واورارک صیقلی مناسبتیه تیوریش طموز قدر خانه
 و دکان باشمدر - و بریق مذکورک ظهور تی متصاف
 قات مرحلسات پادشاهی عمل حریق تشریح یوروب
 امر اطفا سنه وقعه کلان همت فوق العاده ملوکاتلری
 بالجه ماموریشک سبب تراید سنی و اقداملری اولش
 و بیچارگان حرقر دکان طرف همایون شاهانه دن اخبار
 تسلیم بخش ایله برمسار قشدری منلو آچیشده فالانتر
 ایچون مخصوصا چادرل مهیا و مقدار واقی نان اعطای یورلش
 اولمقین بو تازی بله ده جانی با نان دردمشدرک سوزش
 درونلری بوکونه رشاشنه عاملته نسکین قشدر

ایالات

ودیندن تحریرات مخصوصه - ق ۳ محرم
 ماه مز بورک ایکنشی سکوی و دین واروشده کاش

EK-1: TASVİR-İ EFKÂR GAZETESİ

BUREAUX
DU HURRIYETE
(LA LIBERTÉ)
4, AVENUE SEBASTIEN W.
A LONDRES

۱۳۸۵

سیسی
لوندزه ده
دوروت استیزت نومرو
۴

(بکی عثمانلیلر جمعیتی)

طوقون انشو غره حصده مرکز نشر ایدیلر. حاری اولدیگی سامت شد و دربارله ملامتده و مطالی
ملاکتده حصده مستطدر. یادلهه بالا کتیره عالیهه حمالا ورتوبوا بالکتر بوست اجری انور

(س) دولتده کی تهاکه کی سز تمدن اکتلابدیز
(ج) تهاکه بدانددر صاعغر چورک اوج ملیون
کینه قدر وارداتی اولان پردولتک اون الی ملیون
کینه دن متجاوز ناقصلی بوججو اولور و وارداتک
نصق ائک فاضله کیدر کندی قوتلک پرتاج قات
ایلر وسنده اولان برخصیک مطمح نظر طبعی اولوب
صوری ومعنوی ائدن بومه بیک جریحه به مظم
اولفدن وجودی غرباله دوزر و اطیاسی ائک
خسته لگدن استناده ایچون یاره ک نره دن
کله یکنی ووجودک نه سوزنده نازک و سائر اولدیغنی
دائما کم ایدرلر ووجهته باندده یولان دوستلری
دستگیر اولیغی استنگه برغانده ویرموز و بلکه ائره
من غیر قصد بشفه بشفه یاره لر اجارلر او
دولت تهاکه ده اولزه سعادتده می اولور
ویرانک ترک وجودی که افرادنددر بو افراد
کرک حکومتک اصول چاره سی وکرک قوانینک
عدم کفایتی و باخود مأموریتک اهللسرایکی
کی اسباب کوتا کون ایه کوندن کونه ضعف و تنزله
بوز طونار وهره تک منبع ترونی اولان زراعت
و تجارت و صناعت و معرفت محو اولیغی درجه سه
تنزل ایدر و هذل و انصاف که شریعتک و انسانیین
وظیفه اولیسی اوله رق حکم و تعیین ائدیگی خصائل
حکومتنددر محکمه لره جاری اولر و اهل درایت
و صاحب معاملات اولنلر ایاقلر ائنده محقر و جاهل
و فرمایله مساند اقبالدده معتبر و بلکه ایشه برامانی
معارفدن معدود اولورسه بوله برملت تهاکه ده
دکالدرده رفا و ترقیده میدر بو حالان کوز اوکده
طوردکن سائرلی سس چبقارموردی اغز قیامعی
لازمکورد سائرلی اسباب مخصوصه به منی برسی
سویلبورلرسه محجا ایچلرندن فان کئیسوری
بو طاقدن اک اعتماد اولان بر ذاک دایره حرمتیه

بکی عثمانلیلر یاله باب عال
بکی عثمانلیلر ایه باب عالی پولیتیفجه ایکی
معارضت مشخص مضامنده اولدقنندن منشأ
اختلافلری حصده بعض مطالبات بیانه لزوم
کوریور حرکتک اساس حرکتی شخصیه تعرض
لاطفه شدن برادر یازدیغنی شبلر اوزرینه افکار
عمومده محکمه عدالتدر اوراده میران نصفته
تمیز حسابیت ایدیلور
شندی اول امرده بکی عثمانلیلری استنطاقی
ایده لم
(س) سزک دردکز ندزگه بوقدر کورانی به باعث
اولدیگر و اولبورسکر
(ج) بزم درمن دولت و وطنیز تهاکه ایچنده
اولدیغندن ممکن ایسه ائی قورنارمقدر
(س) سز خائفک و کتلیسکر سز دن بشفه هیچ
آدم بوغنی
(ج) دولت پر وجود فرض اولدقده بزده کی ائک
ارکان اعضاستندتر هیئت وجوده عارض اولان
کسالندن حصه مزیده بزده کی متاثر اولورز سائر
اعضاده نقصان حس بوئورسه بزم انلر متابعیز
لازم کلز بوسوال بر سفینه سوالغه باشلامده
بوچیلوردن بر فاجی مالدن خیردار اولدقده باغز سسلر
سائر خبری اولیسانلر ککی نیصون سکوت
ایچبورسکر دیمک کی رسالدر سفینه بآرسه هینی
بدن غرق اولورز جان ایسه طاقلدر بوئدن
بشفه نسه عالمه بر خطر اولسه بیه انسلده اوقدر
غیرت بو قیدر که ثان و نعمتی ابلکرتیه ایستلش اولان
قوجه ردولتک مجرد سؤ حرکتک ایه خراطه
عالمدن محو اولیغی درجه سه کنولدیکی کورسونده
سکوت ایلسون طورسون و نامنی ال الابد اختلاف
لسانده شتم و اعلاه یاد ائدیورسون

EK-3: İBRET GAZETESİ

دلايت، ايپون بدلي
اوج آيلني - ۲۰ آگي آيلني ۱۰۰
سئەنگي ۲۰۰ غرۇشدر .

'داورە تەنتەنە رەسلىرى'
ايپون ساغۇش شىركىتىنى مەسئۇل
ئىشلىتىدۇ .

۲۰ نەسخەسى ۲۰ پارەدە

خەلقئارا

جەمەت ۋە مەسئۇل دا
ئاي تەنتەنە

پاى تەنتەنە ايپون بدلي
اوج آيلني ۲۰ آگي آيلني ۸۰
سئەنگي ۱۵۰ غرۇشدر .

مەركەز تەنتەنە داۋامىدا
باب ئالماق ئىستەيدۇ .

ئىنتايىن جەمەتلىق قى ۹ نەسخەسى ۲۰ پارەدە [۸ نەسخە]

بۇ كىتابنىڭ ئىسمى ۲۰ پارەدە ۲۰ نەسخەسى ۲۰ پارەدە .
بۇ كىتابنىڭ ئىسمى ۲۰ پارەدە ۲۰ نەسخەسى ۲۰ پارەدە .
بۇ كىتابنىڭ ئىسمى ۲۰ پارەدە ۲۰ نەسخەسى ۲۰ پارەدە .

(خاتىرىلەر)
بۇ كىتابنىڭ ئىسمى ۲۰ پارەدە ۲۰ نەسخەسى ۲۰ پارەدە .
بۇ كىتابنىڭ ئىسمى ۲۰ پارەدە ۲۰ نەسخەسى ۲۰ پارەدە .
بۇ كىتابنىڭ ئىسمى ۲۰ پارەدە ۲۰ نەسخەسى ۲۰ پارەدە .

بۇ كىتابنىڭ ئىسمى ۲۰ پارەدە ۲۰ نەسخەسى ۲۰ پارەدە .
بۇ كىتابنىڭ ئىسمى ۲۰ پارەدە ۲۰ نەسخەسى ۲۰ پارەدە .
بۇ كىتابنىڭ ئىسمى ۲۰ پارەدە ۲۰ نەسخەسى ۲۰ پارەدە .

EK-4: HADİKA GAZETESİ

ADAYIN ÖZGEÇMİŞİ

04.03.1981 tarihinde Ankara'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Ankara'da tamamladı. 1999 yılında Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü kazandı. 2003 yılında mezun oldu ve 2006 yılında Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümünde Yakınçağ Tarihi Ana Bilim dalında Yüksek Lisans eğitimine başladı.